

ԵՆԱՇԱՐ «ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ»

ԹԻԻ 1

Իրից Դոպո չի գրվում

263

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ ԺԹ. ԳԱՐՈՒ
ԺՈՒՐԳԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

1944

ՏՊ. «ՅՈՒՍԱՔԵՐ»

ԳԱՀԻՐԷ

AT 30978

851.33(09)

24569

U-35

Արժեքային, Ա.

Պարտքային ՏԲ քարտ

Քարտից հայտ գրավման քան:

15ռ.

1/1

21/1158

339

1280

ፊክ 1

Three groups of symptoms

ԱՏՈՒԳԿԱՄ Է 1961 թ.

263

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

891.99.09

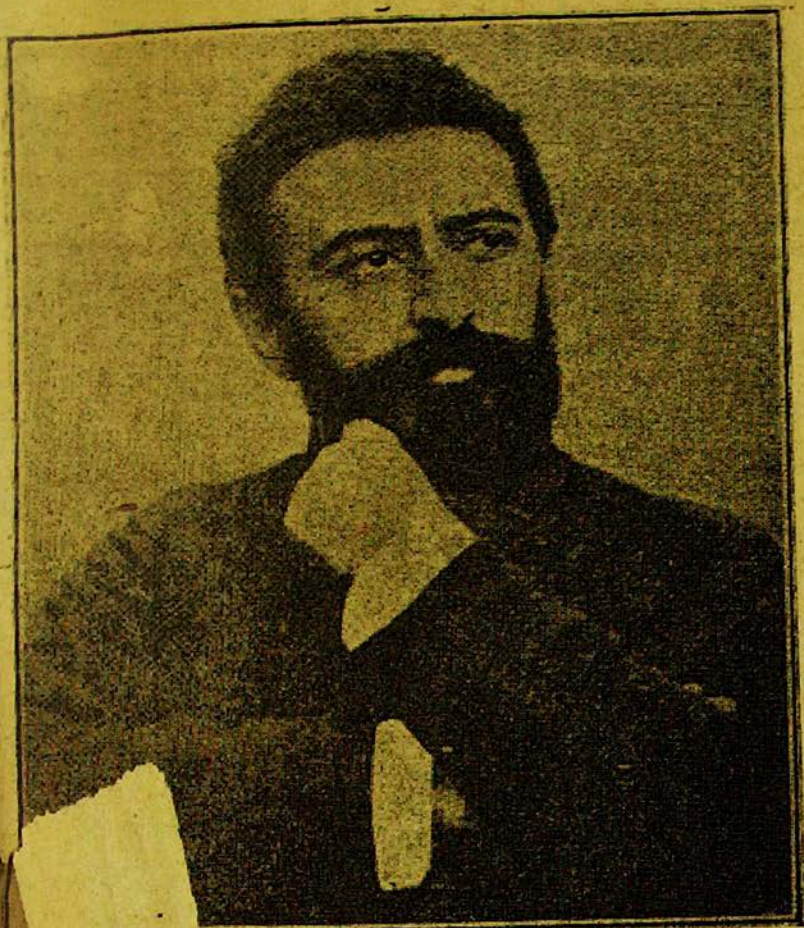
ՊԼՏՄՈՒԹԻԻՆ ԺԹ. ԴԼՐՈՒ
ԴԻՔԻՈՑ ՀԼՑՈՑ ԴՐԼԿԸՆՈՒԹԵԱՆ

1043

ՏԳ. «ՅՈՒՍԱԲԵՐ»

ግልጽ

ԻՍԱԲ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ
(1850—1909)

8

ՆԱԽԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

«Համազգային»-ը ամօր ռամար չստեղծուեցաւ, որ
նայ կըթուլեան ծառայէ և ատով արդէն վերջացած
Ռամարէ իր առաքելութիւնը: Յառ անկի լայն է գոր-
ծունէութեան Ռորիզումը, որում կը ձգտի ամ և որ կը
կոչուի հայ մշակոյթ, թէ իբրև շարժում, թէ՛ իբրև
ոգի:

Հարկ եղաւ ըմբռնիլ, թէ մեր պարտքն էր ուրուա-
գծել շարժումը, որ ուժերու լարում մըն է, և ամրացը-
նել ոգին, որ դարձնու կերք մըն է:

Սերունդը, որ մախորդ պատերազմէն անաջ կամչա-
մոր հետ ելաւ հրապարակ և որ «երէց» ըլլալու առա-
ւելութիւնն ու դժբախտութիւնը ունի միաժամանակ, պէտք
էր հետը տամէր իր առաքելութիւնները և թերութիւն-
ները միայն ձգէր այս աշխարհին մէջ:

Իրաւ է, որ այդ սերունդը միշտ մերկայ եղաւ մը-
շակոյթի բոլոր ճակատներում վրայ:

Իրաւ է, որ իրմէ բամ մը անելուց եղածին վրայ,
ու մօր գեղեցկութիւններ մօլաճուեցան իրմով:

Այսչափը թերեւս բաւական է, որպէս զի չըսեմ թէ
ասուպի մը պէս երեւցաւ ամիկա ու յարդի բոցի մը
պէս ամօղաւ:

Սակայն իմչ որ բաւական է, ամբողջը չէ: Կը
թուի, թէ մեծք պատրաստուած չէինք «ամբողջ»-ին Ռա-
մար՝ դարձ մը մէջ, ուր մարդիկ «ամբողջական» ճա-
կատամարտներ կը մղեն, «ամբողջական» յաղթանակ-
ներ շահելու Ռամար: Իմչ որ ըրին կամ իմչ որ տօնի
երէցները, կոտորակի պէս բամ մըն է միայն ի խնդր
«ամբողջական» յաղթանակին, որուն վկաններն ու մաս-

Պակիցները պիտի լլլամ, թերևս, երէցներու վերջի մները
և կրտսերներու առաջի մները:

Առջուշտ մեր գրականութեամբ համար թանկագին
նպատակ մըն է գեղարուեստական ստեղծագործութիւնը,
այսինքն բոլոր իսկ արուեստի գործը. բայց ամենամեծ շահ
մը է նաեւ պահպանումը մեր հայրենի ժողովուրդի
թիւններուն: Մեր ճիտիմ պարտքն է պահել այդ ժա-
ղովուրդի մէջ թէ պակսեցման վայրէջքն ունի
կայմքն, այլ բազմապատկելով թէ՛ կայմքն և թէ՛ եր-
կայմքն. ու պահել՝ ո՛չ միայն գուրգուրակով մեր ու-
նեցածին վրայ, այլ մանաւանդ մորոգելով ու վերամո-
րոգելով զայն, ամոր վրայ աւելցնելով բան մը, որ
մեզմէ առաջ էկար և որ կրնայ խարխիւ մը ըլլալ
մեզմէ վերջի մներու համար:

Այս մտահոգութեամբ արդիւնքն է, մօտաւորապէս,
«Մշակութային Խորհուրդ»ը, որ կազմուեցաւ Գահիրէի
մէջ, երէցներու և կրտսերներու գործակցութեամբ և որ
կ'ուզէ գրականութիւն և արուեստ ընելու դեր մը տալ
իւրոյնին. այսինքն՝ մէկ կողմէ ստեղծագործութեամբ
մղել կենսունակ ու օժտուած տալիքները, օգտագործելով
ո՛չ միայն ամենց զօրոյթը, այլև մտքի bagageը. իսկ
միւս կողմէն հաւաքել ու տարածել ինչ որ կրցած է
տալ մեր մշակոյթը իր զանազան երեսներուն մէջ, և
որ, խնամքով ձեռք բերու պակասէ, մոռցուելու կամ
կորսուելու ամսիշտական վտանգին տակ կը գտնուի
այսօր:

«Մշակութային Խորհուրդ»ը ապահոված է աշխա-
տակիցներու ստեղծարարութիւն մը, գոնէ այն չափով ինչ չա-
փով որ հմարաւոր է ատիկա մեքիկայ պայմաններուն
մէջ: Ո՛չ միայն ճիշդ մը պիտի թափուի յանուն գեղար-
ուեստական գրականութեամբ, այլև մեթոտիկ աշխատանք
մը պիտի կատարուի՝ ուսումնասիրելու համար մեր

պատմութիւնը, գրականութիւնը, լեզու և մշակոյթի ուրիշ մարզեր։ Մտեղծագործական այս ճիգն առնութեբ, խնամով պիտի զատուի և հետզհետէ լոյսն համուծ լաւագոյն գործերը մեր լաւագոյն գրողներուն, որոնց պակասած է առիթը, գուցէ մեկ միւթական միջոցը, իրենց սղոյութեամ իսկ հաստերի մէջ ամփոփելու իմէ որ մտքի իրենց վաստակը կրցած է տալ մեր «փոքր տօնակն»։

Այս շարքին առաջինը կը կազմէ մերկայ հաստը, — «Պատմութիւն ԺԹ. դարու Թուրքիոյ հայոց գրականութեամ», որ դատումի փորձ մըն է շրջանի մը մասին, ուր մեր վերածնունդեամ առաջաւոր դէմքերը կը մերկայացուին կարճ բայց խիտ վերլուծմամ պարունակի մը մէջէն։ Վերլուծմամ այս փորձն հեղինակը, Արփիար Արփիարեան, խառնուածքով ամենէն բարձրուն և զգայնութեամբ ամենէն խոսվայայտ գրագէտն է իր ժամանակին։ Իր գրչին արտադրածը, ցրտած շրջանի թերթերուն և համդէսներուն մէջ, ամենէն վաւերական յաշտուածքներէն է մեր գրականութեամ, իմէպէս հրապարակագրութեամ, և ամենէն քիչ ծանօթը մեր մէջ։

Արփիար Արփիարեան իրապաշտ շարժումին լաւագոյն և առաջին մերկայացուցիչներէն է մեր մէջ՝ Կոստանարականի, Բաշալեանի, Զօհրայի և ուրիշներու հետ։ Մշակեց ամիկա, իբրեւ գրագէտ, վիպական սեռը, աւելի շատ մօրավէպի քան վէպի ձեւին տակ, երբեմն հրապարակագրական բարեխառնութեամբ, բայց ամպայմամ արտեւստով, որքան որ կրնայ կեդրոն մը ըլլալ արուեստը Արփիարեանի խառնուածքով գրագէտի մը մէջ։

Հրատարակութեամ տալով մերկայ հաստը, «Համագգային» Մշակութային Խորհուրդը կը կարծէ կոտեստէ փրկած ըլլալ գործ մը, որ հարուստ եմբանո-

զոյ շրջանի մը սկսնումն է, ու սկսնումն այս փորձը
կատարուած է մարդու մը կողմէ, որ ապրեցաւ, գործեց
ու մեռաւ ընդամենը մարտի տօնին շրջանի
մը մէջ:

«ՀԱՄԱԳԳԱՅԻՆ»

ՄԱՍԿՈՒԹԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԺԹ. ԴԱՐՈՒ Թ Ո Ւ Ր Ք Ի Ո Յ Հ Ա Յ Ո Յ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ա.

Թուրքիոյ հայոց արդի գրականութիւնը հայրենի երկրէն հեռու, օտար հողի վրայ աշխարհ եկաւ. ու դեռ հոնկէ կը հետամտի իր բարգաւաճմանը: Պարզենք այն պատճառները, որոնք մեզի վտարանդի գրականութիւն մը տուին:

*
* *

Վերջին չորս դարերուն մէջ Թրքահպատակ Հայաստանի քաղաքական, անտեսական ու մտաւորական կեանքին կեդրոնը գաղթավայր մը եղած է. Կ. Պոլիսը: Օսմանցիները Հայաստան և Անատոլիոս իւրենց տիրապետութիւնը որքան աւելի տարածեցին, իրենց մայրաքաղաքն ալ այնքան աւելի գերակշիռ ազդեցութեամբ մը իշխեց Թուրքիոյ ընդհանուր հայոց վրայ:

Կ. Պոլիս Թուրքիոյ մայրաքաղաքը հռչակուեալուն պէս սկսաւ հայերը իրեն քաշել բազմադիմի առաւելութեանց հրապոյրով: Երբ Ֆաթիհ Բիւզանդիոնին տիրեց, հոն չատ քիչ հայ գտաւ. չորս դարեալը Կ. Պոլիս 125,000 հայ բնակիչ ունէր: Նոյն առաւել յոյներուն թիւը 124,000ի կը հասնէր. և առաջ երկրին բնիկներն էին:

Թուրքիոյ հայերը օսմանցիներուն մայրաքաղաքը իրենց ալ ազգային մայրաքաղաքը համարեցան հետեւեալ պատճառներով:

Կ. Պոլսոյ առումէն յետոյ, Ֆաթիհ հոն հայոց համար կրօնական նոր իշխանութիւն մը ստեղծեց՝ Պատրիարքութիւնը: Հայ ազգը իր եկեղեցական կազմակերպութեանը մէջ չէր ունեցած իշխանութիւն մը Կ. Պոլսոյ հիմակուան Պատրիարքութեան նմանոջ: Երեք կաթողիկոսութիւն, որոնց գերագոյնը Էջմիածնի Մայր Աթոռը, կը ներկայացնէին հայոց եկեղեցական նուիրապետութիւնը: Մինչև Յովակիմի ցական նուիրապետութիւնը, հայոց եկեղեցիին կրօնական ու վարչական իշխանութիւնները ի մի ձուլուած էին. հայկական պատրիարքութիւն մը՝ սկզբնաւորութիւնը եղաւ այդ կեդրոնացման քայլայուծին:

Նորահաստատ Պատրիարքարանը, իբր վարչական իշխանութիւն, հետզհետէ իր իրաւասութեանը ենթարկեց երեք կաթողիկոսութիւնները, ինքը զուտ կրօնականին մէջ Էջմիածնի ենթարկուելով: Ու երբ հայոց հոգեւոր կեդրոնավայրը ուրիշ պետութիւններու իշխանութեանը ներքեւ անցաւ, այն ատեն Թուրքիոյ հայոց հետ Էջմիածնի յարաբերութիւնները շատ սահմանափակուեցան: Առաջում միւսոնի, եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն Պատրիարքարանէն վկայեալ վարդապետներու, ահա գլխաւորապէս ինչ որ կաթողիկոսին իրաւունքը մնաց: Իսկ Պատրիարքը մեծամեծ առաւելութիւններ վայելեց իբր սուլթանին հպատակ հայոց պետն ու գլուխը: Իրեն տրուած իրաւունքներուն ընդարձակութեամբը, կառավարութեան հանդէպ ստանձնած պարտականութիւններուն մեծութեամբը, Պատրիարքարանը Հաստատանի ու ամէն հայաբնակ նահանգներուն վրայ հզօրապէս ներգործող իշխանութիւն մը հանդիսացաւ:

հետզհետէ։ Ու օրին մէկն ալ մինչեւ իսկ Եւրոպայի առջեւ յանուն Հայաստանի խօսելու ձեռնհասութիւնը պիտի ունենար։

Պատրիարքարանին քով կը սկսէր բարձրանալ աղղեցիկ դատակարգ մըն ալ, որուն զօրութիւնը նահանգները պիտի զգային։

Այդ դատակարգին ծագումը Հայաստանի քաղաքներէն ու գեղերէն էր։

Կ. Պոլիս գաղթող հայերը հոն պիտի կրնային հարստանալու շատ նպաստաւոր պայմաններ գտնել։ Հայաստան ծովեզերքէն հեռու է. իր առեւտրական միներանոցը, ինչպէս և ներածութեան ու արտածութեան մեծ պողոտան, Պոլիսը եղած է։ Պոլիսը առեւտրական կեդրոն, հայը՝ վաճառական ժողովուրդը՝ բնականաբար այն տեղ պիտի վազէր։

Իսլամադէն պատերազմիկ ցեղն ալ պէտք ունէր, իր հիմնած նոր կայսրութեան բարգաւաճումին համար, հայուն պէս ժողովուրդի մը. ուստի շատ դիւրութիւններ ընծայեց մայրաքաղաքին մէջ հայոց թիւը ստուարացնելու համար։ Պրուսայէն՝ Թուրքիոյ նախորդ մայրաքաղաքը՝ հայ գաղթականութիւն մը 1461ին Պոլիս տեղափոխուեցաւ Ֆաթիհ Մէհմէտին հրամանովը։ Նոյն աշխարհակալը 1475ին Խրիմէն և 1479ին Գարամանիայէն բազմութիւ հայեր Պոլիս փոխադրել տուաւ։ Ֆաթիհին յաջորդները շարունակեցին անոր հայասէր քաղաքականութիւնը։ Երբ Եսկուդ սուլթան Սէլիմ Դավրէժը 1513ին առաւ, հոնկէ շատ մը հայ արուեստագէտներ Պոլիս ղրկեց։ Պարսիկներու և թուրքերու պատերազմները, 1554—1577, հայ նորանոր գաղութներու Կ. Պոլիս հաստատման պատճառ եղան։ Այսպէս, հայերը մերթ իրենց սիրայօժար հաւանութեամբը, մերթ դժբախտ հանգամանքներէ բռնադատեալ, կ'երթային սուլ-

Թաններուն մայրաքաղաքը շէնցնելու, և իրենք ալ շէննալու:

Հայերը իրենց խելքովը, ճարտարութեամբը, աշխատասիրութեամբը և դիւրաթեք ողնայարովը յաջողեցան երկրին վարչութեան մէջ մեծկակ տեղ մը գրաւել: Ու օր մը իրենց սեփականութիւնը եղան փողերանոցը, վառօդարանը, արքունական ու պետական ճարտարապետութիւնը: Լեցուեցան Դուռը, դատարանները, վարչական ամէն պաշտօնատունները, դեսպանատունները: Եկան տիրապետող ցեղին բարձակից եղան կայսրութեան գերագոյն խորհուրդին մէջ, իբր վարիչ նախարարներ: Իրենց յանձնըլեցաւ նոյնիսկ սուլթանական գանձարանին մատակարարութիւնը: Միեւնոյն ատեն հայերը Կ. Պոլիս ամենահզօր դիրք մը գրաւեցին անկախ ասպարէզներու մէջ, որպիսիք են՝ բժշկութիւն, փաստաբանութիւն, ճարտարապետութիւն, սեղանաւորութիւն եւայլն:

Հայերը Կ. Պոլիս զօրանալով ու թուրք նախարարներուն, ինչպէս եւ պալատին հետ ալ սերտ յարաբերութիւններ հաստատելով, հզօրացան կ'ազդէին թէ՛ նահանգային գործերուն և թէ՛ ազգին ընդհանուր վիճակին վրայ: Կ. Պոլսոյ այս զօրութիւնը բնականաբար մայրաքաղաքին ամենամեծ տեղ մը պիտի տար հայոց կեանքին մէջ: Պոլիսը, իբր վարչական կեդրոն, մահմետականներուն համար որքոն կարեւորութիւն որ ունէր, այնքան ալ — և շատ մը պատճառներով թերեւս աւելին ալ — ունէր հայոց համար. ուստի և հայերն ալ գործնականին մէջ զայն իրենց մայրաքաղաքը նկատեցին:

*,

Կ. Պոլիս Հայաստանի կեանքին մէջ իր ստացած

գերակշիռ ազդեցութեամբը դարձաւ եղաւ նաեւ ցեղային միութեան կեդրոն մը հայ ազգին համար։ Հայկական ամէն նահանգ իր առանձին կեանքովը կ'ապրէր, առանց ընդարձակ յարաբերութեան մէջ գտնուելու ուրիշ նահանգի հետ։ Ակնը Վանէն, Մուշը Սիսէն, Խարբերդը Բաղէշէն շատ հեռու էին։ Ո՛չ առեւտրական, ո՛չ քաղաքական, ո՛չ մտաւորական հարկ մը իրարու կը մօտեցնէր իրարմէ լեռներով ու ձորերով անջրպետեալ ճանապարհազուրկ քաղաքները։ Պատմութիւնն ու Եկեղեցին հայ կը պահէին իւրաքանչիւր քաղաքը, իւրաքանչիւր գեղը, առանց սակայն ընդհանուր հաղորդակցութիւն մը հաստատելու ամէնուն միջեւ։ Մայրայեղ ապակեդրոնացում, ուր հագեկան անտեսանելի կապ մը միայն մեզ իրարու կը զօդէր։ Բայց երբ Հայաստան ու Անատոլիոս հետզհետէ օսմանեան կայսրութեան մաս կազմեցին ու անոր կեդրոնին հետ սերտ յարաբերութեան մէջ մտան, հայերն ալ իրենց քաղաքներէն ու գեղերէն հոն գալով սկսան իրար գտնել, իրարու միանալ։ Ա՛յ Սեբաստիա, Կարին, Մարզուան, Ատանա չկային։ Հայերը այլ և այլ թաղեր բնակելով իրարու կը խառնուէին ճշդ հովանեաւ (այսինչ) սուրբ եկեղեցւոյն։ Այդ բոլոր սրբապատակ թաղերը Պատրիարքարանի մը շուրջը կը բոլորուէին։ Պատրիարքարանը կ'ըլլար կեդրոնաձիգ զօրութիւն մը, որ, ինչպէս Պոլսոյ թաղերը, նոյն և նահանգներն ալ իրեն կը քաշէր։ Ազգային Միութիւնն էր որ կը պատրաստուէր։

Սահմանադրութիւնը Միութեան պապուսն և գաւ։ Իւրաքանչիւր նահանգի հայութիւնը — նոյն իսկ Հայաստանէն դուրս նահանգներունն ալ — ազգային կեանքի իր տեղական ինքնուրոյնութիւնը պահելով հանդերձ, անգին Պոլիս ալ իր երեսփոխա-

նը զրկելով կը միանար Հայ-Ազգայնութեան մարմնին:

Առանց վարանումի կ'ընդունինք որ եթէ Հայաստանի ոեւէ մէկ քաղաքը կեդրոնավայր հանդիսացած ըլլար մեր միութեան, տարակոյս չկայ թէ բարիքը շատ աւելի մեծ պիտի ըլլար: Պիտի յառաջդիմէինք աւելի ազգային զարգացմամբ: Բայց երբ աչքի առջեւ կ'ունենանք Թուրքիոյ վարչական կազմակերպութիւնը, կը զգանք թէ անհնարին էր որ Հայաստանի ոեւէ քաղաք մը կարենար Պոլսոյ մենաշնորհը իրեն սեփականել:

* *

Երբ Պոլիս, այդ օտար գաղթավայրը, պարագաներու անդիմադրելի բերմամբը Թուրքիոյ հայոց քաղաքական և տնտեսական կեանքին, ինչպէս և ազգային միութեան ալ կեդրոնը կը հանդիսանար, բնական էր որ մեր մտաւոր զարգացմանն ալ կեդրոնավայրը դառնար, ու հոն ծնէր մեր նոր գրականութիւնը:

Տպագրութեան գիւտը մեր ալ մտաւորական զարգացումը պիտի արագէր: Դժբախտութիւնը այն եղաւ որ քաղաքական հանգամանքները մեր գրականութիւնը, ինչպէս և մեր մտաւորական յառաջդիմութիւնը, խոտորեցուցին կանոնաւոր բնաշրջումի ընթացքէն:

Հայոց մէջ տպագրութեան ծաւալումէն առաջ, Հայաստան իր վանքերովը մեր մտաւորական պէտքերը կը հոգար: Իսկ երբ հայկական տառեր ձուռուեցան ու հայկական գրքեր տպագրուիլ սկսան, վանքերուն մատենագրական պաշտօնը այլեւս պիտի վերջանար, եթէ իրենք ալ տպարան չունենային:

Ձուկնեցան. հետեւանքը յայտնի է: Բայց աշխարհականներն ալ տպարան չունեցան Հայաստան:

Ի սկզբան շատ դժուարութիւններ կային Հայաստան տպարան մը հաստատելու համար: Շոգեհնաւին գիւտէն յետոյ մամուլի փոխադրութեան աւելի գիւրութիւն կար, բայց թուրք իշխանութիւնը չըթոյլատրեց Հայաստան տպարանի հաստատութիւն: Գիրք կամ թերթ Հայաստանէն դուրս կարելի էր տպագրել: Ուրեմն և մեր գրականութիւնն ալ հո՛ն պիտի հիմնուէր, ուր մամուլ կուր:

Պոլսոյ հետ Իզմիր ալ տպարան կրցաւ ունենալ, ուստի և Իզմիրի հայերն ալ մասնակցեցան նոր գրականութեան մը ստեղծումին:

Իսկ Մխիթար Աբբան ալ հարկադրուած էր իր հիմնած Միաբանութիւնը Հայաստանէն, մինչեւ իսկ թուրքիայէն ալ դուրս տեղաւորել:

Այսպէս ահա, օտար հողի վրայ մեր հին գրականութիւնը կը փնտռէր իր ասպնջարանը, և օտար հողի վրայ կը ծնէր մեր նոր գրականութիւնը:

Բ.

Մխիթարեան Միաբանութեան երկասիրութիւնները երեք ճիւղի կը բաժնուին, — պատմական, լեզուական, մատենագրական: Մեր նոր գրականութեան վրայ ասոնցմէ իւրաքանչիւրին ներգործութիւնը համառօտ մը յիշեցնենք:

Մխիթարեանց առաջին գործը եղած է հայոց պատմութեան տարածումովը ապահովել մեր ազգայնութեան պահպանումը: Իրենց պատմական հրատարակութիւնները հզօրապէս նպաստեցին մեր անցեա-

դին յարութեանը: Մեր ժամանակակից կեանքը նախ
և առաջ մեր հին պատմութեան օտեղծագործութիւն
է: Երբ Կ. Պոլսոյ հայոց մտաւորական շարժումին
վրայ խօսինք, հոն պիտի տեսնենք պատմութեան
ազդեցութիւնը նոր սերունդներուն մօքին վրայ:

Մխիթարեանները եղան նաեւ մեր լեզուին աւ-
ւանդապահները, ու զայն զարգացուցին: Լեզունիո
երկրին մէջ կենդանի կը մնար. բայց իր ոյժը կը
սպառէր: Երբ լեզու մը չի յառաջդիմեր, ա՛յլ կը
սկսի հիւծիլ: Մեր լեզուն չէր կրնար յառաջդիմել,
վառն զի մօքերնիս ալ չէր յառաջդիմեր: Քաղաքա-
կան աղէտները դարերու մէջ հայ ցեղը հետզհետէ
տկարացնելով, տկարացուցած էին և անոր լեզուն ար-
իւնկ օտար աշխարհներ՝ հայ լեզուն հայ ժողովուրդին
բոլորովին անպէտ ըլլալու վտանգին կ'ենթարկուէր:
Մխիթարեանները ի մի համբարեցին լեզուին բա-
ռերը, ոճերը, ու զանոնք միանգամայն գործածու-
թեան մէջ դրին նորանոր հրատարակութիւններով:
Բաւարաններ ու բազմատեսակ գրքեր հայ լեզուի
ընտելացումը և անոր գործածութիւնը դիւրացու-
ցին, մասնաւորապէս անոնց՝ որոնք լեզուն սորվելու
համար դիւրութիւն չունէին նախնեաց բոլոր գիր-
քերը համբերատար աշխատութեամբ ուսումնասիրե-
լու:

✓ Մխիթարեանները Թարգմանեցին հելլէն և լատին
մատենագրութեանց գլուխ գործոցները: Եւրո-
պան ալ գրելու արուեստը ասոնցմէ սորված է, եւ
կը շարունակէ սորվիլ: Թուրքիոյ հայոց գրականու-
թեան մէջ կը տեսնուի հելլէն-լատին դպրութեանց
ազդեցութիւնը:

Որքան աւելի խորապէս քննենք Մխիթարեան
հրատարակութիւններուն յատկութիւնները, այնքան
աւելի խորապէս գիտի համոզուինք անոնց գերին

բարերար ներգործութեանը մեր մաքին վրայ, մեր
լեզուին վրայ, մեր ոճին վրայ:

••

Նոր գրականութեան միւս կեդրոնը Իզմիր եղաւ:
Իզմիրի հայոց գրականութեան պատմութիւնը կընճը-
ռոտ չէ: Քիչ չառ եւրոպականացեալ համարուող հել-
լէն քաղաքի մը մէջ, որ հարուստ էր, հայ գաղթա-
կանութիւն մը, նիւթապէս բարգաւաճ՝ կ'ունենայ
իր տպարանը, տեղական մամուլը և գրականութիւն
մը, որ գլխաւորապէս թարգմանական է:

Իզմիրի հայերը ազգային ընդհանուր կեանքին
անմիջական, ընդարձակ մասնակցութիւն մը չէին
կրնար ունենալ. իրենց տեղական կեանքն ալ նեղ
շրջանակի մը մէջ կը սահմանափակուէր: Հեռու կը
մնային Հայաստանէն. մայր հայրենիքի հետ իրենց
յարաբերութիւնները ո՛չ բազմատարած էին, ոչ ալ
յաճախակի: Այս բոլոր հանգամանքները աննպաստ
էին տոհմային դրոշմ կրող գրականութեան մը
տեսողծած ձգտումներուն: Իզմիր առաջին անգամ տը-
պարան ունեցաւ 1759ին: Այդ թուականէն ի վեր
իր հրատարակութիւնները գլխաւորապէս օրագրա-
կան ու թարգմանական եղած էին: Արջալոյս Արա-
րատեամ, Արփի Արարատեամ, Ծաղիկ, Մէտէորա, Արե-
ւելեամ Մամուլ կէս դարու մէջ միմեանց յաջորդե-
ցին կամ միասին ապրեցան: Հեղինակութիւնները
սակաւաթիւ են. դարագլուխ կազմող, անմոռացու-
թեան սահմանուած գիրք մը չկայ:

Իզմիր տպագրուած թարգմանութիւններն են որ
իրենց տեսակին մէջ նորութիւններ եղան և ազդե-
ցին մտքերու ընթացքին վրայ:

Այդ թարգմանութիւնները գլխաւոր երկու բա-

ժանուժի կը վերածուին,— զուարճացնողներ, հրահան-
գողներ :

Առաջին բաժանումին կը պատկանին Մոնթե-
Քրիսթոյի պէս գրքերը : Ասոնք հայ ժողովուրդին
ընթերցանութեան ախորժակ բերին : Հետաքրքրու-
թիւն արթնցնող, երեւակայութիւն գրգռող, հրա-
պոյր պարգեւող գրքեր. որոնք լափուեցան : Իզմիր-
եան թարգմանութիւնները մեծ զարկ տուին ընթեր-
ցասիրութեան . ով որ գիրք մը կարդալ կը սկսէր,
ա՛լ չէր կրնար զայն ձեռքէն ձգել մինչեւ աւարտու-
մը : Այդ գիրքերը յափշտակեցին ժողովուրդին միտ-
քը, հզօր ու տեւական ազդեցութիւն մը ունեցան :
Կ. Պոլսոյ օրագրական մամուլն ալ օրինակ առաւ
Իզմիրէն : Այսօր այդ մամուլը իր յաջողութեանը
համար շատ բան պարտական է զուարճացնող վէպե-
րու թարգմանութեան :

Իզմիրեան այդ կարգի թարգմանութիւնները
նոյն իսկ իրենց տեսակին մէջ, եւրոպական գրակա-
նութեան վրայ գաղափար մը տուին, մասնաւորա-
պէս անոնց՝ որոնք անընդունակ էին մեծ գրականու-
թեան արտադրութիւնները հաճոյքով կարդալու : Ինչ
որ ալ ըլլայ, այդպիսի գիրքերը ժողովուրդին իմա-
ցուցին թէ իրենց գիտցածէն տարբեր ոճով գրակա-
նութիւն մը կայ եւրոպայի մէջ : Այդ թարգմանու-
թեանց միջոցաւ ազգին մէջ տարածուեցան եւրոպա-
կան պատմութեան վրայ գաղափարներ, գիտական
տեղեկութիւններ, բարոյականի գործնական դասեր :

Երկրորդ բաժանումը բնորոշող գիրքը Հիւկոյի
Թշուառները են : Այդ մեծ գլուխ-գործոցը իր մանրա-
մասնութիւններուն մէջ անշուշտ շատ հասկնալի չէր
հայ ժողովուրդին : Նոյն իսկ քիչ շատ կանոնաւոր
կրթութիւն մը ստացողները շատ դժուարութիւն-
ներ պիտի քաշէին Թշուառները ինչպէս որ պէտք է

հասկնալու համար: Բայց Հիւկոյի շունչը կը սարսռեցնէ, կը հովահարէ ամբոխն ալ: Քշուառները առնեալ հայեցելի նորութիւններով հմայեց հայ ժողովուրդը:

Այս երկրորդ շարքին մէջ են այն փոքրիկ հատորներն ալ, որոնք պարունակութեամբ Քշուառներէն թէեւ հիմնովին կը տարբերին, բայց մեծ գրականութեան կը պատկանին. օրինակ՝ Կէօթէի Պերթերը, Միւսէի Դարուս մէկ զաւկիմ խոստովամամբը:

Այսպէս ահա Միսթարեանները մեր հին պատմութիւնը, մեր հին լեզուն, հելլէն-լատին դասական հին գրականութիւնը մեր մէջ ծաւալելով կը ջանային մեզի մեր հայրենիքին հարազատ զաւակը պահել և աշակերտել տիեզերական վսեմ արուեստին: Իզմիրի գրագէտները կուգային ծերօն կաղնիին վրայ պատուաստել ժամանակակից լեզուն, ժամանակակից գրականութեան գեղեցկութիւնը:

Գ.

Մեր գրականութեան պատմութիւնը բրած ատեններս երբ «Թուրքիոյ Հայեր» բացատրութիւնը կը գործածենք, անով պէտք է պարզապէս շ. Գոլսոյ Հայեր, հասկնալ: Հայաստան գիրք ու թերթ ունեցած չէ:

Իսկ Կ. Գոլսոյ գրականութեան յատկանիշը հրապարակագրութիւնը եղաւ. վասն զի պոլսեցիները կռուի կեանքով մը ապրեցան: Քանդումի և կառուցման կռիւներու կեանքը: «Յառաջդիմութիւնը շինելու մէջ չի կայանար միշտ, այլ նաև՝ քանդումի մէջ ալ», դիտել տուած է Պըքլ:

Քանդումի այդ ձեռնարկը յայտնապէս երեւան
գալ սկսաւ 1850ին բոլորտիքը. ուստի՝ երբ հիմակ
Պոլսոյ գրականութեան վրայ յետադարձ ակնարկ մը
տալ կ'ուզենք, չուկէտը այդ 1850 թուականը կը
դնենք: Մեր աւանդական գաղափարները այդ առեւ-
ները սկսան իրենց դէմը նոր գաղափարներ գտնել:
✓ Այդ թուականներէն կը սկսի բացուիլ թողարանը
նոր մտքի մը, որուն վաղքը 1895ին դադար կ'առնէ,
առժամապէս: Պահպանողականութեան ու յառաջդի-
մութեան կռիւներու ծագումը:

Այդ ծագումը ծայր կուտայ ԺԶ. դարուն վերջե-
քը, Կ. Պոլիս առաջին հայ տպարանին հաստատու-
թեամբ 1567ին: Նոր հիմնարկութիւնը սկիզբները
ուրիշ բան չեղաւ, բայց եթէ Հայաստանի վանքե-
քուն ձեռագրական աշխատութիւնները դիւրացնող
գործիք մը: Բայց պիտի դիւրացնէր նաեւ նախնական
կրթութեան տարածումը: Տպարանէն դպրոցը կը
ծնէր. երկուքէն՝ վերածնունդը հայ մտքին:

Դանդաղկոտ յառաջխաղացութիւն, բայց ետեւ-
նիս հաղարաւոր տարիներու կոշկոռ մը կար. եր-
կաթի մը պտըտիկ կտորը զայն պիտի ծակէր ու
հոնկէ նոր մտքին համար՝ անցք մը պիտի պատրաս-
տէր դէպի ապագան: Ռահվիրան պէտք ունէր ժամա-
նակին օժանդակութեանը:

✓ Կ. Պոլիս առաջին տպարանին հաստատութենէն
դարուկէս ետքն է որ առաջին դպրոցն ալ կը բաց-
ուի ԺԹ. դարուն առաջին քառորդին. Տէր Թոգիկեան
դպրատուն մը անշուշտ. բայց վերջապէս հարիւրա-
ւոր տղոց ա, բ, գ կը սորվեցնէր: Հինգերորդ դա-
րու ոսկեդարեան գրականութիւննիս ալ այբու-
բենէն ծնաւ:

Տպարանին ու դպրոցին հօր աջակիցը հանդի-
սացաւ շոգենաւը: Մեր մտքին առջեւ Եւրոպայի
ճամբան կը բացուէր: ✓

Շնորհիւ շոգենաւին, Կ. Գոլսոյ հայերը սկսան
 Եւրոպայի հետ առեւտրական ընդարձակ յարաբերու-
 թիւններ հաստատել: Վաճառականութեան պահան-
 ջուամովը օտար լեզուներու ուսումը Գոլսոյ դպրոց-
 ներուն մէջ ներմուծուեցաւ: Օտար լեզուները բնա-
 կանաբար իրենց հետ օտար, այսինքն՝ նոր գաղա-
 փարներ ալ պիտի մտցնէին նոր սերունդին մտքին
 մէջ:

Այդ նոր սերունդը, դարձեալ շոգենաւերուն
 ընծայած դիւրութեանը շնորհիւ, պատեհութիւն
 կ'ունենար նոյն իսկ Եւրոպայի մէջ ընտելանալ եւրո-
 պական մտքին:

Մինչ մէկ կողմէն նոր վաճառականութիւնը
 Անգլիա կը դիմէր, միւս կողմէն ալ հայ աղաքը
 կրթութիւն համար Ֆրանսա ու Իտալիա կը մեկնէին:
 Գոլսոյ քաղքենի դասակարգին պատկանողներէն ու-
 մանք իրենց զաւակները Բարիզ կը զրկէին մասնա-
 դիտութիւն մը սորվելու համար: Գացողներու
 խումբին մէջ կային նաեւ անանկներ ալ, որոնք ու-
 նեւորներու զաւակ չէին, բայց կը յաջողէին երթալ:
 Ասոնք ամէնքը գրեթէ երիտասարդ եղած կ'երթա-
 յին: Իսկ միեւնոյն ատենը՝ Վենետիկ ու Բատուա
 բացուած Ռափայէլեան և Մուրատեան վարժարան-
 ները կ'երթային պատանիներ, գրեթէ մանուկներ,
 որոնց ուղեղները պիտի զարգանային Միլիթարեանց
 ձեռքովն իսկ:

Ֆրանսայէն և Իտալիայէն վերադարձող աշա-
 կերտները Գոլսոյ հայոց կեանքին վրայ շատ հզօր և
 վճռական ազդեցութիւն ունեցան: Կու գային իրարմէ
 տարբեր գաղափարներով սնած: Այդ տարբերու-

Թիւնները սակայն իրարու հետ կը ներդաշնակուէին ազգային կեանքին բարգաւաճմանը համար: Բարիզ զարգացած երիտասարդութիւնը աւելի ընդհանուր, համամարդկային գաղափարներով տոգորուած էր քան թէ զուտ հայկականներով: Իսկ Մխիթարեանց աշակերտներուն յատկանիշն էր — ինչպէս հիմակուան ընթացիկ բացատրութեամբ մը պիտի ըսուէր — ազգայնամոլութիւնը, մասիսմալիզմ:

Ֆրանսա գացող երիտասարդութիւնը Պոլսէն խելահաս կը մեկնէր, բարոյապէս ճշող մթնոլորտի մը ազդեցութեանը ներքեւ: Հասնելով Բարիզ, հայ երիտասարդները անյաջօրէն կը լսփէին Գինէի, Միշլէի, Հիւկոյի, Լամարթինի խօսքերն ու գրքերը: Ու ժամանակը ընդհանուր մարդասիրութեան, տիեզերական եղբայրակցութեան դարն էր. 1848: Երիտասարդները զուտ հայ կ'երթային Բարիզ, ու հոն-կէ՝ եւրոպականացեալ-հայ կը վերադառնային:

Բարիզէն հիմնովին տարբեր միջավայրեր էին վենետիկ ու Բատուա: Արտաքին աշխարհէն անջատուած վարժարաններ՝ զրգանուշ դարաստաններ՝ անոնց մէջ մտերմական կեանքով կը մեծնային հայ աղաքը: Իրենց լեզուին դայեակը մեր դիւցազանց լեզուն էր՝ գրաբարը. իրենց սրտին դաստիարակը՝ մեր պատմութիւնն էր: Ու Սուրբ-Ղազար՝ բացակայ հայրենիքին յիշատակարանը: Տիեզերական մարդասիրութեան բազմաշառչ գոռումներուն տեղ, զուտ իտալական հայրենասիրութեան ցաւի մրմունջը իրենց սրտերը կը կեղեքէր, անոր զայրոյթին գոռը իրենց հոգիները սրտմտութեամբ կը լեցնէր: Ալֆիէրի, Ֆոսքոլոյ, Բինտեմոնթէ, Բելլիքոյ, Մանծոնի գաղափարի իրենց կրթիչները եղան: Վենետիկեան լակոնային թխորակ կանաչ ջրերը կարմրերփին տեսան. Սան-ձիորոնոյէն հոսած իտալական արիւնէն կտրմրցած: Թէտեռքոն իրենք ալ ատեցին:

Գաղափարական տարբեր տարբեր կրթութիւնով Պոլիս վերադարձող երկու երիտասարդութիւնները մտաւորական միեւնոյն ըմբոստացման սպայակոյտը պիտի կազմէին :

Այդ միջոցին Պոլիս տոհմային կեանքի մէջ բըռնապետութիւնը մարմնացնող երկու իշխանութիւն կար. Գոււմ-Քալուի՝ վաղնջուց, և Սաֆըզ-Աղաճիի՝ նորահաստատ Պատրիարքարանները :

Երկու իշխանութիւնները թէեւ հաւասարապէս կը բռնապետէին, սակայն իրենց նպատակները համանման չէին : Գոււմ-Քալու յառաջդիմութիւնը կը շփոթէր անհաւատութեան հետ : Կը վախնար որ նոր գաղափարները, նոյն իսկ լեզուականները, հայ ժողովուրդը իր հայրենի աւանդութիւններէն կ'օգտեն, և հետեւեալ իրեն մօռցնել կու տան իր ազգութիւնը, երկիրն ալ մէկտեղ : Գոււմ-Քալուի բռնապետութեան նպատակը ազգայնութեան պահպանումն էր, ուստի եւ իր ձգտումը ազգասիրական : Կը կարծէր պատերազմի ընդդէմ համամարդկային գաղափարին, որուն է՛ն աչքի զարնող ներկայացուցիչը Ռուսիոյնանը կը համարէր :

Իսկ Սաֆըզ-Աղաճիի Պատրիարքարանը կը փափաքէր համամարդկային գաղափարներու տարածման. ուստի, և կը ջանար ամէն միջոցով մահացնել ազգայնական զգացումը, որ կը մարմնանար յանձին Պէշիկթաշլեանի, — Միխիթարեանց աշակերտ մը :

Այս քանի մը նկատողութիւնները պէտք է աչքի աւջեւ ունենալ, որպէս զի կարելի ըլլայ. Գոլ՝ ուսյ գրական ձգտումին և ուղղութեան ամբողջութիւնը ըմբռնել : Այդ գրականութիւնը տեսակ մը վերացական, անհամ, անհոռ տաղաչափութիւն չեղաւ : Ոմանք, և մասնաւորապէս ռուսահայ քննադատներ, այնպէս կարծեր են թէ Վոսփօրի ակերէն

գրող հայերը երգած են միայն ծաղիկը, լուսինը, զեփիււոը: Ու արձակ գրողներն ալ պարզապէս քէֆի տեսակ մը գրականութիւն ըրած են, առանց գաղափարական ո՛րէէ ձգտումի: Այս սխալ դատողութիւնը հետեւանք է հարեւանցի տեսութեանց, երեսէ և ոչ թէ քիչ մը խոր փորուած քննութեան:

Առ այժմ հոս կը թողունք Եւրոպայէն վերադարձողները, որոնք Պոլիս ըմբոստացման կռիւը պիտի մղեն: Նկատողութեան առնենք 19րդ դարուն մէջ տեղուանքը Կ. Պոլսոյ և Հայաստանի յարաբերութեանց վիճակը:

Դ.

Հետզհետէ Բիւզանդիոն հոռող հայերը հոն ի մի ձուլուելով ստեղծեցին նոր տիպար հայ մը՝ Պոլսեցի հայը: Ընդարձակածաւալ տարածութիւնը որ Հայաստանը Պոլսէն կ'անջրպետէ, մայրաքաղաքին հայն ալ բարոյապէս կամաց կամաց կը զտուցանէ երկրին հայէն: Բիւզանդիոն կ'այլափոխին հայրենի վարք ու բարք, կը դեղնաշորթին կրօնական աւանդութիւններ, կը ծնի նոր լեզու մը: Հայաստանէ պոլսեցիին այս օտարացումը մեր տոհմային գրականութեան զարգացման վրայ անբարի ազդեցութիւն մը պիտի ունենար:

Պոլսեցի հայուն մեծ տկարութիւնը լեզուի մը պակասութիւնը եղաւ: Հայաստանի իւրաքանչիւր նահանգը թէեւ իրեն յատուկ գաւառաբարբառ մը կը խօսի, բայց ժողովուրդը ընդհանուր լեզու մը ունի, որուն նախատիպը գրաբարն է: Թրքահպատակ Հայաստանէն մինչեւ Արարատեան նահանգը այդ լեզուն իր բառերովը, բացատրութիւններովը, ա-

ռաջներովը կը ներկայացնէ կազմակերպեալ միակ-
լեզու մը: Հայաստանի ո'րեւէ քաղաք մը եթէ Պոլսոյ
առաւելութիւնները վայելած ըլլար, պիտի ունենա-
յինք աւելի բնական աշխարհաբար մը, աւելի կարճ
ժամանակամիջոցի մէջ: Մեր գրականութեան զար-
գացումն ալ աւելի արագ պիտի յառաջանար և ա-
ւելի ուժգնապէս պիտի կրէր տոհմային դրոշմը:

Հայաստանի ու Անատոլուի զանազան քաղաք-
ներէ Պոլիս եկող հայերը իրենց հետ կը բերէին ի-
րենց գաւառաբարբառները, իրենց գրաբառնակը:
Միացեղ բայց բազմաճետ լեզուն Պոլիս թուրքերէնի
հալոցին մէջ հալելով թրքական կաղապարի վրայ
պիտի թափուէր: Մեր աշխարհաբարը թուրքերէնի
քերականութեան, թուրքերէնի կազմակերպութեան
վրայ սկսաւ յօրինուիլ, ինքնաբերաբար, պարզա-
պէս մտովի թարգմանութեամբ: Տարիներու ընթաց-
քին մէջ օտար լեզուներ ևս պիտի գային նորաթեք
բարբառին զարգացմանը աջակցելու: Ու գրաբարն
ալ հրապուրիչ բռնապետութեամբ և հայրենատուր
իրաւունքով պիտի ուզէր ինքը կերտել նոր գրա-
կանութեան մը ստեղծումին նախասահմանեալ նո-
րալուր բարբառը: Եւրոպական կրթութիւն ստացող
երիտասարդներէն ոմանք այս խառնակութիւնը տես-
նելով, ուզեցին տիրող շփոթութենէն օգտուիլ և
լեզուին տրամաբանական ընթացք մը տալ ընտրո-
ղականութեամբ: Կը թուէ թէ իրենք ալ կը կրէին
ընտրողական փիլիսոփայութեան աղդեցութիւնը:
Պուզէնի(*) դպրոցը այն ժամանակները դեռ կը ծաղ-

(*) Մ. Է.— Վիքթոր Ժուզէն, փիլիսոփայ և ֆրան-
սացի պետական դէմք, ծնած Բարիզ, 1792իմ — պետ-
ւորողական մտայնաշուքեամ (spiritualisme éclec-
tique) դպրոցիմ: Գրած է «ժամարիտիմ, Գեղեցիկիմ և
Բարբիմ մասիմ»: ամուս գիրք մը: Մեռած է 1867իմ:

կէր ու ապագայ ալ կը խոստանար: Տրամաբանական լեզուի մը ստեղծման հետամտողները կարող չեղան ըմբռնել որ պոլսական լեզուն որքան որ ալ այլալուկ տարերքներու խառնուրդ մը կը թուէր, քայց և այնպէս պիտի ըմբոստանար ընդդէմ տրամաբանական ունէ լուծի: Պոլսեցի հայուն բերնին պահանջումներն էին որ պիտի սահմանադրէին ներգաշնակութեան օրինադիրքը: Մեր նոր բառարանը, մեր նոր քերականութիւնը այդ օրինադիրքին պիտի հպատակէին: Ռուսինեան, Օտեան, խանդավառութեամբ արբշիռ երիտասարդներ, չուզեցին ուսումնասիրել լեզուներու բնաշրջման ընթացքները: Պոլսեցիին հայերէնը ուզեցին հնազանդեցնել իրենցմէ արձակուած հրամաններու ասկէ՝ Ուղղախօսութիւնը:

Պատրիարքարանի իշխանութիւնը այս մօրելուկ կամօմազրէմ վախցաւ: Լեզուի մը բնաշրջման խորհրդաւոր պայմանները ինքն ալ կ'անգիտանար: «Ուսումնական» երիտասարդները անսխալական համարեցաւ: Ուղղախօսութիւնին մէջ նորալուր լեզուի մը անկրօնութիւնը կարծեց տեսնել: Պահպանողական իշխանութիւնն էր, ուստի ուզեց Եկեղեցին ու ազգը պաշտպանել վտանգին դէմ: Հալածանք ընդդէմ նոր երիտասարդութեան: Հալածեալներուն ինքնապաշտպանութեան էն ապահով միջոցը թշնամիին վրայ յարձակումն է: Ռուսինեան, Օտեան, իրենց համախոհները յարձակողականի դիմեցին:

Այդ նոր երիտասարդները, բաղմադիմի յատկութիւններով օժտուած, իրենց ոյժն ու կորովը հանքային կեանքի վերանորոգման կռիւներուն նուիրեցին ու հրապարակագիրներ եղան: Իրաւ է որ վերջը վերջը Սահմանադրութեան հաստատութեամբ յաղթանակը տարին ընդդէմ անսահման իշխանութեան, քայց Ուղղախօսութեան դրօշակը ծալուած տեղը մնաց:

Երբ ուղղախօսները արձակ համարձակ գրեցին իրենց ուղած քերականութեամբը, անդրադարձան թէ առաջուրնէ շատ աւելի տկար վիճակի մէջ էին։ Հետեւողներ չունեցան, դպրոց չհիմնեցին, զիրենք հասկցող չկար։ Կրօնական իշխանութիւնն ալ քիչ չղարմացաւ ձերբազատներուն անկարողութիւնը տեսնելով։ Ինչ որ բռնապետական հալածանքներու միջոցաւ խափանել կ'ուզուէր, ահա ինքնին կը խափանուէր սահմանադրական թոյլտուութեամբ։ Լեզուներու կազմութեան կը նախադասէ բռնաւոր մը, որ շատ աւելի երկաթէ կամք ունի քան պատրիարքական իշխանութիւնը։ Անոր զօրութեանը առջև ուսումը իր անզօրութիւնը կը զգայ, և տրամաբանութիւնը հալածական կը փախչի։ Այդ բռնադատը՝ պառաւին բերանն է։ Չորս դարեր Պոլիս հանցուցած էին պառաւներու նոր սերունդ մը։ Պառաւներու դպրոցն էր որ լեզուին ուղղութիւն պիտի տար։

∴

Կրօնական աւանդութիւններն ալ հետզհետէ կը սկսին տկարանալ։ Հայաստանէն դադթական հայը ջերմեռանդ հաւատացեալ մըն էր, հայրենի աւանդութիւնները երկիւղածութեամբ պահպանող մը։ Երկրին յիշատակները սակայն հետզհետէ կը տկարանան։ Անոր զաւկին սրտին այլևս չեն խօսիր, ու անհետկենալի կը դառնան անոր թողանք։ Նոր երիտառորդութիւնը զերծ ու ազատ մնալով այն բոլոր սարիքներէն, որոնք հայրենի երկրին մէջ հայուն միտքը կը կապեն կը կապկպեն, Պոլիս կ'ուզէր ազատ թռչ մը առնել։ Բայց իրեն դէմ կը կանգնէին հին սերունդը, պատրիարքական իշխանութիւնը։

Նոր սերունդը կը զգայ որ Պատրիարքարանը իր

ազդեցութեանը տակ ունենալու է, որպէս զի կարողանայ Պոլիսն ու Հայաստանը եւրոպական կրթութեամբ, եւրոպական գաղափարներով վերանորոգել: Բայց պատրիարքական իշխանութիւնը պարզապէս եկեղեցականներուն ձեռքին մէջ չէ, այլ՝ աշխարհականներուն ալ: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ ըսել՝ մասնաւոր աշխարհականներուն ձեռքին մէջ:

Անշուշտ զուտ լեզուական խնդրէ մը պիտի չփնէր 1850—60ի յուզումը: Պատրիարքական իշխանութիւնը կանոնաւորելու և սահմանափակելու ձրգտումը կրօնական պատերազմի մը համեմատութիւնները սկսաւ առնել: Այդ պատերազմն էր որ մտքերը կը յուզէր, օրագրութիւնը կ'ուժովցնէր, և հրապարակագրութիւնը իշխանութեան մը աստիճանին կը բարձրացնէր:

Կռիւնները վերջացան Սահմանադրութեան հաստատութեամբ: Բայց ա'լ շարժումը սկսած էր. ընդհանրութիւնը հանրային կեանքի խնդիրներով կը զբաղէր շատ ընդարձակածաւալ սահմաններու մէջ: Օրագրութիւնը հաստատապէս հիմնուած էր. ու հայ տաղանդները զանազան ձեերու ներքեւ կը նուիրուէին հրապարակագրութեան:

Հրապարակագրութիւնը աւելի լայն առումով մը հասկնալու ենք: Պարզ յօդուածին հետ թատրերգութիւնն ալ, ոտանաւորն ալ անմիջական նըպատակի մը կը ծառայեն: Տակաւին ոչ ոք մտքէն կ'անցընէ «արուեստը արուեստին համար» գրականութիւն մը:

Եթէ քննելու ըլլանք այն յարաբերութիւնները զոր 1850էն առաջ ու անկէ ետքը Հայաստան և Կ. Պոլիս ունեցած են իրարու հետ, պիտի անդրադառնանք թէ հիմնական փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած է: Մինչև ժժ. դարուն առաջին կէսը Պոլիսը

Հայաստանի ազգային կեանքին վրայ հզօր ազդեցութիւն մը չէ բանեցուցած։ Մայր հայրենիքէն շարունակ եկողներն էին որ իրենց հետ բերած աւանդութիւններովը կ'արգիլէին Կ. Պոլսոյ նախորդ գաղութականներուն ազգային հիւծումը։ Իսկ Կ. Պոլսոյ հայն ալ կը ջանար դրամի միջոցաւ նպաստել Հայաստանի հաստատութիւններուն. վանքերը չէն, եկեղեցիները պայծառ կը պահէր։ Բայց 1850էն ետքը Պոլսոյ հայերը Հայաստանի քաղաքական և մտաւորական առաջնորդութեան կը կոչուէին պարագաներուն բերմամբը։ Հիմակ Պոլիսն էր որ Հայաստանի գաղափար կը դրկէր իր օրագիրներով ու գրքերովը։ Պոլիսն էր որ Հայաստանի կանոնաւոր կազմակերպութիւն մը պիտի տար, Պոլիսն էր որ Հայաստանի ապրած կեանքը իր մտատանջութեանը առարկայ պիտի ընէր։ Պոլսական գրականութիւնը թէև նորածիլ, բայց կոչումի մը ծառայեց։

Ե.

Պոլսոյ այդ գրականութիւնը որ 1850էն կը թրւագրենք, հանգրուանի մը կը հասնի 1880ին։ Այդ թուականին Արեւելքի մէջ կարեւոր դէպքեր պատահած են, ու հայոց կեանքի պայմաններն ալ փոխուած։ Եւ 1850ի սերունդին պատկանող գրագէտներն ու հրապարակագիրները մեծ մասամբ աներեւութացեր են։ Ոմանք մեռած, ոմանք յոգնած, ոմանք փճացած։ Նոր սերունդ մը արդէն պատրաստուելու վրայ է։ Գիրքը աւելի և աւելի կը սակաւանայ, օրագրութիւնը աւելի և աւելի կը զօրանայ։ Ռուսիոյ և Թուրքիոյ հայերը գրական փոխա-

գարձ սերտ յարաբերութեան մէջ կը մտնեն: Երկրորդ հանգրուանը 1895ին է: Այժմ դառնանք 1850-1880ի գրականութեան բնորոշ գիծերուն:

* *

Գեղարուեստական, կամ ինչպէս կրնանք ըսել՝ գեղակրական—էսթէթիք—գրականութիւնը այդերեսուն տարուան ժամանակամիջոցին մէջ գրեթէ գոյութիւն չէ ունեցած: Գեղակրի յատկութիւններով օժտուած են Պէշիկթաշլեան, Ռուսինեան, Օտեան: Հատուկաորդրուածները զոր մեզի թողած են այդ ազանդաւոր գրագէտները, (կը հաւաստեն թէ առոնք ոչ միայն Գեղեցկին ճաշակը ունէին, այլ նաեւ գեղեցկօրէն գրելու յատկութիւնը. սակայն իրենցմէ ե ոչ մէկը մեծկակ բան մը թողուց: Հիւկոյի Ուրուակամքի թարգմանութիւնը հմայիչ է: Թերեւ մինչեւ իսկ բնագիւղը գերազանցող գեղեցկութիւն մը: Օտեանին թախանձագին ու քիչ մըն ալ բռնադատ պահանջումովն է որ Պէշիկթաշլեան այդ թարգմանութիւնը ըրած է: Գրաբարագէտ հայ մը գեղակրական արուեստին հմայքովը կը դիւթի այդ հայացումին մէջ: Օտեանին հոգեկան տենչանքն ալ կը յայտնուի մեզի: Իր խոնջէնքի ժամերուն մէջ գեղեցիկ գրականութեան կարօտը կը քաշէր: Պէշիկթաշլեանի ուրիշ թարգմանութիւններն ալ, նմանողութեամբ գրած բանաստեղծութիւններն ալ, ցոյց կուտան թէ այդ սիրուած հեղինակը գեղարուեստական գրականութիւն մը պիտի կրնար թողուլ մեզի, եթէ կեանքի տարբեր պայմաններու մէջ գտնուած ըլլար: Իսկ Օտեանին նամակները, յօդուածները կ'ապացուցանեն թէ մեծ հեղինակութիւն մը ըլլալու նախասահմանեալ էր: Ռուսինեան արուեստա-

գէտ մը եղաւ, բնութիւն շատ լայն նշանակութեամբը: Եւ այս երեք գրագէտներէն ոչ մէկը մեծ երկասիրութիւն մը թողած է:

Այս յիշատակութիւնը անցողաբար կ'ընենք հաւաստելու համար որ թուրքիոյ հայոց պակասած չեն մեծ կարողութիւններով օժտուած գրագէտներ: Այս յօդուածին ամբողջութեանը մէջ ընդհանուր կերպով մը կը պարզուին բոլոր այն պատճառները որոնք Օտեան-Պէշիկթաշիեան սերունդին տաղանդը չէզոքացուցին մեծ գրականութեան մը համար: Ու այդ պատճառները կը շարունակուին մինչեւ հիմակ ալ:

Վերածնունդի սկզբնաւորութեան այդ 1850-1880 թուականին ծնաւ ու մեծցաւ գրականութիւն մը, որուն նպատակն էր ժողովուրդին վրայ անմիջական ներգործութիւն: Մաքառումի տարիներ էին, նոր զգացումներու փթթումի եղանակն էր: Պէտք էր շուտ գրել, շուտ երգել, և շատ: Հապճեպէն չէր կրնար ծնիլ գործ մը որ գեղեցիկ ըլլար ու տեականութեան անմասնուած:

(Այդ երեսուն տարուան ժամանակամիջոցին «ծաղկեցան» թատրերգութիւնը, երգը—որ բնաստեղծութիւն կը կոչուէր—օրագրութիւնը, ճառախօսութիւնը, ու ետքէն ալ վիպասանութիւնը:)

Թատրերգութիւնը առաջնակարգ տեղ մը կը գրաւէ այն առեւտրէն գրական արտադրութեանցը մէջ: Իր նիւթերը ամենքն ալ մեր ազգային հին կեանքէն առնուած են:

Հայրենասիրութիւնը սկսած էր հայ սրտերուն

մէջ դուռ կրօնասիրութեան միանալ: Դպրոցները օրէ օր կը շատնային ու քիչ շատ կը կանոնաւորուէին թէ՛ Պոլիս և թէ Հայաստան. ընթերցանութիւնը կը տարածուէր: Հայոց պատմութիւնը դուռս կ'ելլէր նախնեաց մատենադրութեան կամ ետքի գրաբար բազմահատոր հրատարակութեանց շարքէն ու կը ժողովրդականանար դասագրքերու միջոցաւ: Յեռաշինները Բազմավէպին մէջ սկսան հրատարակուիլ. ժողովուրդը իր նախահայրերը աչքերուն առջևը տեսնելու ըղձանքովը բորբոքուած էր: Միութարեանց աշակերտները Վենետիկէն կը վերադառնային թատրոնասէր: Թատրոնը կը սկսէր Պոլսոյ մէկ թաղը, Օրթագեղ, տան մը մէջ: Հոնկէ կը փոխադրուէր դպրոցներու սրահները, մինչև որ իրեն յատուկ բեմը ունենար: Եւ ունեցաւ: Պոլսոյ զանազան թաղերը թատրոններ չինեցին: Խոսքեղ, Օրթագեղ, Կէտիկ Փաշա սիրուն չէնքեր կառուցուեցան: Եւրոպացիներու կեդրոնավայրը՝ Բերա, իր մեծ թատրոններուն մէջ հայ դերասանական խումբեր տեսաւ: Պոլսոյ գրեթէ ամէն թաղ՝ դպրոցները, խորհրդանները ժողովրդական թատերաբեմի կը փոխուէին. մասնաւորապէս բարեկենդանին: Վարդանանցներկայացումը ազգային պարտականութիւն էր ամէն բարեկենդանի Հինգշաբթին:

Այսօր կրնանք այդ ատենին ողբերգութիւնները այն պատճառաւ միայն հաճոյքով կարդալ որ ժամանակին ոգին ցոյց կուտան: Ժողովուրդը թատրերգութիւն մը պարզապէս իր ազգային զգացումովը կը դատէր: Վարդանախներկայացման մը մէջ Վասակի դերը ստանձնողը եթէ Ադամեան մը իսկ եղած ըլլար ու այդ իր դերը արուեստին գերագոյն կատարելագործութեամբը ներկայացնէր, ծափերը իրեն համար չէին: Իրեն՝ մուտուք և հայհոյութիւն:

Թափերը կը վառուէին դէպի Վարդան, հոգ չէր թէ մեր հերոսը մարմնացնողը ամենախեղճուկ բացազանչող մը եղած ըլլար: Ժողովուրդը իր աչքին առջև գաղափար մը կ'ուզէր տեսնել, իր սրտին խօսող գաղափար մը: Անոր կը ծափէր:

Հեղինակները բնականաբար ժողովուրդին մակարդակէն շատ վեր չէին կրնար թռչիլ, — ենթադրելով իսկ թէ առաջնակարգ թատրերգականեր ըլլալու կարողութիւնը ունեցած ըլլային:

Պէշիկթաշլեան առաջին տեղը կը գրաւէ այդ հին թատրերգակ բանաստեղծներուն մէջ: Իր ոճը պարզ է, նոյնիսկ երբ վսեմին շեշտերովը կը մանչէ: Լեզուն դիւրահասկնալի: Այդ ողբերգութիւններուն մէջ, որոնք մեր արդի դատումովը շատ պակասաւոր են, երեւան կուգայ եւրոպական մատենագրութեան ընտելացած միտք մը:

Թովմաս Թերզեանի ողբերգութիւնները Պէշիկթաշլեանի հեղինակութիւններէն վեր էին արուեստի տեսակէտով: Սակայն անոնք եւրոպական գործերու հայացումն էին, մարդու և տեղի անուններու փոփոխութեամբ:

Նարպէյի տաղաչափեալ «Արշակ»ը, միշտ եւրոպական հետեողութեամբ, կը մնայ դեռ մինչև այսօր ռուսահայոց թատերաբեմին վրայ:

Դուրեանի տրամներն ալ միեւնոյն շարքին մէջ են: Մեր պատմական կեանքէն անարուեստ գլորուածներ:

Կ. Պոլսոյ հայոց թատրերգակ հեղինակները բազմաթիւ եղած են: Ամէն անուններու յիշատակութեանը պէտք չենք տեսներ: Ամէնքն ալ մուսացութեան դատապարտուած են անոնց համար, որոնք մեծ գեղարուեստին զգացումն ու գաղափարը ունին: Բայց անոնք իրենց ժամանակին մէջ շատ

մեծ արդիւնք ունեցան: Մեր հին կեանքին համար
որմէ

...իսկ մեզ Ուղիւ Ռեուէժ

Նըւաղ արծազամոգ մ'նկած Ուսած է գործիմ

Այդ արծազանգը սկսաւ շեփորի մը պէս գոռալ,
«թունդ թունդ հանեց հայոց սրտերը»:

«Անարուեստ» ողբերգութիւնները մինչ մէկ
կողմէն սրտերու վրայ կ'ազդէին, միեւնոյն ատեն հայ
լեզուն կը զօրացնէին ժողովուրդին մէջ: Գրական
բարբառի մը կ'ընտելացնէին Պոլսոյ հայոց ականջ-
ները, մանաւանդ անոնց ականջները որոնք շուկա-
յական խօսակցութեանց վարժուած էին:

Եթէ հիմակ Հայաստան ու Պոլիս ազգային թատ-
րերգութեանց ներկայացումի թոյլտուութիւն եղած
ըլլար, տարակոյս չունինք որ Պէշիկթաշլեանի,
Դուրեանի, Նարպէյի և ուրիշներու ողբերգութիւն-
ները դարձեալ ժողովուրդէն խանդավառ ցնծու-
թեամբ պիտի ծափահարուէին:

Այդ թատրերգութեանց 1850էն յետոյ գտած ըն-
դունելութիւնը վիճակացոյց մըն է Կ. Պոլսոյ հա-
յոց կարճ ժամանակի մէջ ըրած յառաջդիմութեանը:
Ու Կ. Պոլսոյ նորաթեք հայերէնն ալ հետզհետէ գրա-
կան ձև ու կերպարանք առած է, մինչև ընդհան-
րութեան հասկնալի ըլլալու աստիճան:

✓ Բաւական էրեւոյթ մը սակայն ան է, որ եւրո-
պական լեզուներէ թարգմանուած, օտար բարձր
ներկայացնող տրամներ ալ մէկէն ի մէկ շատ ըն-
դունելութիւն գտան հայոցմէ: Թողունք Նէլի Աշ-
տարալը և նման խաղեր, որ ամէն տեղ ժողովրդա-
կան են, ինչպէս վիպասանութեան մէջ Մոմթէ Զըիս-
թօմ, բայց Հիւկոյի մէծ տրամներն ալ ներկայաց-
ուեցան հայեվար և զգլխեցին ունկնդիր ժողո-
վուրդը: Ֆէլիքս Բիայի գլուխագործոցն ալ տենդոտ
տարուուով ողջունուեցաւ:

Այս թարգմանութիւնները կը հաւաստեն, թէ 1870էն 1875 Պոլսոյ ժողովուրդին մէջ գրական ճաշակը բաւական զարգացած էր. գեղարուեստական հայեւոր հեղինակութիւն մը պիտի կրնար գտնել զինքը հասկնալու և ծափելու համար պատրաստուած գոնէ խումբ մը: Բայց մեծ հեղինակութիւնները չեն կրնար ուսման ու կրթութեան տարածուածին շնորհիւ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ առաջ գալ: Զերմանոցի մէջ կարելի է շուտով պտուղ ու ծաղիկ հասցնել, բայց կաղնի՝ ոչ:

••

Կ. Պոլսոյ «բանաստեղծութիւնն» ալ թատրոնին ճամբէն կը յառաջանայ: Խանդավառութեան ժայթքումն է: Սահմանադրութիւնը ամէն մտքեր յափըշտակած է: Հայուն արեւելեան երեւակայութիւնը թրուիչ առած՝ երանութեան աշխարհ մը կ'երազէ: Դարերէ ի վեր հանգչած մտքերը կը ցնցուին: Կը խոյանան դէպի երկինք, բայց ոչ թէ հոնկէ բալադէմ լուսնին հետ մեղամաղձօրէն լալու: Ո՛չ, մինչև Մասիս պիտի սլանան:

Այդ երգերը հիմակ ա՛լ մոռցուած են: Կը պահուին հաւաքածուներու մէջ, ու երբ կը կարդանք զանոնք, իրենց անմեղունակ գրականութիւնը կը ժպտեցնէ մեզ: Բայց անոնք զարնանային զարթումի օրուան մը ծլումն են, նոր դրախտալեզուի մը թոթովումները, ապագային մատենադրութեան առաջին քարը:

••

Ճառական սեռը անհամեմատ կերպով կը գերա-

զանցէ թէ՛ թատրերգական, թէ՛ տաղաչափական գրականութիւնը: Միջակ ատենաբանութիւնները, որոնք տհեղ թիւ մը կը կազմեն, իրենց տեսակին մէջ շատ վեր են միջակ ողբերգութիւններէն և միջակ տաղերէն:

Ու քիչ չեն այն ճառերը, որոնք առատօրէն հիւթեղ գաղափարներ կը պարունակեն ու միանգամայն ամպիրոնական գեղարուեստին շնորհովը կը պերճանան: Շիշմանեանին, Ռուսինեանին, Պէշիկթաշլեանին, Օտեանին, Ասլանեանին և դեռ ուրիշներու ատենաբանութիւնները այսօր իսկ շատ մեծ հաճութով կը կարդացուին:

Բեմառասցական գրականութիւնը 1850էն ետքը աւանց դժուարութեան բացառիկ զարգացում ունեցաւ, վասն զի այդ սեռը դարերէ ի վեր կը մշակուի մեր մէջ, մասնաւորապէս քարոզի ձևին տակ: Գրականութիւն մը կը կատարելագործուի դարաւոր ժառանգութեամբ: Մեր քրիստոնէացման թուականէն մինչև ժ.թ. դարը, անընդմէջ յարատեւութեամբ եղած ենք ժողովուրդ մը, որ քարոզ կու տայ, քարոզ կը լսէ: Անցեալէն հարուստ ժառանգութիւն մը ունինք:

Մեր արդի աշխարհական ատենաբաններուն ունեցած մէկ առաւելութիւնն ալ այն եղաւ, որ ուղղակի մամբոխին հետ խօսելու հարկադրեալ չէին: Կը ճառէին ժողովներու մէջ, որոնք ընդհանրապէս բաղկացած են աւելի կամ նուազ աստիճանով զարգացեալ հայերէ: Այսպիսի ունկնդիրներու առջև հայ ատենաբանները իրենց տաղանդին բոլոր զօրութիւնը երևան կրնային բերել:

Սահմանադրական ժամանակին հոգին հրապարակադրութիւնը եղաւ: Գրողներուն թիւը անհուն է, բայց շատ քիչեր կը գտնուին, որոնք հրապարակա-

գրութեան մէջ գրական տաղանդ փայլեցնեն: Մտութեոս Մամուլեան գրական օրագրողի մը տիպարը եղաւ իր Վրոյրի, և մասամբ ալ Շահնուրի, նամակներուն մէջ: Օրագրութիւնը իրեն քաշեց գրողներու խումբեր, վասն զի մաքառումի տարիներ էին: Ու յետոյ, օրագրութիւնը մարդարան մըն է և նախադուռ մը գրականութեան:

Էն քիչ մշակուած ճիւղը վիպականը եղաւ: Թէեւ 1850էն յետոյ քանի մը վէպ հրատարակուած են, բայց պէտք է 1876 թուականէն ստղին անցնիլ, տեսնելու համար Թուրքիոյ հայոց. վիպական գրականութեան լուրջ սկզբնաւորութիւնը: Մերենցն է (բժիշկ Յովսէփ Շիշմանեան), որ մեր հին կեանքէն գրած վէպերովը ճամբայ կը բանայ մեր ապագայ վիպասանութեան:

Նորածիլ գրականութիւն մը, որ դեռ չատ տկար է, կարող չէ վիպասանութիւն արտադրել: Շատ հընարաւոր է աշխատութեամբ մտքի կարողութիւններ զարգացնել. բայց վիպասանը, որ միանգամայն բանաստեղծ մըն է, լոկ աշխատութեամբ չէ որ երեւան կու գայ: Հարկ է վիպասան ծնած ըլլալ և մշակել բնատուր յատկութիւնները՝ անոնց զարգացմանը նպաստող միջավայրի մէջ: Վիպասան ըլլալ ցանկացողները չեն որ կը պակսին մեղի: Այս փափաքը տածողներէն չատերուն կը պակսի կարողութիւն. ոմանց ալ՝ կեանքի դիւրութիւններ միայն:

Գրականութեան այս ստորաբաժանումէն դուրս

կը մնան պատմական ու հայրենագիտական երկերը։ Ասոնք կը մշակուին մասնագէտներու միջոցաւ, առանց մեր նոր կեանքին հետ սերտ կապի։

Արեւելեան վերջին պատերազմէն ետքը, Պոլսոյ հանրային կեանքին մէջ նոր սերունդ մը երեւան եկաւ։ Անոր գրականութեան պատմութիւնը կը գրենք ուրիշ առթիւ։ Այսօր առաջապահ մը հանգչինք նախորդ սերունդէն քանի մը դէմքերու առջեւ։

2.

ՊԱԼԵԱՆՆԵՐԸ

Այդ անցեալին մէջ չորս անուն իրարմէ անբաժան կը պահուին. Նիկողոս Պալեան, Յարութիւն

Պալեան, Գրիգոր Օտեան, Նահապետ Ռուսինեան։ Մահը տարտղնեց զիրենք։ Հայրենի մէկ հողվրտիք մը առնոց ոսկորներուն դամբարանը չէ։ Նիկողոս Պալեան՝ Պոլիս Օրթագեղ կամ Պէշիկթաշ. եղբայրը՝ Փարիզ. Փարիզ ե՛ւ Օտեան. Ռուսինեան՝ Պոլսոյ Շիշլին։ Այս էջերուն մէջ միացընենք զիրենք։

Կարապետ Ամիրա Պալեամ

Զորան ալ 1850ի թարմ սերունդին արաջնորդները։ Իրենց հայրերը հին հայ-քրիստոնեաներ էին. իրենք՝ մէկէն ի մէկ եւրոպականացած հայեր։

Պալեանները Թուրքիոյ հայոց է՛ն ժողովրդական մէկ ընտանիքը եղած են: Արքունի ճարտարապետութիւնը իրենց ընտանեկան ժառանգութիւնն էր: Հարիւրներով կը համրուին այն հայերը, որոնք Պալեաններուն շնորհիւ աշխատած են արքունական ու կառավարական շէնքերու կառուցմանը. միշտ գոհ մնացած են. ու չատերը հարստութեան տէր եղած:

Յակօբ Գէյ Պալեան

Պալեան եղբայրներու հայրը՝ Կարապետ ամիրան, — կամ ինչպէս ան ատենը կ'ըսէին՝ «խալֆա ամիրան» սուլթան Մէճիտին շատ սիրելի էր: Իր վայելած համակրանքէն, ինչպէս և իր ունեցած դիրքէն միշտ կ'օգտուէր՝ հայ ժողովուրդին ծառայութիւններ մատուցանելու համար: Դեռ քառասուն տարի առաջ օսմանեան սուլթաններուն վարժունքը իրենց ծառայող հայոց հետ, քիչ մը արեւելեան հին վէպերը կը յիշեցնէ: Պատմելով մին այն կատակներէն, զոր սուլթան Մէճիտ Պալեաններուն հետ կ'ընէր, գաղափար մը կու տանք այն ատենուան բարքերուն վրայ:

Սուլթան Մէճիտը օր մը Նիկողոս Պալեանը կը կանչէ ու իր դիմացը աթոռի մը վրայ նստեցնելով ձեռքը չպուխ մը կու տայ օր ծխէ: Նոյն միջոցին Կարապետ ամիրային ալ իր քովը գալու հրաման կը ղրկէ: Ճարտարապետը սուլթանին սենեակը մտած բոլէին երբ զաւակը այդ անհարկի դիրքին մէջ կը տեսնէ, անմիջապէս կը հասկնայ թէ սուլթանը ղին-

քը յանկարծակիի բերելով զբոսնուլ կ'ուզէ: Առանց
րոպէական վարանումի, հաճոյակատար դերասանու-

թեամբ կ'այլալի, կը շփոթի, կը խռովի ու գող-
դըղալով «Ծօ՛ Նիկողոս, ծօ՛ Նիկողոս, կը թոթովէ
հայեվար, ծօ՛ առ ի՞նչ
խալթ է կ'ընես. ծօ՛ տղայ,
խելքի՞դ է եկեր. ծօ՛ ի՞նչ
փորձանք պիտի բերես գըլ-
խընուս»:

Ու սուլթանն է, ահագ-
նաքրքիջ խնդումով կը
զուարճանայ:

Նիկողոս Գէյ Պալեամ

Արքունիքին այդքան
սիրելի անձնաւորութիւն-

ներ բնականաբար շատ ազդեցութիւն կ'ունենային
հանրային կեանքին վրայ: Բայց որդիները գաղա-
փարով հակառակ էին իրենց հօրը: Կարապետ ամի-
րան՝ չափազանցօրէն պահպանողական հայ մը, թունդ-
կրօնամոլ, ո՛րեւէ վերանորոգումի թշնամի: Կատար-
եալ տիպարը խաւարեալին: Զաւակները՝ կատարեալ
տիպարը իշխանութեալին: Յակոբ պէյ՝ կրտսեր եղ-
բայրը՝ գեղարուեստասէր ու գրասէր ճարտարապետ:
Անդրանիկը՝ Նիկողոս պէյ, նոյնպէս արուեստագէտ
մեծ տաղանդ մը, բայց Սահմանադրութեան ալ հիմ-
նադիրը:

Վերեւ յիշեցինք Պատրիարքարանի կողմէ Ռու-
սինեանի դէմ յարուցուած հալածանքը աշխարհաբա-
րի բարեկարգման խորհուրդներու առթիւ: Եկեղե-
ցական ու ամիրայական ճնշումը խեղդամահ կ'ընէր
մանաւանդ անոնք որ 1848ի Փարիզէն Պոլիս կը
վերադառնային: Սահմանադրութեան գաղափարը

Նիկողոս Պալեանի գրասենեակին մէջ յղացուած է Ռուսիոյն այս իրողութիւնը սրտայոյզ առեւտրանութեամբ մը 1870ին յայտնեց Ազգային Ժողովին մէջ, սուրբ Նիկողայոսի նախատօնակին:

Նիկողոս Պալեան երիտասարդ մեռաւ, դեռ երեսունը չմտած: Բայց իր մտերիմները՝ Ռուսիոյն և Օսման, Սահմանադրութիւնը հիմնադրողներէն եղան, ու զայն իրենց ձեռքովը գործադրեցին:

Յակոբ պէյն ալ Փրանսական կրթութիւն ստացած էր: Իր բնատուր ձիրքերուն զարգացումը կը պարտէր Ֆրանսայի, զոր կը սիրէր խանդակաթ սիրով: Պրականութեան ու գեղարուեստի սիրաւոր մը, կը յիշեցնէր իտալացի ու գերմանացի այն իշխանները, որոնք իրենց շուրջը գրագէտներէ ու արուեստագէտներէ արքունիք մը կը ստեղծեն և անոնց բարեկամն ու զօրավիգը կը հանդիսանան:

Կ. Պոլսոյ Օրթագեղ թաղը, որ երկար առէն հայ մտաւորականութեան կեդրոնավայր մը եղաւ, տեսակ մը հայ Ակադեմիա իր մէջ հաստատուած տեսաւ: Յակոբ պէյ Օրթագեղ կը բնակէր: Արքունի ճարտարապետը իր ծովեզերեայ բնակարանին մէջ իր շուրջը կը հաւաքէր հայ գրագէտներն ու արուեստագէտները, եւ միասին կ'աշխատէին հայ լեզուին, հայ թատրոնին զարգացմանը: Մեծ սրահ մը յատկացուած էր գումարումներուն: Կանաչ կապերտով ծածկուած սեղանի մը շուրջ «ակադեմականներ»ուն աթոռները կարգաւ դրուած էին: Այդ սրահին մէջ պատմաբանները ամենալուրջ ուսումնասիրութիւններու կը հետամտէին, լեզուագէտները հայ լեզուին ճիշտացմանը կ'աշխատէին, բանաստեղծները խանդավառ կ'երգէին: Ու անոնց՝ որոնք պէտք ունէին՝ առպնջականը իր պարգեւները լիաբուռն կը շնայէր:

Յակոբ պէյ պզտիկ թատրոն մը կառոյց Յրթագեղ, դպրոցին շրջափակին մէջ: Այնքան սիրուն ու գեղեցիկ չէնք մը, որ «ոսկի տուփիկ» կը կոչուէր: Զայն Բարեսէր ընկերութեան նուիրեց: Իրենց տաղանդը նախ հոն երեւան հանեցին Ադամեան և տիկին Հրաչեայ: Պէյը իրենց զօրավիգն էր, քաջալերէր, բարեկամը, պաշտպանը: Այդ թատրոնին մէջ ներկայացուեցան Շէյքսպիրի ու Շիլլերի թատերգութիւնները, որոնց հերոսները թերզեան հայ կը մկրտէր: Հոն ի հանդէս բերուեցան Հիւկոյ, Տիւմա Հայր և Որդի, Ֆէլիքս Բիա, Մուլիէս:

Օր մըն ալ մահը յանկարծակիի քերաւ այդ տունը: Յակոբ պէյին կինը մեռաւ: Ամուսինը մեկնեցաւ Փարիզ, իր ցաւը ուղեւորութեամբ քիչ մը ամոքելու համար: Շատ չանցած իրեն մահուան գուժն ալ կը հասնէր Պուլիս:

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

Օտեան 1850—1880ի սերունդին է՛ն սիրուած ու յարգուած դէմքերէն մէկն է: Հայ ազգը անոր մահուանը չսպասեց իր համակրանքին արտայայտութեանը համար: Սիրոյ և մեծարանքի փայփայանքներ գգուեցին Օտեանը, անոր հանրային կեանքին սկզբը նաւորութեան թուականէն մինչեւ մահը: Ու հիմակ ալ իր անունը գուրգուրալիւ երկիւղածութեամբ մը կը յիշատակուի: Ու պիտի յիշատակուի միշտ ալ:

Ժողովրդական է ու ժողովրդական կը մնայ Օտեան, վասն զի մտաւիպար մը եղաւ: Մտաւիպար մը հայ պաշտօնէի, մտաւիպար մը հայ քաղաքագէտի, մտաւիպար մը հայ ազգասէրի, մտաւիպար մը հայ

կրօնասէրի, մտատիպար մը հայ գրագէտի: Մտատիպար մը. զոր ինքը իրեն համար ստեղծած էր ժողովուրդ մը, դարերու ճշնշուժին տակ յոգնած:

Գրիգոր Օտեան

Օր մը Ազգային ժողովին մէջ իր ատենապետական աթոռէն յայտարարեց տրամուլթեան զգածեալ շեշտով մը. «Ան հայը, որ իր պետական պաշտօնին ընծայած դիւրութիւններէն օգտուելով իր շահերուն կը զոհէ այս խեղճ ու տարաբախտ ազգը, անիծեալ ըլլայ, երիցս անիծեալ»: Ժողովուրդն ու երեսփոխանութիւնը Վամէն» որոտացին սարսափին:

Օտեան այս նշովքը հանդարտ խղճմտանքով կ'արձակէր: Իր դիրքին մէջ միշտ պատուոյ զգացումէն առաջնորդուեցաւ: Հաւասար հաւատարմութեամբ ծառայեց թէ՛ Դրան՝ որուն պաշտօնեան էր, թէ՛ Ազգին՝ որուն զաւակն էր:

Շատ դժուար է Օտեանին գրականութիւնը համառօտաբար ներկայացնել: Օրագիրներու մէջ, Ազգային ժողովի ատենագրութեանց մէջ, գրքերու մէջ՝ իբր յօդուած, իբր ատենաբանութիւն, իբր յառաջաբան ցրուած են, ու մանաւանդ՝ իբր նամակ գրուած: Այդ բազմաքանակ հրատարակութիւնները կամ ձեռագիրները ի մի հաւաքելով, անոնցմէ քաղուած հաւաքածոյ մը պիտի կրնար հայ ազգին տչքերուն առջեւ ցուցադրել մարդն ու իր ատենը, երեսունըհինգ տարուան ժամանակամիջոցի մը մէջ:

Օտեանին գրութիւնները երեք մասի կը բաժնուին: Ինչ որ թարմ երիտասարդութեանը գրած է,

ինչ որ չափահաս երիտասարդութեանը, ինչ որ յոգնութեան տարիքին մէջ : Ամէնքն ալ միշտ միեւնոյն գրական պերճութեամբը կը փայլին :

✓ Բայց չափահասութեանը՝ արդէն իր գրականութիւնը հիւանդոտ է : Ազնուապետական հիւանդութիւն մը լամարթինական, շաթօպրիանական : Մըտրակոզ, հալածոզ, հալածուած գրագէտը չեղաւ : Անմեղ աղջկան մը պէս գորովասիրտ մնաց, պատրանքներով միշտ առլի :

Երիտասարդութեանը արդէն յուսահատութեան աղաղակ մը կ'արձակէ «զմէ՞ կեանք, զմէ՞ սիրտ» : Ու կեանքին վերջին օրերուն մէջ, մինչ պէտք էր տակաւին կորովի ըլլալ, կ'աղաղակէ :

«Պէտք է երթամ. այս վերջին տարիներուն ուրուականը և ապագային ցուցանքը. այս երկու բաներուն մէջ կ'ապրիմ և ա՛լ չեմ կրնար :

«Մարդուն ճակատագիրը հոս կը սկսի, բայց հոս չի լմննար. ուրիշ տեսակ մեկնութիւն չէ կարելի տալ կենաց առեղծուածին : Հօրս, մօրս, սիրելեացս, բոլոր որ ոչ եւս են յաշխարհի աստ, կարօտն ունիմ : Աստուծոյ իղձն ու անձուկն ունիմ :

Կը մեռնէր ինքն իրմէ դժգոհ : «Ոչ ոք ինծի չափ իրաւունք ունի երթալու, կը գրէ. ո՛չ թէ անոր համար թէ ինչ գործ որ կրնայի գործել, ինչ դեր որ կրնայի կատարել, զայն գործեցի կատարեցի. չէ՛, այլ միայն ուրուագրեցի» :

Հասաւ ժամանակ մը, որ Օտեանի առջեւ բացուեցաւ լայնարձակ ասպարէզ մը, ուր իր մտաւոր կարողութիւնը ցոյց պիտի տար : Ու նոյնհետայն ահռելի աղէտները ծանրացան իր վրայ : Փարիզ քառուեցաւ, ու «մեծ վտարանդի» տիտղոսը ստանալով, դժբախտ մեռաւ :

Ի՞նչ եղաւ, ո՞ւր մնաց ինչ որ Օտեան «ուրուագրեց» :

ՆԱՀԱՊԵՏ ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

Յակոբ պէյին ակադեմական գումարումներուն հոգին Նահապետ Ռուսինեանն էր: Բժիշկ, քաջ ֆը-

րանսագէտ, քաջագոյն հայագէտ, գեղասէր մատենագիր, պերճախօս ատենաբան, գաղափարի նուիրուած հոյակապ անձնաւորութիւն մը:

Պալեանը ինքզինքը անյարմար կը զգար հանրային գործօն կեանքի: Ամէն անգամ որ երեսփոխան կ'ընտրուէր, հրաժարականն ալ կու տար: Իր ազգին կը ծառայէր իր չորս կողմը բարիք սփռելով, ըն-

Նահապետ Ռուսինեան
տանիքներ երջանիկ ընելով ու զօրավիգ հանդիսանալով հայ բանուորին, հայ գեղարուեստագէրին, իսկ Ռուսինեան, թէեւ ինքն ալ գեղարուեստին ու գրականութեան սիրովը խանդավառ, բայց խելայեղօրէն յարած էր ազգային գործունեայ կեանքին:

Նիկողոս Պալեանի մահէն յետոյ, Օտեան և Ռուսինեան մնացին գործօն դեր մը կատարող: Նրկուքն ալ միեւնոյն բարձր գաղափարներով տողորուած, իրարու սրտակից մտերիմներ, բայց մտքի տրամադրութեամբ իրարու ներհակ: Օտեան յառաջդիմութիւնը բնաշրջումով կ'ուզէր կատարել տալ, Ռուսինեան՝ յեղաշրջումով:

Ռուսիան կեսաւրացի էր: Իր երկրացիներուն յատկանիշը դրականութիւն և ուժեղութիւն է: Ինքն ալ օժտուած էր այդ ժառանգական յատկութիւններով: Ազգային կեանքին ամէն երեւոյթներուն մէջ կը ներկայանայ զօրաւոր կամքի և կորովալիւր մտքի տիպար մը:

Փարիզ մինչ մէկ կողմէն բժշկութիւն կը սորվէր, միւս կողմէն իր միտքը կը կրթէր գրականութեան և պատմութեան ուսումնասիրութեամբ: Ֆրանսայի 1789էն 1848ի մտաւորական ու քաղաքական պատմութիւնը զինքը ամբողջապէս կը գրաւէ: Գոլիս վերադարձին, կ'ուզէ իր ցեղն ալ կերպով մը ֆրանսացիներուն ուղղութեամբը յառաջդիմել տալ:

Նոր գաղափարներու տարածման, վարչական նոր կազմակերպութեան մը հիմնարկէքին համար պէտք կը զգայ աշխարհաբարին տրամաբանական զարգացմանը: Կը ստեղծէ Ուղղաթօսութիւնը, որ քերականութիւնն է նոր աշխարհաբարին: Օտեան՝ թարմ երիտասարդ՝ կը յարի Ռուսիներէն: Ուղղաթօսութիւնը իր էութեանը մէջ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ գրաբարի ու աշխարհաբարի ձուլում մը, ղեկավարութեամբ տրամաբանական մտացածին օրէնքներու: Ռուսիներէն կը սխալէր: Բայց սխալողը ինք չեղաւ միայն: Իրմէ ետքը շատցան, և մինչեւ այսօր ալ մեծկակ թիւ մը կը կազմեն Ռուսիներէնի մտածումէն առաջնորդողները: Ասոնք կը կարծեն, թէ տրամաբանելով կրնան այծեամբ, որ լեզու կը կոչուի, օրինապահական ճամբէ մը շիփշիտակ քալեցնել տալ, առանց ոստոստումի, առանց ցառկոտութիւ:

Ռուսիներէնի աշխարհաբարը դպրոցի մը հիմնադրութիւնը չեղաւ: Իր լեզուն իրենը կը մնայ: Սակայն հետաքրքիր ընթերցող մը երբ կը կարդայ արձակ ու ոտանաւոր գրուածները, երբեք չի խըրտ-

չիր, Կը զգայ թէ այդ բառերը, այդ դարձուածները անշուշտ մտքէն ինքնաբուխ չեն մայթ քած: Ռուս սինեան իր գրականութեանը մէջ նմանած է չինացի արուեստագէտին, որ կեանք մը կը սպառէ դրուագելու համար փոքրիկ տուփ մը: Տառապագի՛ն աշխատանք, որ անճառելի հեշտանքով կը պարտրէ ստեղծագործ արուեստագէտին ամբողջ էութիւնը: Այդ հեշտութեամբը կ'ողողուէր Ռուսինեանի հոգին, ամէն անգամ որ դժուարահաճ գրագէտը գեղապանծ բանաստեղծութիւն մը կամ մինչեւ իսկ բառ մը կ'երկնէր:

Իբրեւ նմոյշ Ռուսինեանի ոճին, այստեղ դնենք իրմէն երկու հատուած:

Ահա՛ բանաստեղծութիւն մը, որ չորս տողի մէջ մեր աչքերուն առջեւ կ'երգունէ մեկուսացման, մոռացման համար երազուն հոգի մը: Իր ու իր սերունդին ըզճանքներուն հոգեբանութիւնը դուցէ:

Մի՞մ եզվար ձող սւնեմայի, դիւր ըլլար դար կամ թէ
ծործօր,
Պազուկ շըրօվ, թէեւ քըչիկ, վըտակ ըլլար ակ կամ թէ
ձեղեղ:

Մէջը մի՞մ ծառ կը տըմկէի, ծիրամի ծօր կամ թէ խձոր:
Մէջը մի՞մ ձիւղ կը շիժէի, ասղիւս, եղէգ և կամ բաղեղ:

Ոչ միայն գեղօն մը, այլեւ գեղերգ մըն ալ է փափկութեան արուեստին այս գլուխ գործոցը:

Հետեւեալ բանաստեղծութիւնն ալ Ֆրանսերէն երգի մը հայացումն է: Նորմանտիան Կիլիկիա եղած է: Կարգալով զայն, կը տեսնենք թէ մեր աշխարհաբարին հիմնովին կը հակառակի. բայց կը զգանք նաեւ որ Ռուսինեան իրեն յատուկ արուեստ մը ու-

Նի: Ինչ որ ուրիշի մը գրչին տակ անճնական պիտի
թուէր, շատ ճնական կը թուի երբ Ռուսինեանէն
կու գայ:

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա

Երբոր բացուիմ դռներմ յուսոյ,
Եւ մեր երկրէմ փախ տայ ծըմեռ,
Զքմաղ երկիրս մերս Արմեօիոյ,
Երբ փայլէ իւր քաղցրիկ օղեր:

Երբոր ծիծառն ի բոյմ դառնայ,
Երբոր ծառերն Ռազմիմ տերեւ,
Ցամկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ որ իմօ հառուր արեւ:

Տեսի դաշտերըմ Սուրիոյ,
Ղեռնո Ղիքամամ եւ իւր մայրեր,
Տեսի զերկիրն Խաւիոյ,
Ղեռնաիկ եւ իւր կոմտօլմեր:
Կղզի մամ չիք մեր Կիպրա,
Եւ սչ մէկ վայր է արդարեւ
Գեղեցիկ քամ զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ որ իմօ հառուր արեւ:

Հասակ մը կայ մեր կեանաց մէջ,
Ուր ամեմայն իղօ կ'աւարտի,
Հասակ մը ուր Ռոզիմ ի տեմչ
Յիշատակաց իւր կարօտի •
Յերժամ քմարս իմ ցրտամոյ,
Սիրոյն տալով վերջիմ բարեւ
Երթամ ռոջեւ յիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ որ իմօ հառուր արեւ:

Վիկտոր Հիւկոյի Ռիւլ Պլասին ոտանաւոր թարգմանութեան մէջ է, որ Ռուսինեան իր եղական հայերէնը ամբողջովին ցուցադրեց:

Օտեան և Ռուսինեան հաւասարապէս տիրած էին հայերէն լեզուին: Օտեան չէր ուզեր նոր բառեր կերտել: Ընդհանրապէս կը ջանար գոյութիւն ունեցող բառերը գործածել աւելի ընդարձակուած կամ բարեփոխուած նշանակութեամբ: Ռուսինեան նորեր կը ստեղծէր միշտ, կը կոտորէր եղածները ու անոնց բեկորներէն կը դարձնէր նորանոր բառեր: Ռիւլ Պլասի թարգմանիչը յեղափոխեալ հայերէնով մը կը գրէր: Իր համոզումն էր թէ ժողովուրդ մը յեղաշրջելու համար անոր կեանքին ամէն պայմանները մի անգամէն յեղաշրջելու է: Իսկ իր բարեկամը իր բոլոր գրութեանցը մէջ գրաբարին հոգիին ու դարձուածներուն պաշտօն կը մատուցանէր:

Մեր հիմակուան ընթացիկ լեզուին մէջ շատ բառեր կան, որոնց կիրառութիւնը կամ ստեղծումը կը պարտինք այս երկու քաջ հայագէտներուն:

Իսկ խորհրդարանական բառերն ու բացատրութիւնները գրեթէ ամէնքն ալ Ռուսինեան ինքն հայացուցած է: Ազգային երեսփոխանական ժողովին ներքին կանոնադիրը ինքը յօրինեց, եւրոպական խորհրդարաններու կանոնադրութեանց հետեւողութեամբ: Անոր մէջ ամփոփեց ատենական գրեթէ բոլոր բառերը:

Հայացուց նաև անունները, որոնցմով Ֆրանսայի Մեծ Յեղափոխութիւնը մկրտած էր հին ամիսները: Ժէրմինալը՝ Յլօմ (9/21 Մարտ — 7/19 Ապրիլ). Յլօրիալը՝ Ծաղկօմ (8/20 Ապրիլ — 7/19 Մայիս). Յրիւթթիաօրը՝ Մրգօն (6/18 Օգոստոս — 4/16 Սեպտեմբեր):

Ռուսինեանի հաւատքը Ֆրանսայի 1789-ն էր:

Անոր սկզբունքները կ'ուզէ ծաւալել հայոց մէջ, անոր տօնացոյցը մերը կ'ուզէ ընել և անոր մտքովը կազմակերպել հայոց վարչութիւնը:

Սահմանադրութիւնը իր բոլոր ըղձանքներուն իրականացումը եղաւ:

Ռուսիոյ հայ եկեղեցականութեան բարեացակամ չէր: Նոր սերունդին ծրագիրն էր հայ ազգին վերանորոգումը իր ներքին կեանքին մէջ: Վերանորոգումը կատարելու համար պէտք է կռուիլ ազգային իշխանութեան դէմ: Այդ իշխանութիւնը պաշտօնապէս եկեղեցականներուն սեփականութիւնն է, ուստի բնականաբար կռիւը տառնց դէմ պիտի մղուի: Ու կռուելու համար պէտք է ատել: Ընդունելու ենք նաեւ որ Ֆրանսայի հակակղերական գաղափարներն ալ տպաւորութիւն թողած էին հայոց մտքերուն վրայ: Աշխարհիս բոլոր եկեղեցականները համերաշխ կը համարէին, և իրարու համար փոխադարձաբար պատասխանատու կը բռնէին: Երբ Սահմանադրութիւնը հաստատուեցաւ, նոր սերունդին ալ ատելութիւնը կամաց կամաց մեղմացաւ, մինչեւ որ օր մը անհետանար: Յոսեան, որ իր երիտասարդութեանը կը գրէր «ո՛վ որ գլուխը վեղար մ'ունի, սիրտը՝ սատանայ մ'ունի», ա՛լ ժամանակին հետ հաշտուած էր վարդապետներուն հետ, վասն զի տնոնք այլեւս իշխանութիւն չունէին հայ մտքին վրայ: Բայց Ռուսիոյ անողորմելի մնաց: Սահմանադրութեան թուականէն շատ տարիներ յետոյ միշտնոյն զգացումները կը տածէր վեղարաւորներուն նկատմամբ: Դիւանի բեմէն էր որ Ռուսիոյ Սմբրոսիոս վարդապետին երեսին — և անոր հետ ամբողջ հայ եկեղեցականութեան երեսին — կը պռռար. «Դո՛ւք, դո՛ւք, դո՛ւք, դուք էք հայ ժողովուրդին ամէն աղէտներուն պատճառը»:

Ամէն անգամ որ Ռուսիոյնեան «Ժողովուրդ» բառը արտասանէր, ցոլք մըն ալ աչքերուն մէջ կը փայլէր: Ինքնիրմէն դուրս ելած հաւատացեալի մը ջերմեռանդութեամբը կը խօսէր Ժողովուրդին վրայ: «Ժողովուրդ»-ին կը հաւատար, ինչպէս հաւատացած էին Տանթոն, Պօտէն:

Ժողովուրդին տրիբունը եղաւ Ազգային Ժողովին մէջ. միշտ յառաջդիմութեան և լայն գաղափարներու ախոյեանը: Խորհրդարանը արտասանած իր ատենաբանութիւնները կատարելագործեալ մէջ մէկ օրինակ են կորովի պերճախօսութեան:

Ռուսիոյնեանը՝ իբրեւ հեղինակ՝ իր ատենաբանութիւններուն մէջ պէտք է փնտռել: Ինչպէս ըսուեցաւ այս յօդուածին սկիզբը, 1850էն յետոյ հանրային կեանքի մաքառումներն էին որ կը գրաւէին ու կը սպառէին տաղանդաւոր երիտասարդութեան մտաւորական ոյժերը: Այդ հոյակապ անձնաւորութիւնն ալ իր բոլոր ժամանակը Ազգային Ժողովին առաջնորդութեան նուիրեց: Եւ ի՞նչ աննման խղճահար առաջնորդ մը: Երբեք չեղաւ այն երեսփոխանը որ ափյափոյ, հապճեպով, րոպէին տպաւորութեանը ներքեւ խօսէր: Ամէն խնդիր երկար ու բարակ կ'ուսումնասիրէր մանրակրկիտ քննութեամբ, բազմակողմանի տեսութիւններով: Իր բոլոր մտածութիւնները հանդարտօրէն գրի կ'առնէր, լեզուական ու գրական խնամոտ հոգածութեամբ: Եւ այսպէս իր ատենաբանութիւնները լրջօրէն պատարաստելէ յետոյ, զանոնք Ազգային Ժողովին մէջ կ'արտասանէր հեղինակաւոր շեշտով մը: Ամէն ոք մօտիկ կ'ընէր այդ պզտիկ մարդը երկիւղած լռութեամբ: Երեսփոխան և ունկնդիր գիտէին, թէ այդ ատենաբանը ազգին բարիքը իրեն միայն և միմիայն կէտ նպատակի ունի. ու դէպի հոն կը դիմէ ոչ լոկ

քարի զգացումներով տոգորուած, այլ եւ՝ բազմա-
համբար հմտութեամբ լեփլեցուն գլխով մը, ու զօ-
րաւոր համոզումներով, անդդուելի սկզբունքնե-
րով :

Ռուսինեան իր իշխանութեան մեծութիւնը միշտ
քարձր կը պահէր երբեք չխոտորելով իր ճամբէն :
Նոյնիսկ իր գրական դաւանանքներուն, իր լեզուա-
կան օրէնքներուն հաւատարիմ կը մնար այն առե-
նաբանութեանց մէջ, որոնցմով պիտի քննէր, պիտի
պարզէր, պիտի լուսարանէր տնտեսական, պատմա-
կան, օրէնսդրական կնճռոտ, դժուարալոյծ խնդիր-
ներ : Օր մը գրաւոր պատրաստած էր ազգային տուր-
քերու վրայ Երեսփոխանական ժողովին արտասանե-
լիք ճառը . զայն Օտեանին ցոյց կուտայ : Յետ ըն-
թերցման, Օտեան կարծիք կը յայտնէ թէ այդ հա-
յեվարը աղէկ հասկցող երեսփոխանները բազմաթիւ
պիտի չըլլան, ուստի և հաւանական չէ որ ճառին
մէջ յայտնուած գաղափարները յաղթանակ տանին :

— Ի՞նչ փոյթ որ չհասկնան, կը պատասխանէ
Ռուսինեան : Եթէ հասկնալ կ'ուզեն, թո՛ղ լեզուս
սորվին :

Այս խրոխտ յայտարարութեան մէջէն չե՞նք
նշմարեր հարազատ աշակերտ մը «թո՛ղ գաղթակա-
նութիւնները կորսուին քան թէ սկզբունքները»
երբեմնի վարդապետութեան :

Սահմանադրութեան մը խմբագրութիւնը շատ
ծանր գործ էր : Ֆրանսական ազդեցութիւնը ակնե-
րեւ է այդ օրինագրքին մէջ : Ռուսինեան կ'առաջ-
նորդուէր Միութեան գաղափարէն : Նահանգային
բաժանումները ի մի ձուլելով մեծ զանգուած մը
կազմել, այս եղած էր 1789էն յետոյ Ֆրանսայի օ-
րէնսդիրներուն կէտ նպատակին : Նոյն մտածութիւնը
կ'ունենայ և Ռուսինեան : Ու նոր կազմակերպու-

Թեան օրինակն ալ Ամերիկայի Սահմանադրութենէն կ'առնէ։ Կեդրոնացման և ապակեդրոնացման ներդաշնակութիւնը։ Իւրաքանչիւր նահանգ իր շրջանակին մէջ ինքնավար է իր ազգային գործերուն համար։ Այդ ինքնավարութեան օրէնքները միօրինակ են ամէն մէկ նահանգի համար։ Ամէնքը իրենց պատգամաւորներուն միջոցաւ կը կեդրոնանան Պուլիս Ազգային Ժողովի մը մէջ, որուն գլուխը Պատրիարք մըն է, երկու ժողովի հետ միասին. մէկը Կրօնական, միւսը՝ Քաղաքական։ Կեդրոնը սակայն իր համատարածութեանը մէջ միեւնոյն կազմակերպութիւնն է ինչ որ նահանգայինը։ Պուլսոյ Ազգային Ժողովը և Պատրիարքարանը վերահսկող մարմինն են Թուրքիոյ ընդհանուր հայոց վրայ։ Համբաւաւոր բանաձեւը, որ օր մը Կիլիկիոյ կաթողիկոսին ընտրութեան առթիւ պիտի հռչակուէր և օրէնքի մը զօրութիւնը պիտի առնէր, այդ բանաձեւը արդէն 1850ին բողոքով էր Ռուսիոյն ուղղուին մէջ, ազգային ամբողջ կազմակերպութեան մը համար։ Այդ բանաձեւն էր՝ «ընտրութիւնը՝ նահանգին, վաւերացումը՝ կեդրոնին»։ այսինքն՝ կիլիկիացիները պիտի ընտրէին իրենց կաթողիկոսը, ու կեդրոնն էր՝ Պուլսոյ Ազգային Ժողովը՝ որ այդ ընտրութիւնը պիտի վաւերացնէր կամ բեկանէր։ Այսպէս ալ, Սահմանադրութեամբ ամէն մէկ նահանգ ինքը կը կատարէ իր ընտրութիւնները, բայց վերջին խօսքը կը մնայ վերին խնամակալին, որ է Կ. Պուլսոյ Պատրիարքարանը։

Սահմանադրութեան չնորհիւ Թուրքիոյ հայերը մէկ ազգութեան մը, մէկ հայրենիքի մը շօշափելի գաղափարը ունեցան։ Եւ այդ գաղափարը ղեռ չատ ուրիշ ծնունդներ պիտի ունենար։

Այս կարգ մը տեղեկութիւնները կրնան գրական

կեանքի շրջանակէն դուրս համարուիլ: Բայց առանց անոնց օժանդակութեանը պիտի չկրնայինք ըմբռնել Ռուսինեանի մը, Օտեանի մը գրական առերևոյթ ամուլութեան պատճառները: Հանրային կեանքը իրենց ամբողջ ժամանակը գրաւած էր: Հանրային կեանքն էր իրենց հոգն ու մտմտութիւնը: Իրենց յաջորդող երկու սերունդներն ալ այդ ծանր մտառանջութեանց հարկէն ազատ չեղան: Անոնք ալ իրենց կարողութիւնները հրապարակագրութեան միջոցաւ նուիրեցին ազգային-ընկերական խնդիրներու: Անոնք ալ կռուողներ եղան իրենց նախորդներուն պէս, և իրենց նախորդներուն պէս ժամանակ ու ղիւրուկութիւն չունեցան գեղարուեստական գրականութեամբ զբաղելու: Մեղադրելի են: Մտաւորականները չափազանցօրէն եսամոլներ պիտի համարուէին, երբ իրենց ցեղին օրուան տենչանքներուն անտարբեր հանդիսատեսներ մնալով, իրենց մտքի ոյժը նուիրէին պարզապէս գրասիրական հաճոյքներու: Ու ի՞նչ չունչ պիտի փչէր գրքէ մը, որ ոչ վշտակից է իր ցեղին ցաւերուն, ո՛չ ուրախակից անոր խնդութեանցը:

Ռուսինեան իր այս բոլոր մտահոգութիւններովը մէկտեղ կրցաւ գրական ժառանգութիւն մը թողուլ: Իր ատենաբանութեանցը, իր բանաստեղծութեանցը, իր թարգմանութեանցը հաւաքածուն մեծ հաճոյքով պիտի կարդացուի անոնցմէ որ արուեստը կը սիրեն, ու կը ցնծան երբ գրական գեղեցկութեան հանդիպին. նոյնիսկ Ազգային Տոմարներու վրայ ատենաբանութեան մը մէջ:

Նոյեմբերի իրիկուն մը, 1876ին, երբ Օտեան տուն մտաւ, եղբօրորդին, պղտիկ Երուանդը—հիմակ

ինքը գրական Օտեան—առջևը վազեց աղաղակելով—
Հօբար, Ռուսինեանը մեռեր է:

Օտեան բառ մը չգտաւ ըսելու: Լալ սկսաւ:

Պոլիս ամէնքն ալ լացին:

ՅՈՎՍԷՓ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ

(ԾԵՐԵՆՑ)

Կ. Պոլսեցի հանրային մարդ, Կ. Պոլսեցի հրապարակագիր, Կ. Պոլսեցի վիպասան, և ռակայն իր համբաւը աւելի Ռուսիոյ հայոց մէջ տարածուած քան թէ ասդին՝ Թուրքիոյ հայոց մէջ: Թորոս Լեօնի կիլիկեան կեանքէն վէպը 1879ին Պոլիս կը տպուի:

Լրատու մը Թիֆլիսի ուղտերէն թերթի մը մէջ կը ծանուցանէ թէ արդէն Պոլիս այդ վէպէն 30,000 օրինակ լափած է: Եւ որ ըստ հետաքննարկումից յաջողութիւնը միշտ յաջողութիւն կը բերէ ըսած են, ահա հրապարակուած գրոյցն ալ իր հրաշքը ցոյց կուտայ: Ծերենց օրուան նորութիւնը կը հռչակուի Թիֆլիս: Յիշենք որ այդ Թուականին Պոլսոյ վարկը կովկասի հրապարակին վրայ բարձր կը բռնուէր, շնորհիւ ժամանակակից գէպքերուն: Շիշմանեանի գրական համբաւն ա՛լ տարածուեցաւ

ՅՈՎՍԷՓ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ

հրաշքը ցոյց կուտայ: Ծերենց օրուան նորութիւնը կը հռչակուի Թիֆլիս: Յիշենք որ այդ Թուականին Պոլսոյ վարկը կովկասի հրապարակին վրայ բարձր կը բռնուէր, շնորհիւ ժամանակակից գէպքերուն: Շիշմանեանի գրական համբաւն ա՛լ տարածուեցաւ

ու տարածուեցաւ: Թորոս Լեւոնի՛մ երկրորդ տա-
գրութիւն կ'ունենայ: Անոր կը յաջորդեն մեր չին
պատմական կեանքէն ուրիշ վէպեր, որոնք ջերմագին
ընդունելութիւն կը գտնեն:

Որքան որ ալ Ծերենց իր վերջին վէպերը Թիֆլիս
գրած է, բայց իր տեղը միշտ Թուրքիոյ հայոց գը-
րականութեան մէջ է: Իր ամբողջ հանրային կեան-
քը Պոլիս անցուցած է. իր բոլոր գրածները պոլսա-
կան բարբառով են:

Շիշմանեան վիպական մը ըլլալէ առաջ հանրա-
յին կեանքի մարդ մը եղաւ ու մարտնչող հրապա-
րակագիր մը:

Մխիթարեանց նախկին աշակերտը, Փարիզի հա-
մալսարանէն վկայեալ բժիշկը Պոլսոյ մէջ գործունե-
այ անձնաւորութիւն մը եղաւ: Սագգ-Աղաճիի
պատրիարքարանին շուրջը տեղի ունեցած պայքար-
ներուն մէջ Շիշմանեան մեծ դեր մը կատարեց, մաս-
նաւորապէս իր ատենապետի պաշտօնովը: Ինքն ալ
հայ ազգին մէկ հատուածին մէջ կը մաքառէր այն-
պէս ինչպէս Գուժ-Գաբու կը մաքառէին Օտեան,
Ռուսինեան: Ու ետքը ետքը ինքն ալ եկաւ Գուժ-
Գաբուի խորհրդարանին մէջ իր բարեկամներէն թա-
փուր աթոռներուն վրայ բազմիլ:

Հայոց մէջ ամէն անոնք որ մարտնչողներու
սպայակոյտին կը պատկանին, պէտք է որ գրիչը
ձեռքերնին ունենան: Շիշմանեան շատ վարպետ էր
այդ ղէնքին գործածութեանը մէջ: Իր յօդուածները
հրատարակող թերթերը եղան գլխաւորապէս Ծիա-
ծամ, Մասիս, Արևելեամ Մամուլ: Կը գրէր բազմա-
կողմանի հմտութեամբ: Ունէր իրեն սեփական ոճ մը,
բաւական պարզ, բայց բաւականէն շատ աւելի գը-
րաւիչ:

Մինչ ո՛չ Օտեան, ո՛չ Ռուսինեան, ո՛չ Պէշիկ-

Թաշլեան, ո՛չ ալ ուրիշ համբաւաւոր գրողներ Հայաստանը տեսած էին. Ծերենց բախտ ունեցաւ երթալ իր աչքերովը տեսնել հայրենի երկիրը ու հայ ժողովուրդը: Ինք հայրենիքի շունչը շնչեց, ու հայրենիքն ալ իրեն ներշնչեց վէպերը որոնք իր տնունն ու յիշատակը կը պահեն, կը պահպանեն: Եւ երբ գրեթէ մոռցուած կը համարուին իրմէն շատ աւելի բարձր ու աւելի գեղեցիկ ոճով գրողները, վասնզի ցիրուցան են իրենց գործերը, ու ժողովուրդին ալ դժուարամասշտիկ, Ծերենց միշտ կը մնայ: Ու դեռ շատ երկար ատեն ալ պիտի մնայ, վասնցի զուտ տոհմային գրագէտն է: Իր վէպերը պիտի շարուանակեն ազգային պատմութեան ուսուցիչներ ըլլալ հայոց օրտին:

ՏԷՐՈՅԵՆՑ ՊԱՏՈՒԵԼԻ

Կրօնասիրութիւնը կրօնամոլութեան տարած հռչականունն աստուածաբան մը: Պրուսացի Տէրոյենց պատուելին, աւելի ճանչցուած՝ «Չամուրճի» մականունովը, կէս դար առաջ եղական դէմք մը կը ներկայանար: Մեր օրերն ալ ապրելով պիտի չկորսուէր խռանին մէջ: Ընդհակառակը, Հիմակ փակուած ըլլալով մաքառումի շրջանը, Պահպանողականութեան պետը իր տաղանդին արժանաւոր յարգանքը պիտի գններ նոյնիսկ հակառակորդներէն ալ:

Տէրոյենց լեզուագէտ ու բաղմադէտ միտք մըն էր: Կրօնագիտական հմտութեանը հաւասարող չկար: Հրատարակած է շատ գրքեր. խմբագրած է ի միջի աշխոյճ՝ Հայաստանը, Նրեւակը:

Սահմանադրութեան հաստատման կռուին ատեն մեծ դեր կատարեց: Պահպանողականներուն մտաւորական էն կարեւոր ոյժն էր, և անոնց պատգամատուն:

Երբ տեսնուեցաւ թէ ա'լ չարիքը անխուսափելի էր, այսինքն թէ՛ վարչական դրութիւնը հիմնովին պիտի փոխուէր Սահմանադրութեան մը հաստատութեամբը, Չամուրճին ան ատեն ջանաց կանոնադրքին մէջ կղերամտութիւն ներմուծել: Իր թելադրութեամբն ու ու ազդեցութեամբը եկեղեցականները մինչև աստիճան մը իրենց յատուկ իրաւունքները ունեցան, իբր աշխարհականներէն անջատ,

Յովհաննէս Տէրոյեմց

որաշխաւորել: Ազդեցիկ ամիրաները իր կռնակն էին: Լուսաւորեալները, Խաւարեալներուն անհղ ընդդիմադրութեան շարունակութիւնը վերջացնելու համար, տեղի տուին անոնց կարգ մը պահանջումներուն, որով Սահմանադրութիւնը թեթեւ իմն կղերական կը թուի:

Սահմանադրութեան ատենն ալ Տէրոյեմց միշտ

որոշ դասակարգ մը: Այսպէս՝ Պոլսոյ եկեղեցականները Ազգային Երեսփոխանութեան քսան պատգամաւոր կը զրկեն, եկեղեցականներու համագումար ժողովէ մը ընտրուած: Սահմանադրութեան առաջին ծրագիրը աշխարհականը եկեղեցականէն անջատող տրամադրութիւններ չէր պարունակեր: Տէրոյեմց ուղեց կրօնամուլութեան ապագայ մը ե-

ճայրայեղօրէն կրօնասէր մնաց: Ազգային ժողովը օր մը կը սկսի խորհիլ իր նիստերը Կիրակիները ընելու: Յաջորդ նիստին դիւանէն նամակ մը կը կարգացուի: Բողոքարկութիւն մըն է: Կը պահանջուի Տէրունական օրը աշխատութեան չյատկացնել: Ատենապետը դեռ ստորագրութեանը չհասած, երեսփոխանները կ'աղաղակեն Վաճառընէն է:

Տէրոյնցի կրօնամոլ գաղափարներուն դէմ երեսփոխանները միաձայն բողոքեցին: Նոյն միաձայնութեամբ ալ որոշեցին նիստ չընել Կիրակի օրերը: Ծայրայեղօրէն միմեանց հակառակող գաղափարները երբեմն ինչքան շուտով կը հաշտուին, ընդ հովանաւորութեամբ հանգստասիրութեան:

Պատուելին ծեր մեռաւ, միշտ պահելով իր մտաւոր կարողութիւնները, բայց այլևս մեկոտացած:

ՄԿՐՏԻՉ ՊԵՇԻԿՅԱՇԼԵԱՆ

Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան

Յիշատակը դեռ երէկ, ուան պէս դալար է մեր գրականութեան մէջ, զի հայրենիքի սէրն ալ միշտ կը դալարի հայ սրտերուն մէջ: Ազգայուն հայրենասիրութեան ռոտանաւորները կը վխտան ժամանակին երգարաններուն մէջ, բայց հազուադիւտ բացառութիւններ են բանաստեղծութիւնները, որոնք խան-

դաւառ զգացումը կը գեղադարձեն և պերճ գրականութեամբ ալ: Պէշիկթաշլեան բացառիկներուն բացառիկն է: Հեղինակող կամ նմանող, միշտ կը մնայ մտքերու դիւթիչ, սրտերու հմայիչ:

ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Նզական՝ որովհետեւ էջմիածնի միաբան թէեւ, բայց եւրոպականացեալ միտք եղաւ: Ուսում ստացաւ, լեզու սորվեցաւ, ու հրատարակեց Շար Հայ Պատմագրացը: Նզական՝ որովհետեւ Մանչէսթր իր առաջնորդութեանը չուզեց յօրանալ, պարարտանալ: Հանդէս մը հրատարակեց, Երկրագունդը: Նզական՝ որովհետեւ դրամը դրամին համար չսիրեց, այլ՝ իր բերնէն կտրեց, ստակ աւելցուց և գումարը դպրոցի մը հիմնարկութեանը յատկացուց: Նզական՝ որովհե-

տեւ ինք եկեղեցական, ուզեց եկեղեցին մաքրել գոնէ բրածոյ քանի մը աւանդութիւններէն, որոնք մտքերը պէտք եղածէն աւելի կը խաթարեն: Նզական նաև ուրիշ նկատումներով ալ, որոնց վերայ չենք ուզեր ծանրանալ:

Շահնազարեան Պարզ.

Ու սրտի գելումով պէտք է յիշատակենք որ իր հրատարակած գրքերը

հիմակ մոռցուած են, Երկրագունդը աներեւութացած, Շահնազարեան վարժարանը քար քարի վրայ չմնացած: Ու ծանրապէս վտանգուած ինչ որ յիշելու հարկ չենք տեսներ:

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

Ի՞նչ պիտի ըլլար: Գաղտնիքը հետը գերեզման տարաւ: Բանաստեղծ ծնած, իր բնածին կարողութեանց զարգացումովը մեծկակ տեղ մը պիտի բռնէր մեր նոր գրականութեան մէջ: Հիմակ սրտերու մէջ է իր տեղը: Քանամենի վաղամահիկը երեսուն տարիէ ի վեր է նորածիլ երիտասարդներուն գրաւիչն է: Տրամաթախիծ սրտերու ալ սփոփանքն է: Ահա ինչո՞ւ շատ ժողովրդական անուն մը, քանի մը բանաստեղծ

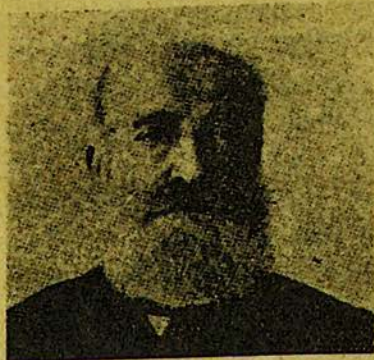
Գեորգիոս Դուրեան

ծուծիւններով:

ՄԱՏԹԷՈՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

Նախորդ սերունդէն մինչեւ մեր օրերը անընդհատ շարունակութեամբ առաջ գացող տաղանդալից հրապարակագրին անունը հանրածանօթ է: Արեւելեան Մամուլի խմբագիրը օժտուած էր մեծ կարողութիւններով, բայց իր ետին մեծ բան մը չի թողուր: Վրոյր ու Շահնուր քրոնիկներէն քաղուած հատընտիր մը միշտ հաճոյքի բնթերցում մը պիտի ըլլայ, յատկապէս պատմասէրներուն, համար: Անով

պիտի պահպանուի կայծակնացայտ հրապարակագրին յիշատակը :

Մամբէոս Մամուրեան :

Մամուրեան հանրային կեանքի մէջ գործօն դեր չկատարեց : Գուցէ այն պատճառով որ խօսելու գիւրութիւն չունէր : Կըրակոտ պայքարներու մարդը չէր այդ դիտող, խայթող, նրբին հեզնութեանց սիրահար միտքը : Կանուխէն քաշուեցաւ իզմիր, ուր գործունէութեան լայն ասպարէզ չկայ : Կ'ապրէր իբրեւ ուսուցիչ ու խմբագիր :

Հայերէն լեզուին տիրացած էր, ինչպէս նաեւ մէկ երկու եւրոպական լեզուներու : Քառասուն տարուան անդադրում արտադրութիւններով հղօրապէս աջակցեցաւ մեր նոր աշխարհաբարին՝ բարգաւաճմանը :

Իր հեղինակութիւններէն ակներե՞ կը տեսնուի որ շատ կարգացած, շատ բան իւրացուցած էր : Իր ամէն մէկ էջին մէջ գրական մարդը երեան կու գայ : Օրագրողի իր ոճը գրաւիչ նորութիւն մը եղաւ մեր հրապարակագրութեան մէջ : Կարճ, կըտարուկ, պատկերալից պարբերութիւնները տողերուն վրայէն, մէջէն կարծես կը ցատկոտէին : Իր այդ ոճովը Մամուրեան շատ օժանդակեց հայ գրականութիւնը եւրոպականացման ճամբու մէջ դնելու :

✓ Իր թարգմանութիւնները ընդհանրապէս այնպիսի գրքեր եղան, որոնք ժողովուրդին ամէն դասակարգէն ախորժով կրնային կարդացուիլ : Այդ ախորժիկ ընթերցումները շատ ու շատ նպաստեցին

ազգին մէջն խաւերուն մէջ աշխարհարարի, հետեւաբար և հայ լեզուին տարածմանը:

Մամուրեան երեսուն տարիէն աւելի իզմիր հանդարտ ու խաղաղ կեանքով ապրեցաւ: Մեծ հեղինակութիւն մը պատրաստելու ժամանակ ու դիւրութիւն ունէր, սակայն ակնկալութիւնները պատրեցան: Կը թուի թէ հռչականուն հրապարակագրին տաղանդական յատկութիւնները աննպաստ էին երկասիրութեանց, որոնք երկարատե, համբերող աշխատութիւններէ և ճիգերէ կը ծնին:

ԳՐԻԳՈՐ ԶԻԼԻՆԿԻՐՄԱՆ

Թարգմանիչ մը, որ ներգործեց նոր սերունդին վրայ: Հիւսիսի Թշուառները Թարգմանեց: Անոնք որ

մօտէն դիտած են, 1860էն ի վեր մեր հանրային կեանքին փոփոխութիւնները, անոնք աղէկ հասկցած են թէ Թշուառները կարեւոր դեր մը կատարած են մեր մէջ: Այդ հոյակապ գործին Թարգմանութիւնը պիտի բաւէր Չիլինկիրեանին մեր արդի գրականութեան մէջ կարեւոր տեղ մը տալու համար, սակայն համբաւաւոր Թարգմանիչը

Գրիգոր Չիլինկիրեան

ուրիշ շատ գործեր ալ տուած է:

Դիտելի է որ Չիլինկիրեան չի հետամտիր ախորժալուր վէպերու Թարգմանութեան. իր ձգտումը

աւելի գրական է, աւելի գաղափարական: Ընդհանրապէս մեզի հեղինակաւոր անունները կը ծանօթացնէ:

Մամուլեանի չափ ժողովրդական եղած չէ, վասնզի իբր թարգմանիչ՝ իր ընտրութիւնները ամենուն դիւրամատչելի չեն: Իբր հեղինակ՝ շատ պարզ ոճ մը չունի: Զիլինկիրեանի գրութիւններէն համառնելու համար պէտք է գոնէ մինչև աստիճան մը գրական զարգացում ունենալ ու եւրոպական մասնագրութեան ընտելացած ըլլալ:

Զիլինկիրեան իզմիր Ծաղիկը հրատարակած է: Այդ հանդէսը հիմակ կարդացողներն իսկ անոր մէջ պիտի կրնային գտնել գրական ու քաղաքական յառաջդիմութեան մղող այնպիսի յօդուածներ, որոնք այսօր ալ այժմէական պիտի համարուէին:

Իր Կ. Պոլիս ուղեւորութեան նամակները, որոնք առանձին հատորով ալ հրատարակուած են, պատմական հմտութեամբ լեցուն են: Հեղինակին ոճը տափակ, ընթացիկ ոճ մը չէ: Գրադէտ մարդու դրոշմը կը կրէ այդ հատորիկը: Բայց այցելուն Պոլիս անտես ըրած է հայ ժողովուրդին ահագին զանգուածը: Թուրքիոյ մայրաքաղաքին 120,000 հայոցմէն քանի մը առաջնակարգ կամ երկրորդական կարեւորութիւն ունեցող դէմքեր գրաւած են իր ուշադրութիւնը: Բայց այն ահագնաթիւ պանդուխտները, բայց այն բազմաթիւ ժողովուրդը: Ամէնքն ալ անտես եղած են:

Ու այս մոռացութիւնը ա՛լ հիմակ մեզի տարօրինակ չի թուիր: Թուրքիոյ հայոց գրականութեան համար 1850էն մինչև մօտաւոր շրջան մը, ժողովուրդը և իր կեանքը գրեթէ դոյուլթիւն չունէին: Զիլինկիրեան ալ իր ժամանակին մարդն էր:

Բայց Թշուառները շատ թերութեանց արձակում կու տան:

ՄԱՏԱԹԻԱ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

Մխիթարեան նախկին վարդապետ մը, որ իբր աշխարհական Պոլիս մեծ ուսումնականի համբաւ վա-

յելեց: Իր քննադատական պատմութեան արժանիքը մասնագէտները կրնան գընահատել: Քառասուն տարի մը առաջ Սէրը կը խմբագրէր: Ջերմեռանդ գրաբարեան մըն է: Գրաբարի ուսուցումը դիւրացուց՝ յօրինած դասագրքերովը: Սշխարհաբարը խժդժալուր է: Ամերիկեան միսիոնարները Գաւազեանի թարգմանել տուին Աստուածաշունչը,

Մատթիա Գարագաշեան զոր կէս դար մը առաջ արդէն աշխարհաբարի վերածած էր ամերիկացի մը: Ժողովուրդը նոր թարգմանութենէն պարզապէս սոսկաց: Պայտըլ-Հաուզ պարտաւորուեցաւ հրապարակէն ժողվել Գարագաշեան թարգմանութիւնը, ու անոր տեղը լշարունակել հինին տարածումը:

Այս երկու թարգմանութիւնները բազմաթիւները կը համոզուին «ընական» աշխարհաբարին գերազանցութեանը «տրամաբանական»ին վրայ: Ժողովուրդը, որուն համար կը տպագրուէ աշխարհաբար Աստուածաշունչը, իր վճիռը տուաւ:

Թուրքիոյ հայոց գրականութեան պատմութիւնը կ'ուրուագծենք մինչև 1880 թուականը: Այս տեսութեան գլխաւոր նպատակը եղաւ ամփոփ կերպով մը յիշեցնել այն պատճառները, որոնք մեր գրականութեան այս ընթացքը տուին:

Կը յուսանք թէ 1880էն մինչև մեր օրերուն գրականութեան վրայ ալ տեսութիւն մը ընելու առիթը կ'ունենանք: Ու թերեւս այս առիթը վերադառնանք 1850—1880ի գրականութեան, որ հանրային կեանքին հետ ունեցած անմիջական յարաբերութիւններովը ու իր բազմատեսակ արտադրութիւններովը բազմահարուստ պատմութիւն մը ունի:

Է.

Ռուսիոյ հայոց գրականութիւնը մերինէն հիմնովին տարբեր ընթացքով յառաջացաւ, վասն զի Արարատ-Կովկասեան հայերը մերիններէն տարբեր համագամանքներու մէջ ապրիլ սկսան: Անոնց գրականութեան էական յատկանիշը հրապարակագրական չեղաւ: Մաքառումի պէտքը անոնց համար շատ աւելի նուազ էր քան թէ ասդին՝ Թուրքիոյ հայոց համար: Հոն գրականութիւնը կամաց կամաց կը բարձրանար, հիմնուելով արաստոյ վէմերու վրայ: Հապճեպի պէտք չկար: Հինէն դէպի նոր բնաշրջումը բնական ճամբով մը կը կատարուէ:

Երբ Ռուսիա Արարատեան նահանգին ալ տիրեց,

հայոց համար նոր թուական մը բացուեցաւ։ Բարեկարգող վարչութիւն մը յաջորդելով նախորդ դրութեան, հայերը այլևս հանգիստ պիտի ապրէին։ Նոր կեանքը բարեյաջող սկզբնաւորութեամբ կը բարգաւաճէր։ Նիւթականին ապահովութիւնը հայոց ամէն դիւրութիւն կը հայթայթէր մտաւորականին զարգացմանը համար։

Այս յօդուածին սկիզբը դրուած քանի մը տեղեկութիւններ յիշեցուցին, թէ Կ. Պոլիսը զանաանկ պատճառներով Թուրքիոյ հայոց կեդրոնավայրը հանդիսացաւ։ Ռուսիոյ հայոց կեանքին կեդրոնը Բեթերսպուրկ չփոխադրուեցաւ, այլ՝ Թիֆլիս։ Վրաստանի այս մայրաքաղաքը շարունակութիւնն էր Արարատեան նահանգին։

Ռուսիոյ վարչական կազմակերպութիւնը նահանգային կառավարութիւններու դրութեան վրայ հիմնուած է։ Կովկասը իբր առանձին փոխարքայութիւն մը կազմակերպուեցաւ, երկրին պէտքերուն համապատասխանող կարգադրութիւններով։ Տեղացի ժողովուրդները ազատ էին Բեթերսպուրկի հետ անմիջական և յաճախակի յարաբերութեանց հարկէն։ Սեւ ու Կասպից ծովերն ալ կը բացուէին վաճառականութեան, Թիֆլիսը կեդրոն ունենալով։

Ամբողջ Ռուսական Հայաստանը ինքնամփոփ կը մնար։ Հայերը օտար երկիր գաղթելու դժբախտութիւնը չկրեցին։ Էջմիածինը պահեց իր կրօնական կեդրոնի կոչումը։ Իրմէն քիչ մը ասդին գտնուող Թիֆլիսը դարձաւ եղաւ մտաւորական շարժումին կեդրոնը։ Գրականութիւնը ցեղին բազմադարեան արմատին վրայ բնականօրէն պիտի ծլէր, ծաղկէր, ուռճանար, իր հիւթը հայրենի հողէն ծծելով։ Արովեանէն մինչև այսօր կովկասեան հայոց գրականութիւնը տոհմային զարգացմամբ կը մեծնայ։

Ռուսական տիրապետութեան ներքեւ երբ հաշերը աղէկ մը հանգստանալով, նախնական ուսում ատացան, լեզու սորվեցան, իրենց զաւակներն ալ Ռուսիոյ մեծ քաղաքները կամ արտասահման կը ղրկուէին, հիմնաւոր կրթութեամբ օժտուած վերադառնալու համար։ Իրենց դարձին, այդ կրթուածները միանալով երկրին մէջ ինքնաբերաբար պատրաստուածներուն, գրականութիւնը պիտի դնէին աւուր կռուանի մը վրայ։

Միեւնոյն ատենները Թուրքիոյ հայոց տղոցմէն ալ Եւրոպա կը ղրկուէին. բայց ստոնք կամ մասնագիտութիւն մը սորվելու կ'երթային, կամ երկրորդական կրթութիւն ստանալու, որուն հիմը դասական գրականութիւնն էր։ Ռուսահայ ուսանողներուն մէջ գտնուեցան շատեր, որոնք իմաստասիրութեան դասընթացքներու հետեւեցան և հետամտեցան մանկավարժութեան, հրապարակագրութեան պատրաստող ուսումներու։ Այդ երիտասարդներէն ելան Ստեփաննոս Նազարեանցը, Միքայէլ Նալբանդեանցը, Պրիգոր Արծրունին, Ալէքսանդր Քալանթարը, Աւետիք Արասխանեանցը և ուրիշ հրապարակագիրներ։

Վիպական և հրապարակագրական գրականութիւնները կովկաս զուգընթաց քալեցին։ Առաջնութիւնը սակայն գեղարուեստականինն է։ Անցեալին մէջ՝ Աբովեան, Պռօշեան, Սունդուկեան, Աղայեան, Գամառ-Քաթիպա և Րաֆֆի։ Ներկային մէջ կովկաս ունի առաջնակարգ գրագէտներ, որոնք հետըզհետէ աւելի կատարելագործեալ կ'արուեստեն։

Թիֆլիսեան հրապարակագրութիւնը պոլսականէն կը տարբերի այնու զի նուազ գործնական եղաւ։ Գ. Պալսոյ մամուլը խորհրդարանական կեանքի մը պահանջումները պիտի գոհացնէր։ Օրագրական պայքարները գրական արդիւնքներու պիտի յանգէին։ Տա-

պալում և ընտրութիւն պատրիարքներու, առաջնորդներու, հոգաբարձութեանց եւայլն, եւայլն։ Ռուսահայոց հանրային կեանքը հոգեւոր ու կրթական շրջանակի մը մէջ պարփակուած է աւելի բարոյական քան թէ գործնական ազդեցութեամբ։ Գովկասի հայերը տեսակ մը հայեցողական հրապարակագրութիւն ունեցան, ուստի և գրեթէ իմաստասիրական։ Ասկէ՝ «սկզբունք», «ուղղութիւն» բացատրութեանց յաճախակի կիրառութիւնը կովկասեան մամուլին մէջ։ Պոլիս՝ «պատեհականութեան» միջավայր մըն էր, հանրային բազմակնճիւռն կեանքի մը պահանջամբը։ ուստի և «գործնական» օրագրութիւն մը ստեղծուեցաւ։

Վերջացած դարուն գրեթէ մինչեւ կէսը Գովկասի հայերը գրականութեան յատուկ լեզու չուէին։ Գրաբարը բարձր գրականութեան մը պահանջումներուն թէեւ կրնար գոհացում տալ, բայց ժողովուրդին անպէտ էր։ Հայոց մեծամասնութիւնը իր հին լեզուն թէեւ բոլորովին չէր մոռցած, բայց իրենք քիչ շատ հասկնալի կը մնային կրօնական բացատրութիւնները միայն։ Ժողովուրդը անոնց կ'ընտելանար եկեղեցիին մէջ։ Մինչեւ աստիճան մը ուսում ստացողներն ալ կրնային կրօնական գրքերը օգտակարապէս կարդալ։ Այդ նեղ սահմանէն դուրս գրաբարը հասկնալ կարենալու համար պէտք էր մասնաւոր կրթութիւն ստանալ։ Իսկ գրաբար գրելու համար անհրաժեշտ էր այդ հին լեզուն իբր խորին գիտութիւն մը սորվիլ։

Անդին կը մնար ժողովուրդին բարբառը։ Անոր յատակը թէեւ հայկական, բայց հետզհետէ մեր եր-

գիրը արշաւող ցեղերը այդ լեզուէն սիկախառն, տըղ-
մուտ ըրած էին: Պէտք էր հետզհետէ զտել ու մաք-
րել Արարատեան բարբառը: Ահա ինչ որ սկսան ընել
և կը շարունակեն ընել ռուսահայ գրագէտները:

Նոր գրողները գրաբար գրեթէ չսորվեցան, վասն
զի դպրոցներու մէջ մեր հին լեզուին դասաւանդու-
թիւնը նուազեցաւ: Գրաբարի տգիտութիւնը օգուտ-
ներ ալ ունեցաւ, մշտներ ալ:

Օգուտը այն եղաւ որ գրողները չկաշկանդուե-
ցան ճշմարտեաց քերականութեան և կանոններով:

Կ. Պոլսոյ հայերը պզտիկուց գրաբար սորվելով,
ականջնին կը լեցուի հոլովումներով, խոնարհումնե-
րով, դարձուածներով, որոնք բնական չեն երեւիր
ընթացիկ լեզուի մէջ, իսկ գրութեան մէջ ալ կար-
ծես անբնական չեն երեւիր: Պոլսեցիներուն գրաբա-
րի այս հակումը, որուն վրայ ուրիշ առթիւ կրնանք
խօսիլ, գլխաւոր պատճառներէն մէկը եղաւ Կ. Պոլ-
սոյ աշխարհաբարին պաշտպօզութեամբ: Որքան
գրող՝ գուցէ այնքան ալ լեզու Պոլիս: Կանոնաւո-
րութիւնը նոր սկսած է մտնել, տասնեակ տարիէ ի
վեր: Հայրենիքի հրատարակութեամբը սկզբնաւորու-
թիւն եղաւ միօրինակ աշխարհաբարի մը հետեւելու
գաղափարին: Իսկ Կովկասի հայերը միօրինակ քե-
րականութիւն մը ունին արդէն: Թիֆլիսի ո՛ր
թերթն ալ առնէք, Կովկասեան ո՛ր հեղինակութիւնն
ալ առնէք, ամէնուէն ալ քերականութիւնը միեւ-
նոյնն է:

Իսկ մշտաւ: Կովկասի գրագէտները մեր հին մա-
տենագրութեան լեզուին քաջ ընտելանալով, խորա-
պէս պիտի թափանցէին հայեւաբարին էութեանը: Լեզ-
ուի մը ոգին գրքերու մէջ կը պահպանուի: Ինչ որ
անգամ մը գրուած է, անիկա այլեւս մշտատիպ կը
մնայ, առանց ենթարկուելու բարեշրջական փոփո-

խուսթեանց, Գրազէտը լեզուին ոգին գրքերուն մէջ
կը գտնէ: Նոր յոյները իրենց նախնեաց մատենա-
գրութեանը մէջ կը փնտռեն արդի լեզուին ղեկա-
վարութիւնը: Նոյնը եւրոպական ազգերն ալ: Եթէ
վաղնջական ժամանակներու դիմումի պէտքը անհրա-
ժեշտ պայման չըլլար լեզուի մը բարգաւաճմանը,
այն ատեն ո՛չ բառգրքերու հարկ պիտի տեսնուէր,
ո՛չ հին հեղինակութեանց տպագրութեան:

Կ. Պոլսոյ գրողները իրենց նոր լեզուին կազ-
մակերպութեանը մէջ գրաբարի աջակցութեանը
շատ դիմեցին, բայց ուղղակի Հայաստանի ժողովուր-
դին բարբառը չգիտցան: Կովկասցի գրազէտը ուղ-
ղակի Հայաստանի բարբառը սորվեցաւ, բայց գրա-
բարէն հեռու մնաց:

Հարկ չէ յիշեցնել որ այս տեսութիւնը ընդհան-
րական հանգամանք մը ունի: Ռուսահայ գրազէտ-
ներուն մէջ գրաբար գիտցողներ կան: Րաֆֆի մը
չէր կարող Րաֆֆի ըլլալ, առանց մեր հին մատենա-
գրութեան ուղնուծութիւնը հանած ըլլալու: Բայց մի-
ջին հաշուով մըն է որ գրաբարազէտ չեն: Ու շա-
տերն ալ նախնեաց մատենագրութիւնը կարդալով
հանդերձ լեզուական յատուկ ուսումնասիրութիւններ
չեն ըրած:

Այս ամէնուն հետ մէկտեղ, Կովկասի գրական
բարբառը կէս դարու մէջ շատ մեծ յառաջդիմութիւն
ըրաւ. ու իր մեծագոյն առաւելութիւնն է քերա-
կանական միօրինակութիւնը:

* * *

Ռուսիոյ հայոց գրականութիւնը հայրենի հողին
վրայ ծնելով ու աճելով, զուտ առմային եղաւ:
Հայրենիքն է որ իր աւանդութիւններովը, յիշա-

տակներովը, բնութեամբը, իր ամբողջ կենդանութեան կեանքովը գրականութիւնը կը գեղազարդէ ու կը գեղաշնորհէ:

Այսօր աւելի երկար չենք կրնար խօսիլ ռուսահայոց կէս դարու մատենագրութեան վրայ: Ընդարձակ տեսութեան մը պատեհութիւնը հաւանօրէն կը ներկայանայ:

ՀՐՊԵՏ

«Գեղտւմի»

(Արփիար Արփիարեան)

1 Յունիս 1902

ԱՐԵՒՄ ՏԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՐԴԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Արեւմտեան մեր արդի գրականութիւնը ուռւ և թուրք վերջին պատերազմէն կը թուազրի: Տաճկահայաստակ հայուն ժամանակակից հանրային կեանքը ուսումնասիրողը կը տեսնէ թէ սնոր քաղաքականութեան ու մտաւորականութեան պատմութիւնները իրարու ընդելլողեալ ամբողջութիւն մը կը ներկայացնեն: Հայ մատենագրութեան ոգին ընկերային եղած է. գրական մարդը իր ցեղին օգուտ մը պարգեւելլու առաջադրութեամբ երկասիրելով, բարոյացուցման նըպատակի մը կը հետամտի, գիտակցաբար կամ բնազդմամբ: Մեր ժամանակակից գրականութեան ձգտումը ուսումնասիրելու համար, պէտք է վերջին քառորդ դարուն մեր քաղաքական կեանքին փոփոխումները յիշել:

Մինչեւ 1879 թուականը թուրքիոյ հայը իր վիճակին բարեփոխումը երբեք յանկարծա՛հաս դէպքերէն ակնկալած չէր: Ի նպաստ իրեն եւրոպական միջամտութեան մը վրայ յուսադիր չըլլալուն, իսլամին հետ կը վարուէր մեր ազգային քաղաքականութիւնը՝ կոչուած դարաւոր աւանդութեանց շարունակութեամբ, ջանալով անտեսապէս ու մտաւորապէս թարգաւաճիլ, միջավայրին թոյլատրած սահմաններուն մէջ: Ու յամբընթաց կը յառաջանար դէպի իտէական մը զոր դարերէ ի վեր հեռուն, շատ հեռուն, աղօտալոյս իմն կ'ընդնշմարէր: Քառորդ

դար մը առաջ պատահած Արեւելեան ցնցումը այս
հազդային քաղաքականութիւնը սաստկահար հար-
ուածեց և հայ ժողովուրդը դէմ յանդիման անծա-
նօթին նետեց։ Այդ օրէն բացուեցաւ նոր թուական
մը, որ երկու շրջանի կը բաժնուի։ Առաջինը կը
սկսի 1879ին ու կը վերջանայ 1895ին։ Երկրորդը՝
1896էն մեկնելով կը շարունակուի։ Թէ՛ մէկ և թէ՛
միւս շրջանին մէջ, գրականութիւնը ցեղին վերա-
ծնունդի երկունքին սատարեց, մտքերու և սրտերու
վրայ գերազգեցիկ իշխողութեամբ։

Ա.

Գիրք ու թերթ։ Գրաքօմութեամբ դերը։ Գաղթայի՞մ
գրականութեամբ եկարութիւններ՞ ու առաւելութիւնները։

Երբ «արեւմտեան հայոց նորագոյն գրականու-
թիւնն» կ'ըսենք, պէտք է որ ընթերցողներուն մտքին
առջեւ անմիջապէս «գիրքը» գայ ներկայանայ։ Քա-
ռորդ դարու մը ժամանակամիջոցին, գիրքը Պոլսոյ
մտաւորական հրապարակէն հետզհետէ նահանջելով,
հիմակ գրեթէ աներեւութացեալ մըն է։ Գրողները
իրենց ապաստանարանը օրաթերթին և պարբերա-
կանին մէջ փնտռեցին։ Ասոնք ալ թէեւ բազմակաշ-
կանդ պրկեալներ են, բայց աճապարար հնարամտու-
թեամբ կը յաջողին շարժման քիչ թէ՛ չափ դիւրու-
թիւններ ձեռք բերել, վասն զի թուրք կառավարու-
թեան պաշտօնեաները կարող չեն չափազանցօրէն
ուշադիր ըլլալ հրատարակութեանց, որոնք որոշեալ
օրեր և ժամեր պէտք է որ կանոնաւորապէս երեւին։
Սակայն գիրքը ամբաստանեալ մըն է, զոր հարցա-
քննիչ դատաւորը կրնայ ինչքան ատեն ուզէ վար-
դենել ու երկար բարակ պրպտել։

Մինչեւ 1880 թուականը ո՛չ հատորին, ո՛չ օրագրին համար կանխարգել գրաքննութիւն օրէնսդրութեամբ էր: Մերթ ընդ մերթ հեղինակ մը կամ տպագրիչ մը ձերբակալուելով կը բանտարկուէր, բացորոշ օրէնքի մը դէմ առանց մեղանշած ըլլալու: Մարդը զնտանին մէջ կրնար մեռնիլ ալ, ինչպէս Եղիա Տնտեսեան երաժիշտ-տպագրիչը, որ Պոլիս բանտը եղերակոյն մահուամբ վախճանեցաւ, վասն զի հրատարակած էր հաւաքածոյ մը երգերու, որոնք՝ արդէն հարիւրներով, հազարներով թռուցիկ տպագրեալ՝ ամէն հայու բերան կը պտըտէին: Բայց ընդհանրապէս, քիչ մը խոհեմութեամբ, քիչ մըն ալ բախտին օգնութեամբ, հնարաւորութիւն կար շատ յանդգնամիտ գրքեր անվտանգ հրապարակ հանել: Պէշիկ-թաշլեանին համբաւաւոր «Դու զո՞վ խնդրես, մայր իմ անսւշին» «Թրքաց մայրեր թող լան» վրիժագոյ աղաղակը՝ «Խոտից մայրեր»-ու այլափոխեալ, եւ՝ «Ու դուն ուրախ լուրեր տար ի Զէյթուն»ը՝ չի մերտուն»ի, ահա հրացայտ բանաստեղծութիւնները եւ անոնց հետ՝ հայ-պատմական ողբերգութիւնները կրնային Պոլիս տպագրուիլ:

Իսկ ամբողջ մամուլն ալ, առանց այլեւայլ ցեղերու և կրօնքներու խտրանքի՝ թէեւ ընդարձակ աղատութիւն կը վայելէր, բայց ծանր վտանգներու սպառնալիքին ներքեւ ալ միշտ կը դողդղար, վասն զի իր ապահովութիւնը երաշխաւորող տպագրական օրէնքը ռաժամաբար՝ դադարուածի՝ ենթարկուած էր 1866ին, կրետական ապստամբութեան սռթիւ: Այդ ռաժամաբարը տեւեց մինչեւ 1880, երբ կանխարգել գրաքննութեան հաստատմամբ, վարչական քըմահանոյքը բացարձակօրէն բռնապետել սկսաւ, գրաքննութեան համար ո՛րեւէ որոշ կարգ կանոն մը սահմանուած չըլլալով:

Բայց — և ահա ինչ որ անհաւատալի պիտի թը-
 լի անոնց որ թուրքերը չեն ճանչնար — հանապա-
 ղօրեայ հայ մամուլին վրայ անմիջապէս կանխարգել
 գրաքննութիւն չծանրացաւ: Թուրք իշխանութեան
 աչքին հայը դեռ քաղաքական մեծկակ կարեւորու-
 թիւն ստացած չըլլալուն, անոր թերթն ալ տարա-
 պայման աչալուրջ հսկողութեան տակ պահելու հարկ
 չէր տեսնուած: Գրողներն ալ, բնականաբար, պիտի
 ուղէին անկախօրէն հրատարակուող թերթին դիմել
 քան թէ հատորին որ կը գրաքննուէր: Սակայն
 1888ին հայ մամուլին վրայ ալ գրաքննութիւն հաս-
 տատուեցաւ: Փոթորկի մը առաջին նշանները երե-
 ւան եկած էին:

Օրաթերթը իր անկախութիւնը թէեւ կորսըն-
 ցուց, բայց և այնպէս կը վայելէր առանձնաշնոր-
 հումներ, որոնցմէ գիրքը զրկուած կը մնար: Տպա-
 գրական տեսչութիւնը օրագրութեան թոյլատրեց
 մեր նոր և հին կեանքերուն ուսումնասիրութիւնը և
 քննադատութիւնը, միանգամայն Հայաստանի ան-
 ուան յիշատակութիւնն ալ: Դեռ 1890ի առաջին
 կիսուն կարելի կ'ըլլար Ալիշանին ու Արծրունիին
 յորեկեանները լրագրութեան մէջ տօնել և «Մշա-
 կոնի խմբագրին կենսագրութիւնը ընդարձակօրէն
 հրատարակել: Յետ ժամանակի՝ օրագիրը թէեւ աւե-
 լի և աւելի պրկուեցաւ, բայց գրքէն նուազ կաշ-
 կանդեալ մնալով, գրողները բոլորովին հոն ապաս-
 տանեցան:

Գրողները թէեւ կը փափաքէին օրագրին մէջ
 գրաքննեալ ու վաւերացեալ յօդուածները և վէպե-
 րը առանձին հատորով ալ հրապարակ հանել, բայց
 ամենամեծ դժուարութեան մը կը զարնուէին: Պէտք
 էր երկրորդ գրաքննութեան մըն ալ դիմել, վասն-
 զի գիրքն ու թերթը միեւնոյն պաշտօնատան հսկո-

դու թեանը յանձնուած չէին: Թերթը ներքին գործերու նախարարին, իրաւասութեանը կը պատկանէր, իսկ գրքին խառնուողը կրթական նախարարութիւնն էր: Երկու պաշտօնատուները իրարմէ տարբեր հայեացքներով կը դատեն իրենց հաւանութեանը յանձնուած գրութիւնները: Օրագրէն մաքսանեն գութեամբ ինչ որ անցընել կարելի եղած է, զայն կրթական պաշտօնատան սահմանագլխէն ալ փախցնելու հնարաւորութիւնը գիրքը չգոյութեան դատապարտած է: Եւ ահա արեւմտեան ժամանակակից գրականութիւնը գրեթէ ամբողջովին ցիրուցան տարտղնեալ կը հանգչի մամուլին հազարաւոր, բիւրաւոր էջերուն մէջ, ուր շատ քիչերը զանոնք փնտռելու կ'ելլեն:

Շատ ճշգրիտ բացատրութեամբ չէ որ Թուրքիա հրատարակուած գրքերու և թերթերու ամբողջութիւնը «Արեւմտեան հայոց գրականութիւն» կ'անուանենք ընդհանուր առմամբ: Հայաստանէն գրողները մեր ժամանակակից գրական կեանքին շատ չափաւորապէս մասնակցեցան: Հայկական նոր գրականութիւնը երկու գաղթավայրի մէջ ծնաւ ու կը քարգաւաճի՝ Պոլիս և Իզմիր, զորս օտարահող լայնածաւալ անջրպետ մը մեր բնավայրէն կը բաժնէ:

Թրքահպատակ Հայաստանին մտաւորական կեանքը կ'Պոլսոյ հայոց գերիշխան ազդեցութեանը ենթարկուեցաւ, վասն զի հայոց կեդրոնավայրը կը հանգիստանար իր ընծայած բազմադիմի առաւելութիւններուն շնորհիւ. միւս կողմէն ալ Դուռը ապարանի հաստատման և մամուլի արտօնութիւնը Հայաստանին կը զլանար, որով մեր գրականութիւնն

ալ կը պարտաւորուէր հայրենի հողէն դուրս տարագրեալ ապրիլ ու մեծնալ։ Սյս տարագրութեամբ, գրականութիւնը ինքնազարգացումի բնական ճամբէն մոլորեցաւ։ Այդ մոլորման գլխաւոր հետեւանքները լեզուական, գեղեցկագիտական և ընկերաբանական տկարութիւններ եղան։

Հայրենիքի ու գաղթավայրի բարբառներուն միջեւ բաղդատութիւն մը ցոյց կու տայ, թէ Հայաստանի լեզուն թէև անմշակ կը մնայ, բայց բարեշրջումի օրէնքներուն համաձայն կերպարանափոխուելով, ազգային ոգին աւելի ամրապինդ կը պահէ։ Բաղեցիին, մշեցիին, վանեցիին խօսուածքն իսկ գրաբարին քերականութեան, շարադասութեան ոճը կը յիշեցնէ, նոյնձեւ կամ աղաւաղեալ, այսինքն՝ բարեշրջումի ճամբուն մէջ։ Իսկ գաղթական հայերը կը գրեն թրքաբանութեան հետեւողութեամբ, իրենց խօսած լեզուն ալ թրքականին բառացի թարգմանութիւնը ըլլալով։ Սյսպէս, երկրին ու գաղթավայրին նորածին աշխարհաբարները իրարմէ կ'անջատուին։ Եւ որովհետեւ գաղթավայրն է որ տպարանի արածնութիւն կը վայելէ, ուստի և անոր լեզուն ալ հայրենի բարբառին վրայ կը յաղթանակէ։

Անխնամ, երեսի վրայ թողուած լքեալ մը այդ հայրենի բարբառը, բարգաւաճման որեւէ հոգածութենէ զրկուած։ Իսկ գաղթածինը կ'աճի, կը զարգանայ գուրգուրական խնամատարութեամբ։ Սակայն, լեզուաբանութեան ընդհանուր օրէնքները ուսումնասիրող հայը կ'անդրադառնայ, թէ Հայաստանի աշխարհաբարին մշակումը մեզի պիտի տար գրական լեզու մը աւելի կորովալիր, աւելի ճկուն, նուազ միտք յոգնեցնող ու պերճ մասենագրութեան մը ստեղծումին աւելի յանկազոյն։

Գաղթածին աշխարհաբարնիս՝ Հայաստանի լեզ-

ուին տգի ղուլթեամբը, անկարող եղած է շահագործել բազմահարուստ մթերքն այն բառերու և բացատրութեանց, զորս կեանքի պէտքերը դարերու ընթացքին մէջ ստեղծած են մեր երկիրը: Գրողները այդ բառերը մեծ մասամբ չեն գիտեր. ու գիտնային իսկ, անոնց կիրառումը անպէտ պիտի ըլլար, պոլսեցին զանոնք չհասկնալուն: Հայկական նահանգներէն վոսփորեան թերթերուն գրողները կը պարտաւորուին ծանօթագրել իմաստներն այնպիսի բառերու, որոնք հայրենիքի ամէն գաւառները դիւրահասկնալի են ամենօրեայ գործածութեամբ: Ու նաեւ, Հայաստանի հայուն բերանը դեռ մինչեւ հիմա ընթացիկ շատ մը բառեր գաղթային գրականութեան մէջ անգործածելի կը մնան իբր զուտ գրաբարապատկաններ: Եւ պոլսեցի, իզմիրցի գրագէտներ, նոյն իսկ բառգիրք յօրինողներ, յաճախ կը կերտեն բառեր, որոնց աւելի ճիշդ և աւելի գեղեցիկ համիմաստները հայրենական հողին վրայ կ'ապրին:

Կ. Պոլսոյ և իզմիրի հեղինակութեանց է՛ն մեծ պակասութիւններէն մէկն է՝ ազգային կեանքէն պատկերծին ընդհանրապէս բացակայութիւնը կամ տկարութիւնը: Պատկերը միջակ վիպասանութեան, բանաստեղծութեան հմայիչ հրապոյրը չէ, այլ եւ փիլիսոփայական խրթնիմաստ համարուող գրութիւններուն իսկ լոյսը, ինչպէս օրինակ՝ Շորընհաուէր կամ Նիչէ վերծանողները գիտեն: Բայց որպէս զի պատկեր մը ընթերցողին մտքին մէջ կայծակէ, անոր երեւակայութիւնը ցնցէ, սիրտը յուզէ, հարկ է որ զանիկա անսպասելի բայց յատակափայլ նորութեամբ մը շլացնէ և սրտին մէջ յիշատակներ արթնցնէ մէկէն ի մէկ: Թուրքիոյ հայոց նման ժողովուրդ մը որ գրական, պատմական, ուսումնական դեռ շատ նախնական կրթութիւն ստացած է, չի կրնար համ առ-

նել, ազդուիլ պատկերներէ, որոնք հեռաւոր երկիր-
 ներէ կու գան, կամ մեզ գիտութեան անծանօթ աշ-
 խարհներ կը նետեն: Երբ թերթի մը ազգային ուղ-
 ղութիւնը պարզելու համար Բաշալեան խմբագրական
 յօդուած մը կը վերջացնէ, ըսելով — «Մեր երկրին
 մէջ, Բուսկի Սուրբ Դէորգ ուխտատեղի մը ունինք
 Մոկաց լեռներուն վրայ: Ժողովրդական աւանդու-
 թիւնը կ'ըսէ թէ վանքին աքլորները կը ձայնեն
 ճամբորդներուն թէ կարելի՞ է կամ ոչ՝ անվտանգ
 անցնիլ ձիւնին մէջէն: Այդ ձայնին ամէն ժամանակէ
 աւելի հիմակ պէտք ունինք» — տարակոյս չկայ թէ
 ընթերցող հայը՝ շատ կամ քիչ զարդացած ըլլայ՝
 աւելի ազդու և աւելի հաճելի տպաւորութեան ներ-
 քեւ կը թողու, քան թէ դիմուք ըրած ըլլար Սուրբ
 Պեռնարտոսի լեռներուն կամ Ուէսմինսթրի Աբբա-
 յարանին: Ծառ ու ծաղիկ, կենդանի, բնութեան
 տեսարաններ, յիշատակ, աւանդութիւն, ո՛ր մէկը
 թուել, բազմաթիւ դարերէ ի վեր մեր երկրին մէջ
 ամբարած են պատկերներու գաղափարներ, որոնք
 մեր մատենագրութեան մշտանորոգ գեղազարդումին
 երկար ատեն պիտի բաւէին: Բայց այդ ահազնակոյտ
 հարստութիւնը որպէս զի հեղինակին օգտակարապէս
 օգտարէ, պէտք է որ գրագէտն ալ հայրենի կեանքին
 վաղուց ընտելացեալ մը եղած ըլլայ. ու ան ատենն
 է որ գրիչը ձեռքն առած պահուն՝ ազգային կեանքէ
 պատկերն ալ յիշողութեանը բջիջներէն դուրս կը
 ցատկէ, սրտին ալքերէն վեր կը սուրայ: Պոլսեցի,
 իզմիրցի գրողը իր Վկապոյտ երկինքն ու ծովը գի-
 տէ, Երուրումնաւէտ վարդը, քաղցրախօսիկ սոխակը,
 մեղմաշունչ զեփիւռը, հայրենի աւանդութիւններէն
 իրեն հառած ժառանգութեան բաժինը կտոր բրդուճ
 լաւածներն են միայն. ուստի և իրեն համար ալ հազ-
 ուագէտը բարեբախտութիւն մըն է, եթէ հայրենա-

ւանդ ուժեղ կամ գրգանուշ պատկերի նորութեամբ
յաջողի ընթերցողը հմայել: Արեւմտեան գրագէտնե-
րէն ոմանք՝ անոնք որ ինքզինքնին կը յարգեն՝ երբ
կը տեսնեն թէ պատկեր մը ներկայացնելու համար
պարտաւոր են օտարէն փոխառութեան դիմել, եւ
այնպիսի պայմաններու մէջ որ ընթերցողներուն
դիւրմբռնելի պիտի չըլլան, ան ատեն լաւագոյն
կը համարին իրենց գաղափարները չոր ու ցամաք
յայտնել, օրինաբար մը յօդուածներուն պէս, քան
թէ անհասկնալի ըլլալ, կամ հասարակ տեղիքներու
դիմել: Բայց չեն պակսիր «մատենագիրներ», որոնց
ձեռքերը տակաւին առաջ կ'երթան գրելու «ամպոց
չփումէն», լո՛յս կը ծագի», կամ «ո՛հ, իմ վարժա-
րանս, մեղուա՛ց փեթակ»: Բարեբախտաբար հայրե-
նագիտական, ազգագրական նորանոր հրատարակու-
թիւնները Արեւմտեան գրագէտներուն դիւրութիւն
պիտի ընծայեն գրքէն ըստ բաւականին իմանալ եւ
սորվիլ ինչ որ աչքով չեն տեսած, ականջով չեն
լսած:

Գաղթական հեղինակները՝ շնորհիւ այս օժան-
դակութեան, դիւրութիւն ունին իրենց գրածներուն
մէջ զուտ հայկական համ հոտ ալ դնել, բայց չեն
կրնար ազգին սիրաւ իր հայրենիքը փոխադրել, հո՛ն
բարախել տալ անոր: Պատմութիւնը սրբազնացու-
ցած չէ հողը. ուր գրագէտները իրենց բանաստեղ-
ծական ստեղծագործութիւնները ի հանգէս կը բե-
րեն, որուն վրայ կ'ուսուցնասիրեն ապրուած իրա-
կան կեանք մը: Պոլիսը, Իզմիրը մերինը եղած չեն
ու պիտի չըլլան: Բաշալեան մը, Զօհրապ մը, Կամ-
սարական մը, Միր-Երօ մը, Ստեան մը հայ սրտերը
ա՛յլապէս պիտի գործովէին ու խռովէին, հայ մտքե-
րը ա՛յլապէս պիտի յուզէին եւ ուզէին, եթէ անոնց
հնարաւոր եղած ըլլար Մուշ, Վան, Երիզա փոխա-

դրել իրենց արուեստն ու ընկերաբանական իմաստասիրութիւնը:

Ահա այն տկարութիւնները որոնք անխուսափելի չարիքներ են, երբ գրականութիւն մը կը պատաւորուի սնանիլ և ապրիլ հողի մը վրայ, ուր ցեղը ո՛չ ապրած է և ո՛չ ալ կ'ապրի պատմութեան ստեղծած բարոյական և տնտեսական կեանքովը: Բայց Պոլիսն ու Իզմիրը մեզի ընձեռեցին օգուտներ զոր պէտք է յիշատակել: Եւ արդէն, առանց այդ յիշատակութեան, անկարելի է Արեւմտեան ժամանակակից մտաւորականութիւնն ու գրականութիւնը հասկընալ և բացատրել:

Եւրոպայի սահմանակից քաղաքներու մէջ մամուլի հաստատութիւնը, Եւրոպայի մտքին հետ մօտէն հաղորդակցումի դիւրութիւնները մեր ասիացի միտքն ու դիրքը եւրոպականացման ճանքուն մէջ դրին:

Պոլսոյ և Իզմիրի հայերը սորվելով Ֆրանսայի լեզուն և ընտելանալով անոր գրականութեանը, ֆրանսական ոճն ալ Արեւմտեան նոր հեղինակներուն նմանողութեան օրինակ մը պիտի ներկայանար բնականաբար: Այդ հետեւողութիւնը մեր մտաւորականութեան վրայ ունեցաւ ազդեցութիւն մը գերազանցօրէն բարերար ու սքանչելապէս փրկագործ: Մեր գրութեանց մէջ տիրապետող հետտորական ոճը սկըսաւ կամաց կամաց տեղի տալ վճիտ, դիւրամբունի ոճի մը առջեւ, որ գրողին համար ինչքան հրապուրիչ էր, ընթերցողին համար ալ նոյնքան ախորժելի: Գրադէտները ֆրանսերէնն ու գրաբարը ներդաշնակելով, Պոլիս և Իզմիր խօսուած բարբառները բա-

րեխառնեցին, ու հիմը դրին աշխարհարարի մը որուն իբր բնորոշ յատկութիւնները կը փայլին՝ յատկութիւն, պարզութիւն: Բայց շատ դժուարին էր, ու դժուարին կը մնայ, շուտափոյթ արագութեամբ թօթափել լուծն այն թրքաբանութեան, որ Պոլսոյ եւ ուրիշ քաղաքներու հայոց մտքին ու ականջին մինչեւ ստորմիքները թափանցած է:

Եւրոպական գրքին անմիջական ազդեցութիւնը զգալի եղաւ հայոց այն դասակարգին վրայ, որուն ստացած կրթութիւնը շատ նախնական էր: Այդ դասակարգը աստիճանաբար զարգանալով, հետզհետէ պիտի կազմէր ընթերցողներու այն ստուար կոյտը, որ իր նորարծարծ ընթերցասիրութեամբը պիտի կրնար բարգաւաճ մամուլի մը գոյութիւնը ապահովել ու մատենագրութեան զարգացումին օժանդակել: Ֆրանսերէնէ թարգմանութիւնները, գլխաւորապէս՝ վէպերը, ժողովրդին միտքը սկսան մարդել, թեքել, ու անոր ճաշակը կամաց կամաց քիչ մը եւրոպականացնել:

Հայացած գրքերը երկու դասի կը բաժնուին. մեծ մատենագրութեան պատկանեալները՝ ինչպէս Հիւկոյի, Սքոթի, Շէքսպիրի գործերը, և՛ ժողովրդական վէպ՝ կոչուածները: Տիւմայէն մինչեւ Պուականպէ: Այս թերթօն վիպագրութիւնները թէեւ գրական բարձր արժանիք մը չներկայացնեն, բայց և այնպէս ֆրանսական կնիքը անոնց զարնուած էր: Պարզ, յստակ, մարդկօրէն գրուածներ որոնցմէ համառաւ՝ խրթնիմաստ ճոռոմաբանութիւն կամ արեւելեան մասալներ կարդալու դատապարտեալ ժողովուրդ մը: Թուրքիոյ հայը այդ եւրոպական ոճին ընտելութեամբը, հետորական լեզուէն այլեւս խրաչիլ սկսաւ, ու իր ազգային հեղինակներն ալ ընական, մարդկային, հասկնալի ըլլալու պարտաւ:

ւորեց: Գրողները՝ եւրոպական ազդեցութեամբ խրենք իսկ նորո՞նձ գրականութիւն մը ստեղծելու արդէն տրամադիր, սիրտ առին ու զօրութիւն զգացին, ժողովուրդը զիրենք ըմբռնելու ըստ բաւականին պատրաստուած գտնելով:

Մեծ մատենագրութեան թարգմանութիւնն ալ թերթօն-վիպագրականին զուգընթաց յառաջացաւ: Հիւկոյէն մինչև Տանթէ ունեցանք: Իմաստասիրական, գիտական, պատմական մեծ հեղինակութիւններէ թարգմանութիւններ հատուկտոր եղան: Ժողովրդին զարգացման աստիճանը, կրօնական և քաղաքական նկատումներն ու արգելքները աւելի ընդարձակօրէն հայացումներ չթոյլատրեցին:

Գաղթածին աշխարհաբարին արագօրէն զարգացմանը շատ օգնեց օրագրութիւնը: Բազմադիմի ու այլազան նիւթերու վրայ օրը օրին գրելու հարուէն, խմբագիրները և յօդուածագիրները ստիպուեցան քաղաքական, տնտեսագիտական, խորհրդարանական, ուսումնական, գեղարուեստական և այլ ուրիշ դաղափարներ արտայայտող բառեր կերտել հետզհետէ: Գոլսոյ հայը կէս դար ժամանակամիջոցի մը սահմանաքայլ յառաջ դիմեց աշխարհաբարին մէջ: Դեռ 1852ին «Մասիս» երբ Վոսփօրը յիշատակէր, «նեղուց»ին քով փակագծի մէջ ալ «պօղազ իչի» դնելու պէտք կը զգար: Եւ այժմ, Գոլիս-Իզմիրեան լեզուն, հանդերձ այն բոլոր անպատեհութիւններովը զորս յիշատակեցինք, աշխարհաբար մըն է նազուկ, շնորհաւարդ, կորովի, ու՝ Եւրոպայի ուսումնական և գեղարուեստական գործերը ըստ բաւականին յաջողութեամբ հայացնելու ընդունակ: Եւ, ապահովաբար, ասկէ ետքը աւելի ճեպընթաց առաջ պիտի խաղայ: Իզմիր ու Գոլիս Եւրոպայի հետ իրենց դրացնութեանը պատճառաւ ինչպէս անոր ոճէն ու լեզուէն

նոյնպէս և մաքէն ալ շուտով ու դիւրութեամբ օգտուելու առաւելութիւնը վայելեցին։ Այդ քաղաքներէն երիտասարդութիւն մը շարունակ Ֆրանսա, Իտալիա, Անգլիա կ'երթար ու հետը նոր գաղափարներու պաշար առած կը վերադառնար երկիրը, հոնկէ ամբողջ թրքահպատակ հայ աշխարհին վրայ ներգործելու։ Այլ և ալ լեզուներով գիրք ու թերթ ազատօրէն կը մտնէին այդ երկու քաղաքները, ուր եւրոպական լեզու սորվողներուն թիւը հետզհետէ կ'աւելնար։ Օսմանեան ոստանը ու ասիական վաճառաշահ մեծ քաղաքը, Եւրոպայէն դէպի ամբողջ արեւմտեան հայութիւնը իբր գաղափարանցքներ չծառայեցին և կը ծառայեն։ Ու Եւրոպայէն մեզի հասած գաղափարներուն ազդեցութիւնը ինչպէս մեր ամբողջ կեանքին վրայ, նոյնպէս և մեր գրականութեան մէջ ակներե կը տեսնուի այլևայլ երևոյթներով։

Արեւմտեան հայոց գրականութիւնը դիւրութեամբ ըմբռնել տալու համար այս քանի մը ընդհանուր նկատողութիւնները ներկայացնելէ յետոյ, կ'անցնինք 1850—80 վերանորոգման թուականին գլխաւոր գծերը աչքի առջև դնելու։

Բ.

Հայ գրականութեան զանազան նիւղերը
սասնելիմներուդ դարուն երկրորդ կեսին

Տասնեկններորդ դարուն առաջին կէսը երբ կը լրանար, Թիւրքիոյ հայոց համար գրական շարժումի մը կռուանը արդէն ըստ բաւականին պատրաստուած էր, տպարանի ու դպրոցի միջոցաւ։ Երկուք-

ու կէս դար առաջ Պոլիս հաստատուած հայկական մամուլը հետզհետէ կը կատարելագործուէր գեղասէր հայ արուեստագէտներու տաղանդին շնորհիւ: Կըրթական գործն ալ կարճ ժամանակամիջոցի մէջ զգալապէս յառաջդիմած էր: Կ. Պոլիս առաջին վարժարանը դարուն սկիզբները բացուելէ յետոյ, դեռ և ոչ իսկ յիսուն տարի անցած, ամէն թաղ իր դըպրոցը կ'ունենայ, ինչպէս կ'ունենան Հայաստանի և Թիւրքիոյ հայաբնակ նահանգներու շատ մը քաղաքներն ալ: Կրթական այս հաստատութիւններէն հասած սերունդները ընթերցողներու առձեռն դասակարգ մը կը ներկայացնէին: Եւրոպայէն վերադարձած կամ հետզհետէ վերադառնալու վրայ եղող երիտասարդութիւն մըն ալ իր գրական ու գիտական զարգացմամբը պիտի սատարէր ազգին մտաւորական վերածննդեանը նուիրուած աշխատութեանց:

Հայ օրագրութիւնը կը հիմնուի Իզմիր, Արշալոյս Արարատեանձով. քիչ ետքը Պոլիս կը հրատարակուի «Հայաստան»ը, որուն կը յաջորդէ «Մասիս»ը: Երեւան կուգան ուրիշ թերթեր ալ, ինչպէս՝ «Նոյեան Աղաւնի», «Արփի Արարատեան», «Երեւակ», «Մեղու», ու նաև՝ հայատառ և թրքաբարբառ օրագիրներ ալ: Պարբերական հրատարակութիւնները թէև հետզհետէ կը շատնան, բայց չի տեսնուիր հաստատ համոզումներով սպառազինեալ խմբագիր մը, որ ազգային յառաջդիմութեան դլուխը անցնի և նոր թուականի մը իբր մարմնացումը հանդիսանայ:

Բնական էր որ մեր գրական վերածնունդին նախապատրաստութիւնը լրագրով տեսնուէր, վասն զի թերթ՝ թեթև ու հետաքրքրական՝ պիտի կրնար առանց մեծ դժուարութեան հասկցուիլ տակաւին ըսկանակ-ընթերցասէր ժողովրդէ մը: Իսկ օրագրէն ետքը, դիւրամատչելի և դիւրահասկնալի ըլլալու

առաւելութիւնը վայելող գրական սեռը՝ Թատեր-
դուծիւնը կը ներկայանար։ Ողբերգութիւն մը,
տաճաճ մը ուղղակի զգացումի հետ գործ ունենալով,
մտաւորական լայն բարգաւաճումի պէտքը զգալի
ընել չէր տար։ Թատերբեղութիւնները՝ որքան որ ալ
անարուեստ գրուած, բայց և այնպէս աչքերու վրայ
իրենց ներգործութեամբը, դիւրաւ կը գրաւէին ժողովուրդ մը, որ գրական ու գեղարուեստական դաս-
տիարակութեամբ նրբացած չէր։

Թատրոնով, հայ գրականութեան մէջ կը մտնէր
պարզ լեզուն։ Հեղինակները պարտաւորուեցան հոե-
տորական շարադասութենէ զգուշանալ նոյնիսկ դիւ-
ցազներ հանդէս բերող խաղերու մէջ, վասն զի կը
գտնուէին դէմյանդիման հասարակութեան մը, որուն
սրտին պէտք էր խօսիլ անմիջապէս. ունկնդիր
հոնդիսականը լսածը հասկնալու համար երկար բա-
րակ մտածելու առեն չունէր։

Թատերգական գրականութիւնը մինչ մէկ կողմ-
մէն կ'արագէր մեր յառաջդիմութեանը անհրաժեշտ
պայման եղող դիւրահասկնալի լեզուի մը կազմու-
թիւնը, միւս կողմէն ալ՝ հայ հայրենիքի մը գիտակ-
ցութիւնը կու տար, մասնաւորապէս գաղթական հա-
յոց։ Ներկայացուած տեսարանները մեր պատմական
կեանքէն առնուեցան, ուստի և հայոց պատմու-
թիւնը մտքերու և սրտերու մէջ քանի մը մեծ պատ-
կերներով տպաւորեցին, երևակայութեան օժանդակ
կուծեամբը։ Ծնաւ Հայաստանի գաղափար մը, որ
չատ չանցած՝ իբր կեդրոնաճիգ զօրութիւն մը, իրեն
պիտի քաշէր ամբողջ հայութիւնը, ստեղծելու հա-
մար ազգային նոր կեանք մը։

Պատմական ներկայացումները կամաց կամաց
տեղի տուին եւրոպական կեանքէ առնուած ու գը-
րական և գեղարուեստական արժանիք ունեցող խա-

դերու, որոնք նաև իմաստասիրական, ընկերական, բարոյական մեծամեծ խնդիրներ յուզելով, հայ ժողովրդին միտքը կը մղէին նոր գաղափարներու։ Այսպէս, Թարգմանութեան ու ներկայացուցեցան Հիւկօ, Տիւմա հայր և որդի, Սիլվիօ Բելլիքօ, Ֆէլիքս Բեա, և շատ ուրիշներ։ Բայց Թատրոնը մեծ ապաստանի սահմանուած չէր։

Բանաստեղծութիւնը՝ օրագրին ու Թատրոնին հետ ծնած՝ գրեթէ ամբողջապէս հայրենասիրական երգի մէջ կաշկանդեալ մնաց։ Հայաստանը սգեց, Սահմանագրութիւնը ողջունեց, ու ազգային սիրոյ ու միութեան քարոզիչը եղաւ։ Այդ ազգային երգերէն անոնք որ ուշադրութիւն կը գրաւեն գաղափարի նորութեամբ, պատկերներու ու ժգնութեամբ, զգացումներու արտայայտութեան յափշտակիչ ոճով, անոնք եւրոպական բանաստեղծութեանց հետեողութիւններ են կամ բառացի Թարգմանութիւններ՝ յատուկ անուններու փոփոխութեամբ։ Բայց այլևս հայացած են՝ մեր ազգային դրոշմը անոնց զարնւած է անջնջելի։ Մեր գրականութեան հրճուանքն են ու փառքը, այսպէս՝ Պէշիկթաշլեանին Մահ քաջորդւոյնը, կամ Ռուսինեանին Վերբոր բացուին դռներն յուսոյն։

Երգերը՝ հայկական մտքի զուտ ծնունդ թէ փոխառութեամբ հայացեալ՝ իրենց մէջ կը պարագրեն 1850էն ասդին ազգային հոգեբանութիւնը։ Հայր ուրիշ զգացում չի տածեր բայց եթէ հայրենասիրականը։ Քիչ տաղերու կը հանդիպինք որոնք սէրը, ցաւը, ուրախութիւնը, ախրութիւնը տալեն։ Բորբոքման տարիներ են, և սրտի բաբախումներու աւանջ դնող չի գտնուիր։ Տաղաչափներու խռանին մէջ թէև գեղեցիկ, մինչև իսկ սքանչելապէս գրողներ կան, բայց ստեղծելու կարողութեամբ ծնած

տաղանդը հազուադիւս բացառութիւն մըն է, ու նոյնիսկ այդ բացառութիւնն ալ յստակափայլ չի պայծառանար: Դուրեանին քանի մը ոտանաւորները կը հաւաստեն որ այդ վաղամեռիկ երիտասարդը, ապրելով ու զարգանալով՝ պիտի կրնար սքանչելի ստեղծագործութիւններով մեր մատենագրութիւնը ճոխացնել: Ստեփան Ոսկանէն ինչ որ հասած է, ցոյց կուտայ թէ իղմիրցի հրապարակագիրն ալ բացառիկ մտքերու մէջ դասուելու բնատուր իրաւունք մը կը վայելէ:

Այս վերապահումները ընելով հանդերձ, կ'ընդունինք թէ Պէշիկթաշլեան, Յակոբ Ոսկան, Թէրզեան, Ռուսինեան, Աճէմեան, և դեռ ուրիշներ թարգմանօրէն կամ նմանողութեամբ գրած են ոտանաւորներ, որոնցմէ եթէ էսթէթիքի սիրահարութեամբ կազմուի հաւաքածոյ մը, մեր արդի գրականութեան մնայուն գործը պիտի ըլլայ, և շատ դժուարահաճ գեղասէր մտքերու իսկ ախորժելի ընթերցանութիւն մը:

Նոր կեանքը ստեղծեց նաև աշխարհական պերճախօսութիւնը: Մինչև Սահմանադրութեան թուականը հայ բեմը ժամուն մէջ զետեղուած էր, կրօնական նիւթերու քարոզմանը նուիրեալ: Երբ խորհրդարանական կազմակերպութեամբ Ազգային ժողով մը հաստատուեցաւ, այն ատեն հոն բարձրագոյն ուսում իսկ ստացած աշխարհականներ պերճաբանօրէն խօսեցան կրօնական, պատմական, կրթական, տնտեսական, քաղաքական, խորհրդարանական բազմաթիւ խնդիրներու վրայ: Այդ խօսուածները տըպագրեալ կը մնան Ազգային ժողովին ատենագրութեանց մէջ: Անոնցմէ ևս հաւաքածոյ քաղուած մը պիտի կրնար Արևմտեան հայոց ժամանակակից մատենագրութեան մէջ մտնել, և հայ պերճախօսու-

Թեան իբր օրինակը ներկայանալ։ Ատենաբանները պէտք չեն տեսած վարպետաբանութիւններ ընել առ-
ժամեայ պարագաներու համար. շարժումի, ձեւերու,
բացականչութեանց մեծ կարեւորութիւն չեն ընծա-
յած։ Ընդհանրապէս լաւ մտածեր, հանդարտօրէն
գրեր կամ խօսեր են։ Կարեւոր ատենաբանութիւն-
ները, տպագրումի առթիւ, իրենց հեղինակներէն
յատուկ խնամատարութեամբ սրբագրուեր են։

Ազգային ժողովը մեղի աշխարհական բեմբա-
սացութեան հետ տուաւ նաև խորհրդարանական
բառքերոյ՛կ մըն ալ, զոր մասնաւորապէս Ռուսին-
եանին պարտինք։ Այսօր Թիւրքիոյ հայերը խորհրդ-
արանական ու քաղաքական ամէն բացատրութիւն
կը գործածեն ու կը հասկնան, առանց օտարազգի
բառերու միջնորդութեանը։

Պատմութիւնը շատ ետ մնաց Թիւրքիոյ և հայոց
մտաւորական յառաջխաղացումի գնացքին մէջ։ Շա-
րունակեց Մխիթարեանց առանձնաշնորհեալ մա-
նագիտութիւնը մնալ, բայց լոկ իբրև հնագիտու-
թիւն մը, որուն յարութիւն կուտայ Ալիշանի մը
բանաստեղծական թռիչը։ Բայց ո՛չ աշխարհական-
ները, և ոչ ալ լուսաւորչական եկեղեցականները
չմշակեցին պատմութիւնը։ Երկրին պայմանները ո՛չ
պատմաբանի պատրաստութիւն թոյլատրեցին, և ոչ
ալ երկասիրութեան դիւրութիւն ընծայեցին անոնց՝
որ միջավայրին ներած սահմաններուն մէջ աշխա-
տեր ու բան սորվեր էին։ Ուսանելու համար Եւրո-
պա գացող երիտասարդները կը վերադառնային կամ
երկրորդական կրթութիւն մը ստացած, կամ շա-
հաբեր մասնագիտութիւն մը սորված։ Իսկ ընկերա-
բանական, իմաստասիրական, պատմաբանական ու-
սումներով բեռնաւորուելու համար ոչ ոք երկրէն կը
հեռանար։ Չկար մենաստան մը, նման Մխիթար-

անցին, ուր գոնէ եկեղեցականները հանդարտօրէն
 աշխատելու գիւրութիւն վայելէին: Չունեցանք
 Գէորգեան ձեմարան մը, կամ Ներսիսեան վարժա-
 րան մը, որ պատմագէտներուն միջոց տար մէկ
 կողմէն իրենց մասնաճիւղը դասախօսելով՝ կարենա-
 յին աղէկ թէ գէշ ապրիլ, ու միւս կողմէն ալ
 պատմագրութեան նուիրել պարագոյ ժամանակնին:
 Մարկոս Աղաբէկեան մը որ հայոց պատմութիւնը
 խորապէս ուսումնասիրած է, և նոր հայոց պատմու-
 թիւն մը գրելու ձեռնարկած, բազմատանջ կեանքին
 մէջ ո՛չ ինքնամփոփ մտքով խորհելու և ոչ ալ ըս-
 կած լուրջ գործը գլուխ հանելու կարող է: Նո-
 րայր Բիւզանդացի մը իր քննասիրական երկերէն
 բան մը հրատարակելու համար, տաժանակիր աշխո-
 տութեանց լատապարտեալի մը տանջանքները կը
 կրէ: Մատթեա Փարագաշեան իր Գննական պատ-
 մութիւնը Թիֆլիս Վերնայ ամբողջապէս տպագրել
 տալ: Նորերուն մէջ ունինք Դուրեան Եղիշէ եպիս-
 կոպոսը, բազմահմուտ գլուխ մը: Արմաշու դպրե-
 վանքը, որ ժամանակակից հաստատութիւն մը կը
 համարուի, հանգստօրէն պարագման առաւելու-
 թիւնը ընծայեց այդ միակ եկեղեցականին: Բայց
 քաղաքական պայմանները եթէ նպաստաւոր իսկ ըլ-
 լային պատմական հրատարակութեանց, օսկայն
 Դուրեան եպիսկոպոս, վարդապետ մըն է Հայաս-
 տանեայց եկեղեցւոյ, ու իբր այն պէտք է բաւան-
 դութիւններու սրբութիւնը՝ յարգէ: Կրօնաւորին
 պարտականութիւնը ու քննաբանին գիտութիւնը կը
 մաքառին: Կա՛մ վեղարէն հրաժարում, կա՛մ գաղա-
 փարէն: Վեղարը իր հովանաւորութիւնը կը պահ-
 պանէ ու պիտի պահպանէ:

Հայրենագիտութիւնը հայաստանցի եկեղեցակա-
 նի մը ձեռքով մտաւ մեր մատենագրութեան մէջ:

Վանցի Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանց հետգ-
հետէ հրատարակեց «Գրոց ու բրոց»ը, «Հնոց ու նո-
բոց»ը, «Մանանա», «Համով հոտով»ը, «Թորոս աղ-
բարը»: Այս հրատարակութիւնները խանդավառ ու
գեորութեամբ ընդունուեցան: Սրուանձտեանցին
հետեւեցան ուրիշներ ալ, ինչպէս՝ Նաթանեան Պօղոս
վարդապետ իր՝ «Արտօսը Հայաստանի»ով, պարտի-
զակցի Վահան վարդապետ «Անգիր դպրութիւն»ով: Այս գրքերը որոնք Հայաստանի ապրուած կեանքը
կը պատկերացնեն, մեր հեղինակներուն այն մեծ ծա-
ռայութիւնը կը մատուցանեն, որ անոնց հնարաւոր
կ'ընեն իրենց գրածներուն մէջ հայրենիքի համը
հոտը գնել:

Գրօնական առատ հրատարակութիւններ ունե-
ցանք, վիճաբանական, վարդապետական, խրատա-
կան որոնք գրական պատմութեան մէջ տեղ մը չեն
գրաւեր թէև, բայց օր մը մեր ժամանակակից պատ-
մութիւնը գրողներուն թանկագին նիւթեր պիտի
մատակարարեն, արդի հայոց հոգեբանութեանը թա-
փանցելու համար: Բայց այդ գրքերուն մէջ կան որ
կրօնական գրականութեան սեփական գեղեցկութիւ-
նը ունին, ուստի և իբր այն, մեր մատենադրական
պատմութեանը մէջ անցնելու իրաւունքը կը վայե-
լեն: Խորմեան Հայրիկին հրատարակած «Մարգարիտ
արքայութեան երկնից»ը՝ ինչպէս և անոր յաջորդող
ուրիշ հատորները, կը ներկայացնեն վճիռ, պարզ,
սրտաբուխ ու բարձրիմաստ գրականութիւնը գորո-
վալիւր քրիստոնէութեան մը:

Վիպասանութիւնը մեր մատենագրութեան միւս
բոլոր ճիւղերը գերազանցեց թէ՛ արտադրութեան
յորդառատութեամբը, թէ՛ բազմադիմի լուրջ յատ-
կութիւններովը: Ուրիշ ուէ սեռէ աւելի բախտա-
ւորութիւն ունեցաւ լաւագոյն ապագայի մը: Բայց

մինչ թատրերգութիւնը մեր մէջ ազգային կեանքէ հեղինակութեամբ սկսաւ ու դէպի թարգմանութիւն հետզհետէ մղուեցաւ, վիպագրութիւնն ալ, ընդհակառակը, թարգմանութեամբ ելեան գալով բարեշրջեցաւ հեղինակութեան :

Ինչպէս այս համառօտ տեսութիւնը ցոյց կուտայ, Արեւմտեան հայոց նոր գրականութիւնը ո՛չ օրագրութեան մէջ սահմանափակուած մնաց, ո՛չ ալ մատենագրական մէկ կամ երկու ճիւղի մէջ : Սկսաւ զարգանալ՝ առաջնորդ ունենալով տաղանդաւոր հեղինակութիւններ, որոնցմէ քանի մը անուններ յիշեցնել հարկ կը համարինք :

Նոր մտաւորականութեան մը թուականը բացուած պահուն, հին մտաւորականութիւնն ալ կը մարմնանար յանձին Տէրոյենց-Չամուրճի պատուելիին : Բազմահմուտ գլուխ մը, տեսակին մէջ եղական . աստուածաբանական գիտութեամբը կրնար նոյնիսկ եւրոպական ուէ աղգի պատիւ բերել : Հիմնեց «Առաջատան»ը և ուրիշ թերթեր, հրատարակեց տետրակներ ու գրքեր, ամէնքն ալ կրօնական դատին ի պաշտպանութիւն : Պարզ ու յօտակ աշխարհաբարով մը գիւրրմբռնելի կ'ընծայէր դժուարիմաց նիւթերը : Անշուշտ յառաջդիմութեան ռահվիրայ մը չի ներկայանար, բայց ժողովրդի մը մտքին պատմութիւնը միայն նորութեանց նուիրուած տարեգիրք մը չէ : Կ. Պուլիս հին դպրոցը նոր դադափարներու առջեւ չվերջոտնեց, չաներեւութացաւ : Թիւրքիոյ հայոց քաղաքական կացութիւնը տառնեկններորդ դարուն առաջին կէտէն ետքն ալ մնալով նոյնը, ինչ որ դա-

րուն սկիզբն էր, նոր հասնող երիտասարդութիւններն ալ չփափսքեցան, և կարող ալ չէին, խորտակել ուժ մը որ ազդին ոգին մահմետականութեան դէմ պաշտպանելու իր զօրութիւնը գործնականապէս հաստատած էր: Թէև նոր գրականութիւնը լեզուովն ու ոճովը հինէն շատ պիտի տարբերի. Թէև նորոմուտ գաղափարներ պիտի գան հայ միտքը ճոխացնել, բայց նախնի կրօնապաշտպան ոգին պիտի շարունակէ միտքն ալ, սիրան ալ, գրականութիւնն ալ ամպնովանել:

Վասիսը որ 1852ին հիմնուեցաւ, գաղափարներու վերանորոգչի մը կոչումովը հանդէս չէր գար, Պատրիարքարանին պաշտօնաթերթն էր: Մեծապէս օգտակար եղաւ այն ծառայութիւններովը՝ զոր աշխարհարարին բարեկարգմանն ու ճոխացմանը մատոյց: Խմբագիրը՝ Կարապետ Իւթիւճեան՝ հայագէտ մը առանց բազմալեզու հմտութեան, դիւրութեամբ ու ճաշկոժ հետզհետէ կերտեց բառեր, որոնց պէտքը օրագրութեան մէջ օրը օրին կը զգացուէր. միանգամայն վերակենդանացուց հին բառեր, մերթ առնոց իսկական նշանակութեամբը. մերթ՝ հինին մօտաւոր իմաստի մը փոխառութեամբը: Պրանսերէնէ բազմաթիւ վէպերու թարգմանութիւններովն ալ շատ մը նոր կամ նորիմաստ բառեր ներմուծեց մեր աշխարհարարին մէջ: Վասիսը մեշտ գրական շնորհով մը փայլեցաւ, ամէն ատեն գրագէտներէն յարգուած թերթը ըլլալով: Ու մինչև այսօր կը մնայ Թիւրքիոյ հայոց էն գրական թերթը:

Մատթէոս Մամուրեան բազմադիմի յատկութիւններով հանրածանօթ է, բայց գլխաւորաբար իբր հրապարակագիր և խմբագիր ճանչցուած է: Վաթսուհական թուականներուն Պոլսոյ մամուլին մէջ Վրոյր, ծածկանունին ներքև սկսաւ շարք մը

քրոնիկներ հրատարակել, որոնք յետոյ ի մի հաւաքու-
 ուելով «Հայկական նամականիւն կադսեցի»: Կ. Ե ու-
 սոյ ազգային օրուան խնդիրները . և գործիչները
 այդ քրոնիկներուն նիւթերը հայթայթած են: Խըն-
 դիրները վարդապետօրէն չեն ուսումնասիրուած,
 այլ՝ թեթեւին լրջութեամբը. քիչ մը սկեպտիկ, քիչ
 մը փիլիսոփայ, քիչ մը բանաստեղծ գրչով: Ու մար-
 դիկը կը պատկերանան արագաստի բայց հաստատիպ
 գծերու ներքեւ: Այդ հատորը իբր իր ժամանակին
 լաւագոյն գործերէն մէկը մնացած է և պիտի շա-
 րունակէ մնալ: Անոնց մանաւանդ հաճելի պիտի ըլ-
 լայ՝ որ առենին խնդիրներուն պատմութիւնները
 կրնան գիտնալ և ծածկանուններու տակ քողար-
 կուած դէմքերը ճանչնալ:

Մամուլեան 1870 Յունուարին՝ Իզմիր՝ ՎԱրեւել-
 եան մամուլը հիմնեց: Այսպէս կ'ունենայինք քաջ
 հայագէտ, եւրոպական լեզուներու և գրականու-
 թեանց հմուտ, գրելու ձիրքերով օժտուած հայ խըմ-
 բագիր մը: Թերթը՝ իբր ամսահանդէս՝ հանրային
 միտքը պիտի առաջնորդէր, ազդելով անոնց վրայ
 որ քիչ շատ զարգացում ստացած էին: Այդքան ծանր
 հանգէս մը ժողովրդական խաւերուն համար չէր որ
 հրապարակ կ'ելլէր: Մանօթ գրողներ ՎԱրեւելեան
 մամուլին աշխատակցիլ սկսան: Խմբագիրը հոս կը
 հրատարակէր «Սե լերան մարդը», ազգային կեանքէ
 վէպ մը, որ իր նորութեամբը շատ հաճելի եղաւ:
 Մամուլեան շարունակեց նաեւ իր Հայկական նամա-
 կանին, Պոլսէն թղթակցութեանց ձեռով ու Շահնուր
 ծածկանունով: Ասոնք ալ կայծակնացայտ քրոնիկներ
 էին որ մեծ հաճոյքով կը լսուէին, բայց ոճի, ձևի,
 զաղափարներու միօրինակութեամբը ա'լ հետզհետէ
 ձանձրալի դարձան: Մամուլեան թէ խմբագրական
 յօդուածներուն և թէ իր քրոնիկներուն մէջ կը

քններ, կը նկարագրէր, կը դատէր գլխաւորապէս Պոլսոյ գործերն ու մարդերը, առանց ինքը Պոլիս գտնուելու, այլ՝ կողմնակի տեղեկութիւններով: Ինք Պոլսէն մեկնելէն յետոյ հոն երևան եկած էին, ու միշտ երևան կուգային, նորանոր դէմքեր զօրա կը նկարէր չտեսնելով: Այս անպատեհութիւնը շատ կը տկարացնէր քրոնիկներուն արժէքը:

Եւ ամսաթերթը արդէն երկար չկրցաւ պահել իր գրաւած դիրքը: Երևումէն քանի մը տարի յետքը սկսաւ իյնալ ու դադրիլ, մինչև որ 1870 - 80 թը-
ւականին Պոլսէն երիտասարդներ ձեռք կարկառելով՝ զայն փոքր ինչ վերականգնեցին: Սակայն ա՛յլ կաղն ի կաղը ընթացաւ, չունենալով ուէ որոշ ուղղու-
թիւն մը, զրկուած մնալով աշխատակիցներէ: Հան-
րային մտքին վրայ ազդեցութիւն մը չունէր: Արեւ-
ւելեան մամուլը գրեթէ օրաթերթ մը եղաւ, որ
ամիսը անգամ մը կը հրատարակուէր: Մամուրեան
երեք տարի առաջ մեռնելով, իր որդին այժմ հօրը
հանդէսը լաւագոյն խմբագրութեամբ իբր շաբաթա-
թերթ կը շաղկնակէ Իզմիրի մէջ, որ հայոց անգ-
րանիկ թերթը ունեցաւ՝ «Արշալոյս Արարատեան»,
որուն յաջորդեցին «Արփի Արարատեան», «Ծաղիկ»,
«Մետէօր», ամէնքն ալ ջնջուած:

Այս առթիւ յիշատակենք որ Մամուրեան ինչ-
քան խմբագիր ու հրապարակագիր է, այնքան եւ
աւելին ալ հեղինակ ու թարգմանիչ է: «Հայկական
նամականի»-ն ու «Սև լերան մարդէն զատ, ունի
«Անգլիական նամականի», որ հարեանցիկ իմաստա-
ւիրութիւն մըն է հայոց պատմութեան, անգլիացի
պատմաբաններէ ոմանց վարդապետութիւններուն
հետեւողութեամբ: Բազում թարգմանութիւններով
շատ օգնած է աշխարհաբարին բարգաւաճմանը: Մեր
նոր գրական լեզուին գլխաւոր վարպետներէն մէկն է:

Գրիգոր Զիլինկերեան որ իզմիրի դպրոցին գըլ-
խ սւոր մէկ ներկայացուցիչն է իբր խմբագիր, հեղի-
նակ և թարգմանիչ, մեր արդի գրական շարժումին
մէջ առաջնակարգ տեղ մը գրաւելու իրաւունքը կը
վայելէ: Իր գրչէն ելած բոլոր յօդուածները ֆրան-
սական դրոշմ կը կրեն: Չանոնք լաւ հասկնալու
համար պէտք է ֆրանսական լեզուին, գրականու-
թեանն ու պատմութեանը բաւական ընտելացած ըլ-
լալ: Իզմիր հիմնած «Մաղիկ» հանդէսովը, յառաջ-
գիմական գրագէտի մը յիշատակ թողած է: Շատ
վէպեր թարգմանած է, նախապատուութիւն տալով
այն գրքերուն, որոնք ժողովուրդը նուազ կը զբոս-
ցընեն, բայց լաւելի կը հրահանգեն: Հիւկոյի «Թըշ-
ուառներ»-ուն հայացումը, թարգմանական ինչ թե-
րութիւններ ալ որ ունենայ, բայց և այնպէս զայն
կրնանք հրաշագործութիւն մը նկատել: Եւրոպական
լեզուներէ ի հայ փոխուած գիրք մը չկայ որ այդ
գաղափարական վիպասանութեան չափ հզօրապէս
բարերար ազդեցութիւն ունեցած ըլլայ Թուրքիոյ
հայոց մտքին ու հոգիին վրայ:

Խմբագիրներն ու հրապարակագիրները այն
թերթերուն, որոնք 1842էն յետոյ հրատարակուեցան,
յոգնահոյլ են: Այստեղ բաւական կը համարինք յի-
շատակել մասնաւոր յատկութիւններ ունեցող քանի
մը տաղանդներ: Ամենուն պատմութիւնը օրագրա-
կան ընդհանուր պատմութեան մէջ է: Հայ մամուլը՝
իր ամբողջութեանը մէջ առնելով՝ ժողովրդին յա-
ռաջդիմութեանը շատ նպաստեց, ու մասնաւորապէս
ազգայնութեան ոգին պահպանելու նուիրուեցաւ,
Թուրքիոյ հայահալած քաղաքականութեան դէմ իր
խուլ մարտնչումովը: Այն ատենը իսկ, կամ մանա-
ւանդ այն ատենը, երբ մամուլը ազատութիւն կը
վայելէր, հայ խմբագիրները կ'աքսորուէին, կը

բանտարկուէին, նոյնիսկ Պոլիս փաշաներու ձեռքէն ծեծ կ'ուտէին, ինչպէս՝ «Հայրենիք»ի, «Արարատ»ի, «Մէճմուլա»ի հրատարակիչները։ Հայ թերթը յաճախ դադարման կը դատապարտուէր, ու քանիներ ջըն՝ ջուեցան, անհետացան պարզապէս այն պատճառաւ որ Հայաստանի թշուառ վիճակին հոգածու կ'երևոյնային ու ազգային իրաւունքները կը պաշտպանէին։ Հայ օրագրութիւնը բազմաչարչար մարտիրոսութե անմը պատմութիւնը ունի, արիւնոտ էջերով լեփ լեցուն։ Պէտք է 1896 թուականէն ասդին անցնիլ գտնելու համար Պոլիս հայ մամուլ մը, որ հանգստութիւն ու ապահովութիւն վայելէ, հրաժարելով սակայն գաղափարական ունէ ձգտումէ։

Իսկական մատենագրութիւնը օրագրութեան պէս արագօրէն չհիմնուեցաւ։ «Իսկական մատենագրութեան» մէջ կը հասկնանք ոչ միայն վիպասանութիւն, թատերգութիւն, բանաստեղծութիւն, այլ նաեւ պատմութիւնն ալ, իմաստասիրութիւնն ալ իրենց զանազան ճիւղերովը։ Պոլիս ժողովրդական օրագրող մը հանդիսանալու համար սկիզբները, ու ետքն ալ, բաւեց և մինչև այսօր իսկ դեռ կը բաւէ, փոքր ինչ երկրորդական ուսում ստացած ըլլալ, նոյնիսկ նախնական կրթութիւն մըն ալ կ'օգտէ։ ձեռք կու տայ որ գրողը վիճելու և ծուռ ու չիտակ տրամաբանելու տեսակ մը կարողութիւն ունենայ։ Օգտէն Խոճասարեան մը, որ քանի մը թերթ հրատարակեց՝ «Օրագիր», «Նորագիր», «Նոր Դար», և՛ Կարապետ Փանոսեան որ քառասուն տարիէն աւելի հայատառ թրքաբանութեամբ օրագրեց, երկուքն ալ Վեճ հրապարակագիր ներ համարուեցան,

հազիւ թէ շատ չափաւոր ուսում մը ստացած ըլլալով: Բայց ազգային շահերը յաճախ թուրք իշխանութեան դէմ հզօրապէս պաշտպանեցին, վտանգներու և զոհողութիւններու յանձնառութեամբ: Առաջ ժողովուրդը գրեթէ իր ամբողջութեամբը, և հիմակ ալ ստուար մեծամասնութեամբ, գրական զարգացում ստացած չըլլալուն՝ ո՛չ շատ փափկամիտ է, ո՛չ ալ շատ դժուարահաճ արուեստասէր: Միւս կողմէն, օրուան հրատապ խնդիրները իրենք իրենց մէջ բաւական շահեկանութիւն ունէին հանրութիւնը հետաքրքիր պահելու: Հիմակ թէև մեռելատիպ հանդարտութիւնը ազգային կեանքը կը պատանէ, բայց ժողովուրդը որ ընթերցասէր եղած է ու նոր գիրք չի գտներ, կը կարդայ ինչ որ կը գտնէ, անոնք գրական թէ անգրական ոճով իրեն հրամցուին: Բայց ինքզինքը գտնէ ամբողջովին օրուան խնդիրներուն չնուիրող գրագէտը կ'օւզէ հրատարակել այնպիսի երկասիրութիւններ, որոնց ստեղծմանը համար ոչ միայն երկարատեւ աշխատութեանց կարօտ է, այլ նաև պէտք է բարձրագոյն կրթութեամբ նախապատրաստուած միտք մըն ալ ունենայ: Պէշիկթաշլուեան որպէս զի պզտիկ բանաստեղծութիւն մը՝ Հիւկոյին «Ուրուականները»՝ զարմանահրաշ գեղեցկութեամբ հայացնէր, հարկ էր որ հայ լեզուն արդէն երկարամեայ աշխատութիւններով խորապէս և հիմնովին սորված ըլլար:

Մխիթարեանց դպրոցներուն կամ ուրիշ ուսումնարաններու մէջ, կամ թէ ինքնաշխատութեամբ զարգացած երիտասարդներ չէին կրնար մէկ օրէն միւսը գրական գործեր արտադրել: Բայց հետզհետէ ունեցանք մեծ արժանիքներով օժտուած թարգմանիչներ ու հեղինակներ, որոնցմէ ոմանք մինչև իսկ հոյակապ կրնան համարուիլ: Արեւմտեան հայոց նոր

գրականութեան հիմնադիրներն են՝ Պէշիկթաշլեան, Օտեան, Ռուսինեան, Դուրեան, Շիշմանեան, Թերզեան, Գարագաշեան, Նար-Պէյ, Հիսարլեան, Աճէմեան, Աղաբէգեան, Ստեփան Ոսկան, Յակոբ Ոսկան, Զօրայեան, Մամուրեան, Զիլինկիրեան և դեռ ուրիշներ։ Ասոնցմէ ոմանց անունները հանրածանօթ են, և միասին ալ իրենց գրուածները. ուրիշներ նեղ շրջանի մը մէջ ճանչցուած կը մնան։ Կան ալ որ բազմահռչակ համբաւ կը վայելեն, բայց իրենց գործերը հիմակ հանրութեան անծանօթ են, որովհետեւ անոնք օրագիրներու մէջ ցիրուցան մոլորուած են. այսպէս՝ Գրիգոր Օտեան։

Եթէ նախորդ քսանէն երեսուն տարուան շրջանի մը գրական գործերը այսօր մեծ մասամբ անմատչելի կամ անծանօթ կը մնան, բայց անոնք օրը օրին իրենց ազդեցութիւնը ունեցած են պատրաստելու ինքնաւար ապագայ մը, որ 1880էն մինչեւ մեր օրերը կը յանգի։ Լեզուական ու գաղափարական շատ մը դժուարութիւններ հարթած վերջացուցած են, ու իրենց յաջորդներուն ժառանգութիւն թողած են հոգևով ու տարազով ըստ բաւականին եւս ըրպականացեալ թարմ գրականութիւն մը։

Ռուս և թուրք պատերազմէն յետոյ թէեւ նոր կեանք մը կ'այգորենք, բայց տարակոյս չկայ թէ ո՛չ մէկ օրէն միևսը նոր մարդերու երեւումը հնարաւոր էր, ո՛չ ալ հողէն նոր գրականութեան մը յանկարծուտ ժայթքումը։ Նախորդ սերունդէն մնացած ժառանգութիւնն էր որ բարեշրջական բարգաւաճմամբ պիտի ստեղծէր նորագոյն գրականութիւնը, ձեռամբ նոր հասնող երիտասարդութեան։ Պատկերացընելու համար այդ նոր թուականը, որ 1880էն յետոյ կը բացուի, պէտք է փնտռենք միջին կէտ մը, սրմէն երբեմն քանի մը տարի. ետ ետ երթալով,

երբեմն ալ քանի մը տարի յառաջանալով, հեռզհեռք իրարու շողկապենք անցեալն ու ներկայ մը, որ մինչեւ մեր օրերը պիտի հասնի: Այդ կէտը «Արեւելք»-ի հիմնադրութեան տարուանը մէջ կը գտնենք, 1884ին:

Գ.

«Արեւելք»-ին հիմնադրութիւնը: Ծրագիրը: Խմբագրական
սկարութիւնները: Զգուսմը: Ռուսահայոց հետ
յարաբերութիւնները:

Երբ 1884 թուականը կը մտնենք, գրական նորութիւնը և ազգային կարեւոր դէպքը՝ «Արեւելք» թերթին երեւումն է, Յունուարի 1ին:

Կ. Պոլիս 1876ին Հայաստանի կրթութեանը համար ընկերութիւններ կաղմող երիտասարդութեան պարագլուխներէն ոմանք հիմակ ալ իրենց սեփական մեծ օրաթերթի մը հրատարակմանը կը ձեռնարկէին, հանրային ընդհանուր կեանքին մասնակցելու խորհրդով: Նոր թերթին առաջին թիւը ծրագրի նմանող յայտարարութիւն մը կը հրատարակէ, որուն մէջ ուշագրաւ է Ռուսիոյ հայոց մամուլին ակնարկութիւնը: «Հայոց մամուլը, կ'ըսէ «Արեւելք», երկուքի կը բաժնուի. թրքահայոց մամուլ, ռուսահայոց մամուլ. բայց տարբերութիւն մը կայ այս երկու պաշտօնակից մարմիններու միջեւ: Ստեփաննոս Նազարեանց գծեց ռուսահայոց մամուլին համար միանգամ ընդ միշտ մի այնպիսի ուղղութիւն, որուն սթափիչ ազդեցութեան ներքեւ հասարակաց գիտակցութիւնը զարգանալով, պարբերական մամուլը դարձաւ անհրաժեշտ պիտոյք մը ռուսահայ

ժողովրդի մտաւորական պահանջներուն համար:

Այս տողերը գրողները անշուշտ իւրովի հարցուցած ըլլալու չեն, թէ պատրաստուած Ստեփաննոս Նազարեանց մը ունի՞ն կամ ոչ. սակայն յայտարարութեան կարեւորութիւնը այն է որ Թուրքիոյ հայերը քառասուն տարի շարունակ ճոխ օրագրութիւն մը ունենալէ յետոյ, նոր երիտասարդութիւնը իրեն համար հրապարակագրութեան մտատիպար օրինակը կ'երթայ Ռուսիոյ հայոց դպրոցին մէջ կը փնտռէ: Այս յայտարարութիւնը միանգամայն նշան մըն է Ռուսիոյ և Թուրքիոյ հայոց միջեւ մտաւորական աւելի սերտ յարաբերութեանց ստեղծման փափաք ներու:

Նորածին թերթը շատ փափկանկատ վարմունքով չի վերաբերիր Պոլսոյ և Իզմիրի մամուլին համար: Յիշատակելով իր պաշտօնակիցները, կարեկցութեան, արհամարհանքի շեշտով մը կ'աղաղակէ անոնց համար. «Այո՛, դեռ կ'ապրին, այլ որքա՞ն շիջելափառ: Եւ ինչո՞ւ: Ահա այդ «ինչո՞ւն է, զոր ուսումնասիրել ուզեցինք: Կարօտ չէինք դժբախտաբար երկար հետազօտութիւններ ընելու: Խնդիրը պարզ էր: Ժողովրդի մտաւոր և բարոյական պահանջը շատ աւելի է քան մամուլէ ստացած գոհացումը»:

Բայց «Արեւելք» ինչ պիտի ընէ այդ գոհացումը տալու համար: «Արեւելք» իր պարտականութեանց առաջինը պիտի համարի լաւ ուսումնասիրել հայ ժողովրդին ժամանակակից կեանքը, իր ամէն երեւոյթներուն ներքեւ, և հետամուտ ըլլայ ըստ կարելւոյն գոհացում տալ նորա բարոյական և մտաւոր պահանջներուն: Պիտի իրագործուի՞ն այս խորհուրդները: Պատասխանը ապագան պիտի տայ: Բայց մինչ այս մինչ այն, նորեկ թերթը խեղճուկ զգեստաւորմամբ կը ներկայանայ հասարակութեան: «Արեւելք» ի

առաջին տարուան հաւաքածոն հիմակ աչքէ անցը-
նող մը կ'ապշի տեսնելով նիւթերուն խառնակ դա-
սաւորութիւնը, յօդուածներուն անխնամ լեզուն ու
կիսատ ոճով խմբագրութիւնը և տառասխալներու
շատութիւնը: Բայց ուշադիր դիտող խորհող մը իր
ընթերցումը երբ առաջ կը տանի, կը զգայ թէ նո-
րութեան մը հանդէպ կը գտնուի: Գրականութիւնը
որոշ նպատակի մը կը ծառայէ: Ապագայի մը պատ-
րաստութիւնները կը տեսնուին: Մասնաւորապէս
ջանք մը կայ Ռուսիոյ հայերը սիրել և յարգել տալ,
ու անոնց սրտին զուգատրոփ բաբախել տալ թուր-
քիոյ հայոց սիրտը: Քրոնիկին անմեղունակ երեւոյ-
թովը կը պատմուին դէպքեր, որոնք կրնան մտքե-
րու զարկ տալ և զանոնք արթնցնել: Ահա կովկաս-
եան կեանքէն լուր մը, տեղեկութիւն մը որ հաս-
կըցողին համար ազգային-քաղաքական դաւանանք
մըն ալ է:

Եւ կովկասցիներն ալ, կ'ըսէ «Արեւելք», ու-
նին առաքինութիւններ, որոնք մեզի համար անհա-
ւատալի են: Օր մը երբ մեզի կը նկարագրէին Կով-
կասի նոր երիտասարդութեան սիրտն ու հոգին,
մենք թերահաւատ էինք, բայց այսօր աչքիս առջեւ
ունիմ նամակ մը Թիֆլիսէն, որ շատ տարակոյսներ
կը փարատէ: Ի՞նչ նոր ոգի կը տիրէ: Պատանի մըն
է որ կ'աներեւութանայ. ոչինչ տարօրինակ. բայց
աներեւութանալու պատճառները գուցէ զարմանալի
թուին: Պատանին՝ Աղեքսանդր Գրիգորեան Գօլօշ-
եանց՝ ուսանող է Լազարեան ճեմարանին և մեծապէս
յառաջդիմած է. կը մեկնի հոնկէ, կը մտնէ Թիֆլիս
արքունի բարձրագոյն վարժարանը, ուր լաւ կը գը-
նահատեն զինքը: Ոտանաւորներ կը գրէ և բառա-
րան կը շինէ. հոգին կը սլացնէ, յիշողութիւնը կը
արէ և իր միակ տենչն է, իր երազն է երթալ թա-

փառիլ նախնի աւերակներուն մէջ: Ընկերները կը ծափահարեն և արդէն կ'ողջունեն ապագայ Արուսեան մը: Խեղճ հայրը այժմ կը գրէ. «պարծենում էր թէ՛ պէտք է գնայ աւերակները հետազօտելու և իրաբանաստեղծութիւնները ճոխացնելու: Ես նորա բոլոր խօսակցութիւնները երախայական ցնորք էի համարում, և յորդորում էի նորան աւարտել ուսման ընթացքը, որի հետ սաստիկ սէր ունէր: Բայց տարաբախտաբար իմ բոլոր աշխատութիւնները ի զուր անցան»: Ի զուր այդ խրատները և ահա օր մը կ'աներեւութանայ մեր Աղեքսանդրը: Գողթնացիի մը սիրահար, ինքն ալ կ'ըսէ՝ «արձակեցէք, որ տեսանեմ զորչափութիւն աւերածոյ տան իմոյ հայրենի» . ու կ'երթայ այդ աւերակներուն մէջ, նախնեաց յիշատակներով պարարել իր սիրտն ու միտքը: «Նա առանց ինձ իմաց տալու, կը գրէ հայրը, անյայտացաւ և իւր կիսահիւանդ և կիսամեռ մայրը թողեց թշուառ դրութեան մէջ»: Այսպէս, ո՛չ հայրական գորով, ո՛չ մայրենի խանդակաթ սէր ու արցունքներ չեն սանձեր անզուսպ ոգին: Հայրը այսօր ամէն ազգասէրներու բարեխօսութեանը կը յանձնէ իւր անառակ-որդին: Կովկաս միայն կ'ընածայէ այսպիսի օրինակներ: Երանի՛ անոնց որոնք դեռ պատանի և արդէն իրականութիւն կ'ընեն երէկի երազները: Շատերն ալ երազեցին այդ երազները, երբ իտալական դրօշներու շուքին ներքեւ Մանինի դաշադին կ'ընկերանային, և այսօր՝ իրենց սրտին գերեզմանացեալ փլատակներու սուգը միայն կը պահեն»:

«Արեւելք»ի առաջին թիւերուն մէջ Բաֆֆիին «Խաչագող»ը իբր թերթօն երեւնալ սկսաւ: Կառավարական տրամադրութիւնը զննելու նախափորձ մըն էր. «Խենթ»ին հետ կապուած անունի մը հաւ-

նապաղօրհայ յիշատակութիւնը ուշագրութիւն պիտի գրաւէ՞ր թէ ոչ։ Փորձը առանց ո՛րեւէ դիտողութեան անցնելով, խմբագրութիւնն ալ համարձակեցաւ իր ընթերցողներուն ծանօթացնել նոյն հեղինակին ուրիշ մէկ գործը, որ ազդեցիկ տպաւորութիւն յառաջ բերելու կոչուած էր։ «Խամսայի Մելիքութիւնները» թեթեւ իմն փոփոխութեամբ եկան հանրային միտքը գրաւել և յուզել։ Դեռ մեզի շատ մօտ ժամանակի մը մէջ գոյութիւն ունեցող այդ տեսակ մը հայկական անկախութեան պատմութիւնը իբր դասախօսութիւն կը հաղորդուէր այն ժողովրդին, որուն ղարոցներուն մէջ ազգային հին անցեալի մը ուսուցումն իսկ գրեթէ արգիլուած կը մնար։

Միեւնոյն ժամանակ, Պոլիս տաքութեամբ կը յուզուէին Ռուսիոյ հայոց օրուան խնդիրները։ Մասնաւորապէս կաթողիկոսական նոր ընտրութեան մը այժմէութիւնը հանրային հետաքրքրութիւնը կը հըրահէր։ Բայց յայտնի կ'երեւնար, թէ նոր օրագրութիւնը իրեն կոչուած էջմիածնի շուրջը դեգերման մէջ չէր փնտռեր միայն։ Ամէն ատեն հայը իր կաթողիկոսական խնդիրներովը շահագրգռուած էր. նոր օրագրութիւնը նորութիւն մը պիտի չստեղծէր, ո՛րեւէ հարց այս կամ այն կերպ ուսումնասիրութեամբ։ Ա՛յլ էր երիտասարդ գրագէտներուն մասնագրութիւնը։ Հայոց արդի կեանքին փոփոխութեանց ուշադիր հետամտողը կ'անդրադառնար, որ Ռուսիոյ և Թուրքիոյ հայոց զարգացման պայմանները ու հանրային կեանքի կազմակերպութիւնները հետզհետէ տարբերելով, իրենք հայերն ալ կամաց կամաց իրարու կրնային օտարանալ լեզուով, գաղափարով, զգացումով. և օր մը զիրար բոլորովին մոռնալ։ Հայութեան երկու մեծ զանգուածները՝ ռուսահպատակն ու

Թրքահպատակը, անշուշտ էջմիածինով իրարու կապուած կը մնային, բայց պաշտօնապէս միայն, առանց հոգեկան ու մտական հաղորդակցութեանց։ Պրին մէկը գրականութիւնը պիտի ջանար բարեյաջող հանգամանքներէն օգտուելով, Արեւելեան եւ Արեւմտեան հայոց մտքերը և սրտերը իրարու կապել միացնել։

Կ. Պոլիս 1876ին կազմուած Արարատեան ընկերութիւնը Ռուսիոյ և Թուրքիոյ հայոց ուշադրութիւնը դէպի Հայաստան սեւեռեց։ Պոլսեցի մը՝ Մկրտիչ Փորթուգալեան՝ Հայաստան կ'երթար իբր Պոլսոյ կրթական և գաղափարական պատգամաւորը։ Թիֆլիսցի մը՝ Գրիգոր Արծրունի՝ կովկասեան ձեռքը անոր կ'երկնցնէր։ Վասպուրականը հայ հայրենիքը անձնաւորեց։ Թիֆլիսն ու Պոլիսը անոր շուրջը բոլորեցան, և իրենց հետ, ամբողջ Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ հայերը։ Հայաստանի մտաւորական վերածննդեան գաղափարն էր որ Արեւելեան և Արեւմտեան հայերը կը միացնէր։ Միեւնոյն ժամանակ կը ծագէր ռուսեւթուրք պատերազմը։ Ռուսական զէնքով ձեռք բերուած յաղթանակ մը բնականաբար հզօրապէս պիտի ազդէր Թուրքիոյ հայոց վրայ եւ զանոնք ուժգնօրէն դէպի ռուսահայերը պիտի մղէր։ Պատերազմին յաջորդեց Հայաստանի մեծ աղբը։ Ռուսիոյ հայերը փութացին իրենց Թրքահպատակ եղբայրները անօթութենէ փրկել։ Սրտակցութեան թուականը ողջունուեցաւ։ Այդ քանի մը տարուան ժամանակամիջոցին, Ռուսիոյ հայերը Թուրքիոյ հայոց ամենամեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէին, առանց փոխադարձ ակնկալութեան մը, վասն զի անոնցմէ ո՛րեւէ կերպով օգտուելու հարկին մէջ չէին բարեբախտաբար։ Այս անշահախնդիր բարեացակա-

մուծիւնը մեծ ոյժ մըն էր համերաշխութեան գաղափարին համար:

Յարաբերութիւններու սկզբնաւորութեան բարեյաջող տարիները, Թուրքիոյ հայերը ո՛րեւէ որոշ գաղափար մը չունէին Արեւելեան հայոց մտաւորականութեան վրայ: Դեռ 1876ին՝ Արարատեան հիմնարկութեան թուականը՝ «Մշակ»ը անծանօթ էր: Նոյն իսկ այն Արարատեանները, որոնք քիչ յետոյ այնքան սերտ յարաբերութիւններ պիտի ունենային Կովկասու յառաջդիմական թերթին հետ, անոր երեւուածէն չորս հինգ տարի ետքը անունն իսկ լսած չէին: Պոլսեցիներէն ոմանք գիտէին թէ «Մեղու Հայաստանի» մը կայ, այսքան: «Մայր Արաքս»ը ամենուն բերանն էր, առանց հեղինակին անուանը: Միակ հանրահռչակ գրագէտը Նալբանդեանցն էր, իր «Ազատն Աստուած»ովը, ու զինքը կենսագրող վիպագրոյց յիշատակարաններովը: «Մշակ»էն յետոյ եկաւ «Փորձ»ը, որ Կովկասեան պարբերականի մը՝ Պոլսոյ և Իզմիրի նմանօրինակ հրատարակութեանց վրայ ունեցած անբաղդատելի գերազանցութեամբը զարմացում պատճառեց. ու զարմացումէն՝ հիացում կը ծնէր Ռուսիոյ հայոց համար:

Հետզհետէ ծանօթացան Պռօշեանցին, Աղայեանցին վէպերը: Իսկ Բաֆֆին նորերեւոյթ մատենագիրը եղաւ: Սակայն «Կայծեր»ը, «Խենթ»ը, «Դաւիթ Բէկ»ը խանդավառութեամբ լափողները Հայաստանի հայերը եղան ու Պոլիս գտնուող հայաստանցիները: Եւրոպայի բարձրագոյն վիպասանութեան ընտելացած պոլսեցի սակաւաթիւ երիտասարդները, և՛ աւսոնց մէջ անոնք ալ որ նոր գրականութիւնն ու նոր օրագրութիւնը հիմնեցին, Բաֆֆի մէկ կամ երկու վէպը ամբողջապէս հաղիւ թէ կարդացած են, ընդհանրապէս «Շէյխ Զէլալէտտին»ը որ փոքրիկ է.

իսկ ամբողջութիւնը գիտցող մը եղական բացառութիւն մը պիտի համարուի: Բաֆֆի գաղափարական հզօր ազդեցութիւն մը ունեցաւ, ինչպէս գործնականապէս ալ տեսնուեցաւ. բայց մատենագրութեան վրայ չներգործեց: 1)

Երբ 1876էն սկսեալ Ռուսիոյ հայերը հետզհետէ կը գրաւէին Թուրքիոյ հայոց սիրտն ու միտքը, Թիֆլիսի մամուլն ալ հոգածու ուշադրութեամբ կը հետեւէր Պոլիս, Հայաստան, Կիլիկիա պատահած ամէն դէպքերու, խոշոր ըլլան անոնք թէ մանր, սակայն մեր գրականութիւնը իրենց շատ հետաքրքրական չէր երեւնար: Այդ մամուլին Պոլսէն ստացած և հրատարակած անազնաքանակ թղթակցութիւնները, յօդուածները հիմակ աչքէ անցընող մը պիտի տեսնէ, թէ հոն գրական կեանքին շատ քիչ տեղ տրուեր է: Գաղափարական գրականութիւնը անցեալը կը ցոլացնէ ու հեռաւոր ապագան պատրաստելու կը նկրտի. իր զարգացմանը համար մտաւորական հանդարտութեան կարօտ է: Մենք 1884էն ետքն էր որ գաղափարական նոր գրականութիւն մը սկսանք

1) Փոխադարձ մտերմութեան օտ միջոցին, երիտասարդ սպայ մը, Գրիգոր Նիկողոսեան, Բեդրպուրկէն Պոլիս հասաւ 1881 Յունուար 1-ին «Մեակ»ին աշխատակցի թիւում: Իր անունը «Մեակ»ին Պոլսոյ ընթերցողներուն ծանօթ էր, 1877—78ին Էրզրումի պատերազմի դաշակն թղթակցութիւններով: Հայ զօրավարներու պատմութիւնները հրատարակեց. Լազարէֆը, Արդուքեանցը, Մասաթեանցը եւ ուրիշներ ծանօթացուց: Այդ անեղադեմ տպարները, գրուած հեղինակին անսաւ, վայրագ ու զօրեղ ոնովը, որ հակադրութիւն մըն էր Պոլսոյ նրբացած հայ-Ֆրանսաբանութեան, կը գրաւէին մտերմ:

պատրաստել: Ու այդ թուականին ալ Ներսէս Պատ-
րիարքը կը վախճանէր, և անմիջական վերածնունդի
լոյսը շատ տկարացած էր. ուստի երիտասարդու-
թեան մէկ մասն ալ իր գործունէութիւնը գրական
նութեան նուիրեց, որպէս զի մտքերը ուղղութեան
մը մէջ դնէ ապագային համար: Բայց 1884էն ետքն
ալ գիրքը հազուադէպ երեւոյթ մը եղած է. մտա-
ւորական կեանքը մամուլին մէջ կը խտանար առաջ-
ւընէ աւելի: Դիւրին չէր անոր վրայ խօսիլ, մա-
նաւանդ որ չափազանցօրէն անխոհեմութիւն պիտի
համարուէր գրականութեան հոգին ու ձգտումը ա-
մենուն յստակափայլ պարզել:

Այսպէս ահա, ռուսահպատակ և թրքահպատակ
հայերը որ տակաւին ութ տարի առաջ իրարու գրե-
թէ անծանօթ կը մնային, հիմակ գաղափարական
կուսակցութեան մը կապովը միացած են: Այդ կապը
օրէ օր կ'ամրապնդի Պոլսոյ մէջ իսկ, թուրք կա-
ռավարութեան աչքին առջեւ իսկ, և անոր խիօտ
հսկողութեանը հակառակ:

Դ.

«Արեւելք»ին առաջին օրջանը: Հին սերունդէն մնացող-
ները: Երկրորդ սերունդին ներկայացուցիչները:

«Մասիս»ի եւ «Արեւելք»ի միացումը:

«Արեւելք»ի առաջին շրջանին ուղղութիւնը իր
մեծ գիծերուն մէջ համառօտ մը պարզելու համար,
խօսքը կը փոխանցենք Գրիգոր Զօհրապի: Հանրա-
ծանօթ փաստաբան գրագէտը 1892 Օգոստոսին,
«Մասիս» հանդէսին մէջ, որուն խմբագիրն էր, «Ա-

րեւելիքսին պատմութիւնը կ'ամփոփէր հետեւեալը
գնահատումով, որ ճշմարտութիւն մըն է այդ թեր-
թին սկզբնաւորութեան առաջին տարիներուն հա-
մար:

«Պոլսոյ նոր լրագրութիւնը, կ'ըսէ Զօհրապ,
«Արեւելիք»ով կը սկսի. աւելի շատ իմաստասիրու-
թիւն հանրային խնդիրներու, աւելի մօտ տեղեկու-
թիւն եւրոպական ազգերու վրայ, անհատական գը-
ձուձ խնդիրներն ու վէճերը տեղի տալով ընդհա-
նուր տեսութիւններու. հայ լեզուն այս կամ այն
խմբագրապետի գծած անձուկ սահմանները կոխո-
տելով, վերստացած իր ժողովրդեան բարբառի ան-
կախութիւնը. խմբագրութիւնը՝ դադրելով արհեստ
մը լինելէ, արուեստ դառնալու համար. գրական
նոր սեռեր, գրական նոր մարդերու ձեռքով, ամէն-
քը միեւնոյն անփոփոխ նպատակին կապուած՝ հասա-
րակութեան պէտքերուն ըմբռնումը: Ահաւասիկ նոր
լրագրութիւնը:

Այս ընդհանուր տեսութեան մէջ մենք մասնա-
ւոր ուշադրութիւն կը դարձնենք գրականութիւնը
շօշափող ակնաբկութեան միայն, որուն նկատմամբ
վերապահում ունինք: Նոր լրագրութիւնը հանրու-
թեան աչքերուն մէկէն ի մէկ նոր գրականութիւն մը
չցուցադրեց, և ոչ ալ պատրաստուած նոր գրագէտ-
ներու ստուար կամ նօսր խումբով մը ներկայացաւ
ժողովրդին առջեւ: Նորութիւնը ժամանակին գործը
պիտի ըլլար, թէև կարճ ժամանակի մը: Գրական
այն բոլոր անունները, որոնք մէկ երկու տարուան
մէջ հետզհետէ յայտնուելով, Արեւմտեան հայոց
ժամանակակից մատենագրութիւնը պիտի ներկայա-
ցընեն ու մտքերու վրայ պիտի գերիշխեն, այդ ա-
նունները դեռ անծանօթ են: Ոմանք Պոլսոյ թաղա-
յին վարժարաններէ տակաւին նոր շրջանաւարտ ե-

ղած են. իրենց մտքերուն մէջ տեսակ մը գաղափարներ աղօտափայլ ուրուագծիլ կը սկսին. սրտերնին կը խռովի զգացումներէ, որոնց որոշ գիտակցութիւնը չունին. օրուան գրական միջավայրը զիրենք կ'ահաբեկէ և կը խրտչեցնէ իր գերմարդկային ձըգտումներովը ընդ հովանաւորութեամբ «մեծ» անուններու: Ո՛ւր երթան այդ պատանիները, որոնք սըրբազան կոչումը կը զգան իրենց անձին մէջ. ի՞նչ պէս քայլափոխեն: Ուրիշներ, թէեւ քիչ մը աւելի տարիքոտ, բայց իրենք եւս շուարեալներ կը թււին: Խանդավառ պատանիներ էին 1878—79ին, ու հիմակ արդէն ինքնամփոփումի պէտքը կը զգան: Իրենց հաւատքին մէջ տկարացածներ են: Ո՛ւր երթան, ի՞նչ ընեն ասոնք ալ: Ու ամէնքը սակայն իրարու պիտի հանդիպին «Արեւելք»ի խմբագրատան մէջ, իրարու պիտի կապուին գրական եղբայրացցութեան սուրբ սիրով մը, որուն նմանը յետոյ այլեւս պիտի չշողայ մեր գրականութեան մէջ: Պիտի յառաջանան ամրակուռ վաշտ կազմած, ըմբոստանալով հիներուն դէմ, և հիմը դնելով ընկերաբան.— գեղարուեստ. գրականութեան մը: Սպառնալով այդ օրուան որ շատ պիտի չուշանայ, առայժմ մենք յիշեցնենք այն ժառանգութիւնը որ 1850ի շարժումէն 1880—84 թուականին մնացած էր:

Մեռած էին ոմանք այն գեղեցկասէր գրագէտներէն, որոնք 1850ին և անկէ ետքը երեւցեր էին. ոմանք ալ դեռ ողջ էին, առանց գրականութեամբ պարապելու: Նախորդ երկու սերունդներու մեծ տաղանդներէն շատերը սակայն դեռ երեւան կու գային: Ասոնց մէջ առաջին տեղը կը գրաւէր Գրի.

գոր Օտեան, ոչ թէ յորդառատութեամբը՝ այլ մատենագրական պերճափայլ յատկութիւններովը: Քաղաքական հոյակապ անձնաւորութիւնը, որ 1876ի օսմանեան յեղափոխութեամբը թուրքիոյ կայսրութեան մէջ ամենազգեցիկ դեր մը ստանձնած էր, որմէն իր ազգն ալ սքանչելապէս պիտի օգտուէր, այդ անձնաւորութիւնը 1881էն ետքը, խորտակուած, ջախջախուած տարագրեալ մըն էր Փարիզ, ուրկէ՝ «Վահրամ» ծածկանունով՝ «Մասիս»ին կը ղրկէր յօդուածներ, որոնք 1882—83ի մեր գրականութեան է՛ն պերճ էջերը կը մնան: Բայց Օտեանին գաղափարները, գոնէ իրենց ամբողջութեամբը, պիտի չկրնային հրապուրել նոր հասնող երիտասարդութիւնը, որուն մտքին ու սրտին վրայ, բարեբախտաբար, պիտի չկրնային հզօրապէս ազդել: «Մեծ-վտարանդին» իր հոգեկան վշտերուն ու մարմնական տառապանքներուն մէջ մխիթարանքի պէտք ունէր. հանդարտութեան ըզձացող մը, անոյշ լեզուի կարօտը քաշող մը: Անիկա ա՛լ մեղմափայլ վերջալոյսը սիրող միսթիքն էր, ու երիտասարդութիւնը միջօրէին կիզիչ արեգակովն է որ կը տաքնայ, կը վառի, կը բեղմնաւորի ու կը բեղմնաւորէ: Դառնացած սիրտը Հալէվիի «Աբբայ Կոնստանդէն» խնկաբոյր վէպը կը օրէ և զայն իր քրոջը թարգմանել կու տայ, հրաշալի հայաբանութեամբ: Աւպէր Տէլբիի մը «Մարքիզ»ին վրայ կը սքանչանայ, և իր խնդրանքովը «Մասիս»ի խմբագիր Կարապետ Իւթիւճեան զայն կը հայացնէ: Զոլային և անոր դպրոցին ամենաջերմ թշնամին է:

Մամուրեան շատցուցած է իր թարգմանութիւնները, ու իբրեւ հրապարակագիր կը շարունակէ գրել, սակայն առանց ո՛րեւէ հրապուրիչ և ուշագրաւ նորութեանց: Գրիգոր Զիլինկիրեան միշտ կը մնայ ֆրանսաբան հայերէն գրող մը: Նամակի ձեւով

կը հրատարակէ 1882—83ին Կ. Պոլիս ըրած ուղեւորութիւնը: Ոճը ծայրայեղօրէն սեղմուած է. գրական ինչ ինչ հաճելի գիւտերու խառնուած են՝ «եւսակայն կը շարժին, «ամպոց շփումէն լոյս կը ծագին» և ուրիշ հասարակ տեղիք, որոնք մեզ հեղինօրէն կը ժպտեցնեն: Պոլսոյ հայկական կեանքը հարեւանցիկ ակնարկ մը միայն կը դրաւէ: Մասնաւորապէս անուշադիր անցած են քանի մը բիւր պանդուխտները: «Հոթենթա նստած, այդ հատորը գրել կարելի էր», կը դիտուի:

Բժիշկ Յովսէփ Շիշմանեան իբր հրապարակագիր և վիպասան երեւան կուգայ, Մերենց ծածկանու նով: Իր յօդուածները ախորժանքով կը կարդացուին. պատմական հմտութեամբ լեցուն են: Իր վիպասանութիւնները՝ մեր անցեալի կեանքէն առնուած՝ դիւրընթեռնելի են: «Թորոս Լեւոնիան Պոլիս կը հրատարակուի, բայց երկրորդ տպագրութիւնը այլ եւս չի թոյլատրուիր, ու Մերենցի բոլոր գործերը Թիֆլիսէն հրապարակ կ'ելլեն, որով անոնց վրայ Պոլիս քիչ կը խօսուի:

Մատաթիա Գարաբաշեան, նախկին վիեննացի Մխիթարեան մը, երկասիրեց «Քննական Հայոց Պատմութիւն» մը, շատ հմտութեամբ գրուած: Առաջին հատորը Պոլիս տպուեցաւ, իսկ երկրորդը Թիֆլիս: Քիչ կարդացուած է իր հայեւարին համար, որ գրաբարի և աշխարհաբարի այլանդակ խառնուրդ մըն է, ընթերցման համար անտանելի:

Յայտնուեցան կին գրողներ ալ: Տիկին Թագուհի Մելիք Ազարեանց (օրիորդ Շիշմանեան) իր յօդուածներէն զատ, գրականութեան մասնակցեցաւ «Գարնան մի ասուպ» վիպակով մը, որ փափուկ զգացումներով գրուած, բարոյական գաղափարներու կը ծառայէ:

Իբր վիպասանուհի մը ճանչցուեցաւ տիկին Սրբուհի Տիւսար: Իր գործերը՝ «Մայտա», «Արաքսիա», «Սիրանոյշ» աւելի բարոյախօս քարոզներ են: Քան թէ վէպեր: Անոնց շատ մը էջերը պիտի կրնային իբր առաջնորդող յօդուածներ ընդունելութիւն գտնել, բայց անհնարին էր որ իբր վիպասանութիւն հաճելի դառնային: Վէպերուն անձնաւորութիւնները ճառախօսներ են, ու ոմանք՝ գերաբուն արարածներ: Իրար սիրող երիտասարդ մը ու երիտասարդուհի մը երբ սենեկի մը մէջ միս մինակ են, սիրահարը իր խօսքը սիրուհիին կ'ուղղէ, զայն «ո՛ կոյս» անուանելով, ինչպէս Գաբրիէլ հրեշտակը իր խօսքը կ'ուղեր՝ ձէր Մարիամին: «Մայտան» քիչ շատ ընթերցող ունեցաւ, իբր երախայրիք մը, բայց միւս հատորները աննշմարելի անցան:

Ուրիշ գրողներու ընդհանուր խուճիւն մէջէն երեք անուն մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են: Վասն զի 1870ի գրական սերունդը կը ներկայացընեն ու շարունակողները եղան՝ թէեւ ոչ մեծ յաջողութեամբ՝ հայ գրականութիւնը մտքով ու ձեւով եւրոպականացնել փափաքողներուն: Ու ասոնցմէ երկուքը դեռ մինչեւ հիմակ Պոլսոյ օրագրութեան մէջ կ'երեւին: Այդ երեք գրողներն են՝ Մինաս Զեւազ, Ռէթէոս Պէրպէրեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան:

Մինաս Զեւազ, որ 1890էն ի վեր Փրանսերէն թերթ մը կը հրատարակէ, արդէն 1879էն յետոյ հայ գրականութեան համար կամաց կամաց կ'աներեւոթանար: Պերլինի վեհաժողովէն յետոյ հրատարակեց քաղաքական երկու տետրակ, — և ասոնց հետ՝ օրագիրներու մէջ քանի մը յօդուած, Եւրոպայէն:

«Արաքսի զրկուած մէկ երկու գրութիւն, կը ներկայացնեն 1879էն ի վեր Ձերազին գրական գործունէութեան հաշուեկշիռը: Կրնանք ըսել թէ, շատ հաւանօրէն, Մինաս Ձերազ մեր գրական շարժումին վարիչներէն մէկը պիտի ըլլար, առանց Պերլինի ուղեւորութեանը, որուն հետեւանքովը քաղաքական գործերու խառնուեցաւ և չկրցաւ շարունակել գրականութեան համար աշխատութիւնները:

«Երկրագունտ» հանդէսը, զոր Շահնազարեան կարապետ վարդապետ վաթսուներեք տարուան թուականներուն Մանչէսթըր հիմնած էր, 1869—70 թուականին շարունակուեցաւ Պոլսոյ Նուպար-Շահնազարեան վարժարանին աշակերտներուն խմբագրութեամբը: Մինաս Ձերազ, այդ դպրոցը ուսանող, իր առաջին յօդուածները տպագրեց այս հանդէսին մէջ: Անոնք ետքէն «Գրական փորձեր» անունով հատորը եղան: Ասկէ զատ հրատարակած է «Ազգային դաստիարակութիւն», «Գրիչ և մուր», «Դամբանականներ»: Այս գործերը իրենք իրենց մէջ նշանաւոր յառկութիւններ չունին, բայց ենթադրել կուտան թէ հեղինակը աշխատութեամբ պիտի կրնար առաջնակարգ հայ գրագէտ մը ըլլալ: Բաւական բան գիտէ. իր նիւթերուն տէրն է, մասնաւորապէս լեզուականին: Տարտըղնած, թոյլ ու արձակ ոճով չի գրեր, այլ՝ զուտ և կարուկ: Պարբերութիւն մը շինելու ընդունակ է, ինչ որ կարծուածին չափ դիւրին արուեստ մը չէ: Կորով ունեցող կ'երեւի: Դիւրագգած, գործվալիք, փափկամիտ գրագէտը պիտի չըլլայ: Դեռ պատահի և արդէն իր «ես»ը ծայրայեղօրէն պաշտօղ: Մինչեւ 1879 Մինաս Ձերազ մեծ գրականութեան համար կրնայ սկսնակ մը համարուիլ. ցոյց տուած յառկութիւնները ապագային համար գրական են. բայց երբ Պերլինէն կը վերադառնայ, ա՛յլ այնուհետեւ ինչ

որ կը հրատարակէ, և յատկապէս իր ուղեւորական նկարագրութիւնները «Արեւելք»-ի մէջ 1885ին, աւմէնքն ալ տկար են: Ո՛չ գաղափար կը տեսնուի աւնոնց մէջ, ոչ ալ գրական տաղանդ մը կը յայտնուի: Իրաւ է թէ քանի մը գեղեցիկ հատուածներ «Արեւելք»-ի ներքին գրաքննութեան կողմէն ջնջուեցան, վասն զի կառավարութեան ուշադրութիւնը արթնցնելու կ'սկսածը կու տային. բայց հրատարակուածներն ալ գրական համբաւի մը արժանաւոր չեն: Ալ աշխուհետե Մինաս Զերազ ատեն մը Կեդրոնական վարժարանին մէջ կրթական պաշտօնեայ, ևտքէն ալ ֆրանսերէն թերթի մը խմբագիր, հայ մատենագրութեան համար յիշատակ մը միայն կը մնայ: Երկու հետգհետէ պիտի ազօտանայ և պիտի մարի, եթէ մատենագրական կարեւոր աշխատասիրութիւն մը զինքը չվերակենդանացնէ:

Ռէթէոս Պէրպէրեան, Խասգեղ թաղին վարժարանին աշակերտներէն է և մօտաւորապէս երսուն հինգ տարիէ ի վեր ծանօթ է իբր ուսուցիչ և գրող մարդ: Արձակ և ոտանաւոր բազմաթիւ գրածներ ունի՝ հեղինակութիւն և թարգմանութիւն, ու կը շարունակէ գրել: Իր արժանիքներուն առաջինը մատենաբանելու ձիրքն է: Յորդահոս կը խօսի, ընդհանրապէս դատարկաբան մը չէ, բայց երկարաճառ է ու կրկնութիւններէ չի խորշիր: Մասն լրջութիւն մը կը յատկանշէ իր մատենաբանութիւնները, որոնց մէջ սակայն հազուադէպ է նորութեան մը հանդիպիլ: Գրաւոր գործերն ալ ճառախօսութեանցը հանգունատիպ են: Գլխաւոր հեղինակութիւնն է 1883—84ին հրատարակած կարգ մը քրոնիկները, որոնք իբր հատոր ալ երեցան «Մարդիկ և իրք» վերնագրով: Յորդ օրին ապրուած կեանքի այդ պատկերներն ալ տարապայման լրջութեամբ ծանրաբեռն

նն: Անոնք ալ ճառախօսութիւններ են կամ առաջ-
նորդող յօդուածներ, և յաճախ՝ յաւիտենական բա-
րոյականի մը դասախօսութիւնները, որոնք երբ
փրփրեալ զայրոյթի մը բորբոքմամբը հրապարակը
կը նետուին, ժպտիլ կուտան, վասն զի բռնազբօսիկ
բան մը կը մատնեն:

Պէրպէրեան քանի մը օտար լեզուի հմուտ է,
իսկ հայերէնի՝ քաջատեղեակ: Գրաբար հրատարակու-
թիւններ ալ ունի: Իր սիրած լեզուն այն գրաբա-
րախառն աշխարհաբարը եղաւ, որ խժդժալուր կը
հնչէ ու անհասկնալի է. ըսյց երսուն տարի-
ներու յամառ դիմադրումէ յետոյ, վերջապէս
հպատակեցաւ ժամանակակից հայեւմարին: Միտք մը
պէտք է որ արտակարգ նախապաշարմամբ ճշշուած
ըլլայ, որպէս զի աւելի քան քառորդ դար անկա-
րող գանուի ըմբռնել լեզուական բնաշրջումի ան-
դիմադրելի օրէնքները, որոնց կը հպատակին ժա-
մանակակից գրադէտները կէս դարէ ի վեր: «Առա-
ջին տերեք»ին հեղինակը, «Հերման և Տորթէ»ին
թարգմանիչը, հակառակ իր լեզուագիտական տա-
ղանդին, չկրցաւ մեր աշխարհաբարին զարգացմանը
սատարել, վասն զի անբնական, ուստի և անմատ-
չելի լեզուով մը գրեց: Ու պէտք մը չենք տեսներ
երկարօրէն փաստաբանելու, թէ անհնարին է ժողո-
վուրդի մը մտաւորական զարգացումին նպաստել, ա-
նոր դադափարներուն վրայ պահպանողական կամ յա-
ռաջդիմական ազդեցութեամբ ներգործել, երբ այդ
ժողովուրդին կը խօսուի չհասկցուելիք բարբառով մը:

Նշիա Տէմիրճիպաշեան, իսկականէն զատ ուրիշ
չատ մը անուններով ալ ճանչցուած է, որոնց մէջ
էն ծանօթը՝ Գրասէր Ատոմը: Չերազի ու Պէրպէր-
եանի պէս ինք ալ Խազեղ թաղէն է և աշակեր-
տած է Նուպար-Շահնազարեան վարժարանին: Եր-

սուներհինգ տարիէ ի վեր անդադրում շարունակութեամբ կը գրէ: Հրատարակած էջերը բիւրերով կը համրուին: Եթէ անոնց մէջէն ընտրանօք փոքր հաւաքածոյ մը ընել կարելի ըլլար, այդ հատորիկը պիտի կրնար իբր մեր ժամանակակից մատենագրութեան լաւագոյն գործերէն մէկը մնալ և միշտ կարդացուի:

Շատ դժուարին է այս հեղինակը դատել: Իրմէն էջ մը ընթերցողին համակրանք կը ներշնչէ, և ուրիշ էջ մը հակակրանք կ'ազդէ: Ու նոյնիսկ միեւնոյն յօդուածին շարունակութեանը մէջ շուարած կը մնաս որոշելու համար որ փախուկի՞ մը թէ առողջ մտքի մը հանդէպ կը գտնուիս: Հարիւրներով օրինակներ այս հաւաստումս կրնան ապացուցանել. անոնցմէ հատ մը միայն պիտի յիշատակեմ, գաղափար մը տալու համար այս հանրածանօթ գրագէտին մտաւորական կազմուածքին վրայ:

Պոլիս 1887—88 թուականին օրագրութեան մէջ վիճաբանութիւն բացուեցաւ մեր տառերուն պոլսական ու արարատեան հնչումներու տարբերութեանց մասին: Այս առթիւ Տէմիրճիպաշեան «Արեւելք»ի խմբագրութեան կը տանի լրջօրէն ուսումնասիրուած յօդուած մը, որ իբր գուտ մասնագիտական խնդիր մը, տպարանին կը յանձնուի առանց ներքին գրաքննութեան կողմէն նախապէս ամբողջակի ընթերցման: Թերթը մամուլին տակ դրուելու միջոցին է որ խմբագրութիւնը պատրաստուած էջերը կարդալու ատեն կը տեսնէ թէ յօդուածագիրը Բ, պ, գ, կ, դ, ռ տառերուն արտասանական խնդիրները քըննելէ յետոյ, անմիջապէս հառաչաձայն ոգում մը կ'ուղերձէ առ Նիրվանան հնդկային, անոր ծոցը անէացեալ հանգչելու՝ պաղատագին աղերսանքներով: Յօդուածագիրը վերջին տողերուն ջնջումը չի

Թոյլատրեր, իսկ ամբողջին ալ յետածգումը անհնա-
գին ըլլալով, գրութիւնը անփոփոխ հրապարակ
գ'ելլէ:

Տէմիրճիպաշեան միշտ փոփոխական մը եղած է,
իր մէկ օրը միւսին չէ նմանած: Որոշ գաղափարնե-
րու մարդը չէ, ուէ հաստատ կամ անհաստատ հա-
մոզում չունի, իմաստասիրական դպրոցի մը չ'աշա-
կերտիր: Անշուշտ կ'ընդունինք, թէ խորհող միտք
մը միշտ միեւնոյն համոզումներով կաշկանդուած
մնալու պարտաւոր չէ: Շարունակ սորվելու և մը-
տածելու աշխատութեան պէտք պիտի չմնար, ա-
ռանց ինքզինքը սրբադրելու ցանկութեան: Տարրա-
կան ճշմարտութիւն մըն է թէ «անո'նք չեն փոխ-
ուիր, որ չեն մտածեր», բայց գրագէտ մը երբ եր-
կուշաբթի առտու իբր' հաւատացեալ մը կը ներկա-
յանայ ժողովրդին ու երեքշաբթի՝ անհաւատ մը, երբ
Չորեքշաբթի հոգեպաշտութիւն կը քարոզէ և Ուր-
բաթ՝ նիւթապաշտութիւն, և Շաբաթ օր՝ յօդուածի
մը սկիզբը ինքզինքը Յիսուսի Քրիստի, Սբէնսըրի և
Լիթրէի աշակերտ դաւանելէ յետոյ, յօդուածին կի-
սուն անա խաչին կը փարի և իր «արիւնոտ սիրտը»
Քրիստոսի ստքերուն տակը կը դնէ, յաջորդ շաբ-
թուն Քրիստոսի դէմ մարտնչելու պայմանաւ, այն
տաճն կը հասկնանք, թէ շատ խորհելով փոփոխու-
թիւն կրող լուրջ մտքի մը հետ չէ որ գործ ու-
նինք:

Բայց Տէմիրճիպաշեան կը նմանի Վենետկեան այն
նեղլիկ ջրանցքներուն, որոնք մէկ արեւածագէն մին-
չ և միւսը այլագոյն կ'երփերանգին մերթ զուարթա-
ւես, մերթ մեղամաղձիկ, մերթ պայծառափայլ,
մերթ նսեմաստուեր՝ ըստ օրուան պահուն, և ա'լ
ինչպէս որ իրարու քով վազեն, իրար ետ մղեն, ի-
րար համբուրեն, իրար բզկտեն, իրարու աղապա-

տին ու իրարմէ փախչին ճառագայթներն արևուն,
բազմերփին գոյները վարագոյրներու՝ կարմիր, շա-
փիւղեայ, կանաչ, դեղին, կապոյտ, ու՝ ցոլացում-
ներն հանդիպակաց տաճարներու, պալատներու,
տնակներու: Գրական այդ յարափոփոխ մարդը ըզ-
գայնիկ մըն է. հրճուանք մը, մահ մը, փայփայանք
մը, թշնամանք մը, օդին փոփոխութիւնը, իրիկնա-
մուտ մը, օրուան ուէէ մէկ ժամը, ընթերցումի մը
տպաւորութիւնը, յիշատակի մը զարթնումը, մարդ-
կային չարութեան մը, առաքինութեան մը լուրը,
վերջապէս՝ կեանքի այն բոլոր դիպուածները, որոնք
կու գան, կ'անցնին, կ'երթան, կը վերադառնան, ա-
նոնք ամէնքը Տէմիրճիպաշեանը գրչին ու թուղթին
կը վազցնեն: Սրտագրաւ էջեր շատ գրած է: Դա-
գաղներսւ շուրջը թափած արցունքները հոգիէ բը-
խած են ու դեռ մինչև այսօր անոնք կը նամէտեն
հոգիներն անոնց որ աներևութացեալներ ճանչցե-
րն, Տրտմաթախիծ կը մեղկացնէ հոգիդ, երբ հիւ-
ծախտաւորներու մահճի շուրջը կը հեծկտայ: Ժա-
մանակը մաշեցուցած չէ Մեկանիայի քրոնիկները,
վասն զի խանդավառութիւնն է եղած անոնց ներ-
շնչարանը:

Տէմիրճիպաշեան ուրիշները շատ սիրած է. միշտ
գուրգուրաւորան խանդաղատանքով իր թեւերուն
ներքէ համապարփակած է ամէն նոր գրողներ, ու
անոնց հետ՝ հինները կամ հինցողներն ալ: Երբեք նու-
րածիլ խոտի մը վրայ կոխել ուզած չէ, խորհելով
որ «թերեւս անոր ներքեւ կեանք մը պահուըտած
կայ ու օր մը կրնայ բացուիլ ու ուռճանալ»: Իր
գգուանքները յաճախ մահաբեր եղան սկսնակներու,
որոնք երես առին, չփացան:

Տէմիրճիպաշեան եթէ ուրիշները գգուեց, իր
անձին համար աւելի սիրավառ եղաւ, ինչ որ աննե-

րելի յանցանք մը չէ. բայց դժբախտութիւնը այն եղաւ որ իր անձը, իր ընտանիքը, իր ազգականները, ներքին կեանքի բոլոր մանրամասներովը շարունակ բազմաթիւ տարիներ գրական հանդիսաբեմին վրայ ցուցադրեց. գրական ամօթխածութիւնը չյարգեց: Պիտի կրնար լաւ վիպասան մը ըլլալ եթէ իր և իրեններուն ցաւերը փոխանակ մերկապարտանոց հրապարակ դնելու, զանոնք մարմնացնէր՝ մտացածին անձնաւորութիւններու մէջ, որոնց կեանք ու հոգի պիտի ներշնչէր իր զգայնութիւններովը:

Տէմիրձիպաշեան գեղոճ գրագէտ մըն է: Բառերուն բանաստեղծել կու տայ. անոնցմէ լոյս ցատկեցնելու, զանոնք գունազեղ ընծայելու գաղտնիքը ունի: Չեղարուեստական պարբերութիւններ շինելու տաղանդին տիրացած է: Ոչ ոքին աշակերտն է, ոչ ոքին ալ վարպետն է եղած: Օտեանին, Ռուսինեանին նման ինքն ալ կը գրէ աշխարհաբարով մը որ մեր ընթացիկ ու օրէ օր կատարելագործուելու վրայ եղող լեզուն չէ: Այդ մինչեւ աստիճան մը նորալուր աշխարհաբարները տհաճելի չեն հնչեր, բայց ոչ ոք կարող է անոնց նմանողը ըլլալ, ոչ ոք ալ կ'ուզէ հետեիլ:

Այս հանրածանօթ գրագէտը շատ բան կարգացած է, բայց շատ բան իւրացուցած չէ: Ամէն տեսակ նիւթերու վրայ գրելու մոլութենէն բռնուեցաւ, առանց մէկ նիւթ մը խորապէս ուսումնասիրած ըլլալու. ուստի և գեղեցիկ ոճով մը գրուած բազմակոյտ յօդուածներ մեր գրականութեան տալէն յետոյ, չի կրնար մտաւորական կեանքին մէջ ժողովուրդին վրայ տիրապետող առաջնորդ մը համարուիլ: Եւ անձնամոլ գրականութեան ճիւղին մէջ ցաւազար հետեողներ ունեցաւ:

Թէև 1850էն ի վեր Իզմիր ու Պոլիս բազմաթիւ
թերթեր հրատարակուած էին, բայց անոնցմէ շատե-
րը այլևայլ պատճառներով աներևութացեր էին։
Թիւրքիոյ հայոց անդրանիկ օրագիրը, «Արշալոյս
Արարատեան», դեռ 1884ին իբր շաբաթաթերթ կը
հրատարակուէր Իզմիր. բայց շատ չանցած, դաւի-
մը զոհ երթալով պիտի խափանուէր։ Պոլիս հայա-
տառ թրքաբարբառ երեք թերթ կը հրատարակուէր,
մինչ հայերէն լեզուով՝ «Մասիս»ը միայն։ Կային
ուրիշ մէկ երկու օրագիր ալ, բայց մերթ ընդ մերթ
երեւան կու գային։ Երիտասարդ հրապարակագիր մը,
Բիւզանդ Քէչեան՝ որ 1879ին յայտնուած էր, իբր
աշխատակից մը «Մասիս»ին մէջ մտնելով, կարող ե-
ղաւ, իր օրագրողի առաջնակարգ յատկութիւններովը,
հինաւուրց թերթը երիտասարդացնել, զայն յեղա-
շրջել ու գրականութեան հանդիսարան մը և վիճա-
բանութեան մարզարան մը ընել։ Բայց դանգատ մը
կը տիրէր. թէ Թիւրքիոյ ամբողջ հայութիւնը հա-
յերէն միակ թերթի մը ձեռք մնացեր է։ «Արևելք»-
ին հրատարակութիւնը հանրային պահանջ մը կը գո-
հացնէր։ Սակայն նոր թերթին երևումէն քանի մը
ամիս ետքը տեսնուեցաւ, թէ ո՛չ «Մասիս»ը, ո՛չ «Ա-
րևելք»ը պիտի կրնային դիմանալ. երկուքէն մէ-
կուն անհետացումը անխուսափելի չարիք մը կը
թուէր։ Պիտաւոր պատճառը, որով երկու թերթ մի-
աժամոնակ չէին կրնար ապրիլ, այն էր, որ գիները
սուղ էին։ Օրագիր մը հատով կը ծախուէր 40 փա-
րայի (մօտաւորապէս 6—10 կոպէկ)։ տարեկան բաժ-
նեգինը. նոյն համեմատութեամբ. ուստի երբ «Մա-
սիս»էն երկու երեք հարիւր բաժանորդ «Արևելք»ին

անցան, հինաւոպ թերթը սարսեցաւ։ Այդ գումարը իր բոլոր չափը կը ներկայացնէր, խմբագրական ծախքերը մէջ ըլլալով։ Իսկ «Արեւելք», որ դրամագլուխ մը դրած էր, զայն սպառած տեսնելէ յետոյ, իրեն անհնարին էր «Մասիս»էն առած կամ նոր ըստացած քանի մը հարիւր բաժանորդներովը ապրիլ։ Գիներու զեղչում մը երկու թերթերն ալ պիտի փրկէր։ Փորձը ետքէն ցոյց տուաւ որ աժանագին լրագրութիւն մը իր առջեւ ծաւալման մեծ ասպարէզ բաց ունի։ Բայց այդ միջոցին «Արեւելք»ի վարիչներէն ոմանք կ'ընդդիմանային գինը աժանցնելու ուէ առաջարկի, իսկ «Մասիս» նորութեան փորձը ընելու համարձակութիւն չէր ունենար։ Չմոռնանք նաև որ օրագիրները այն ատեն հիմակուան պէս ծանուցումներով առատօրէն օժտուած չէին։ Այս դժուարին կացութեան մէջ, «Մասիս»ի տէրը՝ Կարապետ Իւթիւճեան, և «Արեւելք»ի վարչութիւնը համաձայնեցան երկու թերթերուն միացմանը։ Միացումը բաւը ճիշդ չէ։ «Մասիս»ը կ'աներեւութանար, անոր տէրը «Արեւելք»էն ամսական որոշ գումար մը ստանալով։

Այս միացումը հայ մամուլին համար, ազգային կեանքին համար դժբախտութիւն մըն էր, որուն դառն հետեանքները շուտով զգալի պիտի ըլլային, ինչպէս կը տեսնենք յաջորդ էջերուն մէջ։

«ԲԱՆԲԵՐ»

(ստորագրուած)

Ա. Դիրք, 1903

* *

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՐԴԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ե.

Յե՛ս միացման. նոր գրականութեան ձգտումը. Պանդուխտին կեանքէն. Վէպին կոչումը նորերուն համար: Վիպագիրները. Այլեւայլ նիւղեր մշակողներ. Ռուս եւ ռուսահայ գրականութիւններուն վրայ. Ակնարկ մը օրագրութեան: Շրջանի մը փակումը:

«Մասիս» և «Արեւելք»՝ 1884 Յունիսի 1ին միացան: «Արեւելք» իրեն վերապահելով ամէն օր երկնալու իրաւունքը, երսուներկու տարուան միւս թերթը շարաթականի կը վերածէր 1884 Սեպտեմբերին: «Մասիս»ին իբրեւ օրագիր աներեւութացմամբ, հանրային կեանքի վրայ հսկողութիւնը և հանրային կարծիքին ղեկավարութիւնը նորէն միակ թերթի մը մենաշնորհը կը մնային: Օրագրական բնական միապետութեան թուականը վեցամսեայ փակումէ մը ետքը վերստին կը բացուէր: Բայց ի մի ձուլումը մեծկակ օգտակարութիւն մըն ալ ունեցաւ. նոր զարթոյող գրական ուժերուն համախմբումը դիւրացուց: Մէկ խմբագրատան մը մէջ 1884էն յետոյ իրարու հանդիպող երիտասարդները, «Արեւելք»ի և «Մասիս»ի միջեւ երկու ջոկատի բաժնըւած մնալով, հաւասարապէս տկարութեան պիտի դատապարտուէին և պիտի չկարենային արտադրել գրական այն ամբողջակի գործը, որ ներդաշնակ ըս-

տեղծագործութիւնն է միմեանց վրայ փոխադարձաբար ազդող, իրար ներշնչող մտքերու և սրտերու:

Արեւմտեան հայոց գրական պատմութեան գլխաւոր էջերը ասկէ ետքը և մինչև 1891, պիտի փնտռենք միացեալ երկու թերթերուն մէջ, ուր վիպակները, յօդուածները, քրոնիկները, երգիծաբանականները իրարմէ որքան որ ալ անջատ ըլլան, բայց և այնպէս ընկերական, գրական, լեզուական համանման գաղափարներով զանգուած ամբողջութիւն մը կը պատկերացնեն:

Սակայն, միացման առաջին շրջանը նիւթական ձգտում մը եղաւ միայն և ոչ թէ մտաւորական ուսմերու համախառնում: «Մասիս» նոր բան մը չէր տաներ «Արեւելք»ին, իր գլխաւոր խմբագիրը Բիւզանդ Քէչեան նոր թերթին հիմնադրութեան օրէն, անոր արտաքին քաղաքականութեան վարիչն էր եղած, միեւնոյն պաշտօնը շարունակելով «Մասիս»ի մէջ, որուն ազգային տեսութիւններն ալ կը գրէր, բայց ինքը նորութիւն մը չէր: Հրապարակագրի և օրագրողի համբաւը վայելելով հանդերձ, գրականութեան օտարոտի կը մնար: «Արեւելք» ևս ժողովուրդին չէր ներկայացներ պատրագտուած գրագէտներու խումբ մը: Նոր թերթին մէջ նոր երկու անուն միայն երեցած էին՝ ուսումնական յօդուածագիր մը և քրոնիկագիր մը: Առաջինը՝ Յովսէփ Եռասուֆեան՝ գիտութեանց հետամուտ երիտասարդ մըն էր, որ չոր ու ցամաք տեղեկութիւնները սրամտութեամբ համեմելով զանոնք ակորոժելի կ'ընէր: Իսկ քրոնիկագիրը, որ «Արեւելք»ին ազգային յօդուածներն ալ կը գրէր, բազմաթիւ հակառակորդներ ունակ բարեկամներ ալ ունեցաւ: Տարիներ ետքը Գրիգոր Զօհրապ՝ խօսելով այդ քրոնիկագրին վրայ, կ'ըսէր. «Իր մշտնջենական պատիւը պիտի ըլլայ մեր մէջ, առաջին անգամ ինք տանիլը, մօտեցնելը դը»

րականութիւնը ժողովուրդին՝ փոխանակ ժողովուրդը բերելու անխախտ գրականութեան մը անմատչելի բարձունքին: Իրմով սկսած ու քաջալերուած է միշտ այն երիտասարդ գրողներու շարքը, որ մեր նրապարակագրութեան այժմու ռամիկ, թէ որ կ'ուզէք, բայց հասկնալի և սրտի մօտիկ հանգամանքը տուած է:

Երբ Զօհրապ այս նկատողութիւնը կ'ընէր, միևնոյն ատենը, 1892, Արշակ Զօպանեան հետեւեալ տողերը կը գրէր.

«Մեր գրականութիւնը ոչ միայն իր գոյութեան իրաւունքն ունի այսօր, այլև ամբողջ պատմութիւն մը արդէն: Անիկա կը սկսի լեզուին համար՝ Մասմուրեանէն, որ առաջին անգամ ճշմարիտ աշխարհաբար մը գրած է, կից մը տալով գրաբար ասութեանց ու ռամկական բառերու ջիղն աւելցնելով իր ոճին մէջ, և բուն գրականութեան համար՝ Օտեանէն արձակի մէջ և Դուրեանէն ոտանաւորի մէջ, երկուքն ալ մեծ անկեղծներ, մին՝ իր գաղափարներու ճիշտ պաշարով ակադձելով հասուն ու ճարտար ոճ մը, աշխարհաբարը ճկելով Ֆրանսական գրականութեան նրբութեանց՝ միևսը՝ միամիտ տաղերու մէջ՝ երգելով իր ցաւն ու իր վէրքերը, իր կեանքէն հանելով իր ներշնչումն, իր լեզուն, իր բացատրութիւնները, ճշմարտապէս աշխարհաբար ոտանաւորներ գրելով առաջին անգամ: Պարոնեան դասական հեղինակաց նմանող ըլլալով հանդերձ, կը սկսի դիտել, կեանքի պատկերներ գծել, առտնին ու հանրային աննման ծաղրանկարներ, պարզ, ճաշակաւոր ու կանոնաւոր աշխարհաբարով մը: Յետոյ «Արեւելք»ի քրոնիկագիրը կու գայ և կը ծնի բնապաշտ գպրոցը. խմբագրական, քրոնիկ, նորավէպ, վիպակ, ամէն բան կը գրէ, ընկերական խնդիրներ ձեռք

կ'առնէ, դատեր կը պաշտպանէ, գրականութիւնը տեսան մը կ'ընէ, կը խորհրդակցի, կը խօսի, կը վիճաբանի, կը խածնէ, կը կամթօտէ, կը խնդայ, կը բռնէ հրապարակը: Բայց ինչ որ կը պակսի իրեն, գեղեցկագիտական զգացումը, արուեստագէտին հոգին է: .

Ինչպէս այս վկայութիւններէն ալ կը տեսնուի, «Արեւելք»-ին և «Մասիս»-ին գրագէտները ժողովուրդին սրտին մօտիկ պիտի խօսին և գրականութեան միջոցաւ ընկերական խնդիրներ պիտի յուղեն: Բայց այդ «ընկերական խնդիր» բացատրութիւնը պէտք չէ այդ բառերուն կատարելապէս եւրոպական իմաստովը հասկնալ: Հայը՝ երկրին պետական վարչութեան վրայ ազդեցութիւն մը չունի, որպէս զի իր մամուլն ալ եւրոպականին պէս ընդհանրական ձեւով տունեցող նպատակներ առաջադրէ իր գործունէութեանը: Ու արդէն իսլամին համար ընկերական խնդիր չկայ: Բայց հայ ցեղը Թիւրքիոյ մէջ կ'ապրի նաև իրեն սեփական կեանքով մըն ալ, որ իր «ընկերական խնդիրները» ունի: Հայը՝ առանձին ինքնավար մարմին մը կը կազմէ իր կրթական առանձնաշնորհումներովը, իր բարեգործական հիմնարկութիւններովը, իր եկեղեցիովը, որմէն կը բխին անհատական կեանքին վրայ իշխող օրէնքները: Հայը կրնայ ներքնապէս մեծ բարեկարգութիւններ իրականացնել, առանց Օսմանեան կառավարութեան կողմէն ո'ւէ արգելքի հանդիպելու: Իսկ այդ զուտ հայկական անկախ կեանքէն զատ կան նաև Թիւրք իշխանութեան և մահմեդական ցեղերու հետ յարաբերութեանց խնդիրները, որոնք կենսական կարևորութիւն ունին հայ ցեղին ընդհանուր կեանքին համար: Ժողովուրդը պէտք է պատրաստուի հետզհետէ լուծել և այդ խնդիրներն ալ, որոնք սակայն քա-

զաքական հանգամանքներու մէջ ներկայանալով, գրողները զգուշաւորութեան կը պարտաւորեն:

Նոր դպրոցին գրողները ունէ որոշ կարգով մը չենք ներկայացներ. ոչ ոքին ժամանակի առաջնութիւն կրնանք տալ: Ամէնքն ալ գրեթէ միեւնոյն միջոցները երեցան. իրենց զանազան յօդուածներուն հրատարակութեամբը օրէ օր աւելի ու աւելի ճանչցըւեցան ու հրապարակը բռնեցին: Նաև՝ իւրաքանչիւրին աշխատութիւնները ամբողջովին մէկանց չենք ծանօթացներ: Ինչպէս որ այս տեսութեան առաջին տողերուն մէջ ըսինք, մեր գրականութիւնը և մեր հանրային ազգային կեանքը իրարմէ չեն կրնար անջատուիլ: Մենք 1884 էն 1890, 1890էն 1896, 1896-էն 1902 տարբեր տարբեր կեանքերով ապրած ենք. գրագէտներն ալ ազգային սրտին ու մտքին օտարախորթ չեն եղած: Իրենց ժամանակին մարդերն են մշտանորոգ մտքով:

Նոր գրականութեան առաջին շրջանին մէջ, շատ համակրանք գրաւող հեղինակներէն մէկը եղաւ Մելքոն Կիւրճեան՝ Հրանդ ծածկանունով ճանչցըւած: Երիտասարդ գրողը քանի մը տարիէ ի վեր ծանօթանալ սկսած էր, երբ 1888—89ին «Պանդուխտի կեանքէն» նկարագրութիւններովը մէկէնիմէկ նշանաւոր հանդիսացաւ: Հայերէն լեզուի այդ ուսուցիչը թէև ֆրանսերէնի քիչ շատ հմուտ, բայց եւրոպական ազդեցութեան չենթարկուեցաւ, գործնականապէս ցոյց տուաւ, թէ հնաբաւոր է հայկական անարատ ոճով ալ գեղեցկօրէն գրել:

Քանի մը տարիէ ի վեր նոր երիտասարդութիւնը կը մտածէր, թէ Հայաստանի վիճակին յարկոքմանը

Համար Արեմտեան Եւրոպայի վրայ մեր չափազանցօրէն յուսադրութիւնը, հայ ժողովուրդին մէջ օրէօր կը

եկարացնէր ինքնօգնութեան գաղափարը: Ընթացեալ նպատակի մը հասնելու ապահովագոյն ճամբէն հետզհետէ կը խոտորէինք: Ժողովուրդը՝ աչքերը Լոնդոն ու Պոլիս յառած՝ օտարին գթութեանը կը սպասէր, առանց ինքը իր վրայ գթալու: Մեղկութեամբ կը թրծուէինք: Հարկ էր ժողովուրդը ցնցել, անոր իմացնել՝ թէ թուրքէն բարեկարգու-

Մելիոն Կիւրցեան (Հրանդ)

թիւն պահանջուած պահուն, մենք ալ մեր ձեռքով գործադրելիք շատ մը բարեկարգութիւններ կրնայինք ունենալ: Պէտք էր հանրային սիրտը թունդ հանել, հոգիները խռովել ու մեր ներքին վիճակը մեր ձեռքով բարելաւելու մտածութիւնը զօրացնել: Նաև տարակոյս չկար որ շարունակ ներքին վիճակի բարեկարգութեան խնդիրը վառ պահելով, արդէն անողղակի միջոցաւ մշտարժարժ պահուած՝ կ'ըլլար ընդհանուր բարեկարգութեան խնդիրը, որուն վրայ բաւ մը գրելու արտօնութիւն չէր տրուած: Օրուան մտատանջութիւնը «ներքին բարեկարգութեան» խնդիրը պէտք էր ըլլար: Հայաստան թշուառ էր, բայց երջանիկ էին Պոլիս ապրող հայաստանցիները. ու միթէ պոլսեցիները անոնց ցաւերը չէին կրնար ամփել: «Մասիս» այս մտածութիւններովը տողորուած, ուղեց որ Պոլիս ապրող հայաստանցի պանդուխտին՝ զարիպին՝ կեանքը իր ամբողջ իրականութեանը մէջ ցոյց տրուի արուստտ հայ աշխարհին: Մելիոն Կիւրցեան Հայաստանէն եկած էր տը-

ղայութեանը, միշտ յարաբերութեան մէջ կը մնար պանդուխտներուն հետ, ուստի և քաջատեղեակ էր անոնց կեանքին։ զանազան նիւթերու վրայ հրատարակած յօդուածներով ալ կրակոտ միտք մը փայլեցուցած ըլլալովը՝ «Մասիս»-ի խմբագրութիւնը զանիկա էն ձեռնհաս գրագէտը համարեց, հայ ժողովուրդը զարիպին թշուառութեան պատմութիւններովը տակն սւ վրայ ընելու համար, հետեւաբար իրմէն խնդրեց՝ աղետաւոր կեանքի մը պատկերացումը մեծ գծերով։ Կիւրճեան Հրանդ «Մասիս» շաբաթաթերթին 1888 Նոյեմբեր 28ի թուին մէջ երեցուց իր առաջին յօդուածը, խօսքը ուղղելով «Մասիս»-ի խմբագիրներէն մէկուն, որ այդ յօդուածներուն շարքը թելագրած էր իրեն։

Սօսքը հեղինակին կը փոխանցենք որպէսզի գործնական գաղափար մը տանք անոր ոճին, լեզուին ու արուեստին վրայ։ Ահա յառաջարանին քանիմը տողերը.

«Մտերմական սիրով կ'առաջարկես, սիրելի դիմ... որ նոր «Մասիս»-ի համար Պանդուխտներու կեանքին գրեմ։ Ի՞նչ գրեմ։ — Երէկ պ. Շաքարեան արտամեացի մէկ խնձոր տուաւ ինձ։ Ի՞նչ երկիւղածութեամբ ձեռքս երկարեցի. և ո՞րչափ խնամով փոյթ ունեցայ որ գրպանիս մէջ չվնասուի։ Ներկարագրեմ զայն։ Նախ պէտք է դիտել թէ անհամեմատ է այն, երբ կը խորհիս որ երեսնօրեայ ճամբորդութեամբ անցած է սրտիդ սիրած վայրերէն և Սև ծովու անդունդներէն, և տակաւին իր բուրու մեանկորուստ կը պահէ։ Իր գոյնը, մոթթը — Մարած կարմրութիւն մը ունի խնձորն իր այտերուն վրայ, տեսակ մը գիծեր որ տփգոյն դեղնութեան մէջ կ'անհետին կամ անորոշ կերպով կը խառնուին։ Մորթը քաշուած է, և ծերունւոյ մը խորշոմեալ ու երիթացեալ կերպարանքն ունի։ Կը ցաւիս իր վրայ։

«Առաջարկութիւնդ, ըստ պատշաճի կը յիշեցնէ ինձ այդ խնձորին նկարագիրն, և խորհրդաւոր պատկերն զոր իր վրայ ունի պանդխտութիւնն։ Դեղ-

նութիւն, թարշամուծիւն, առոյգ կենաց մէջ երի-
թացեալ ծերութիւն: Ի՞նչ բուրումն ունի այդ հի-
ւանդ պոնդխտութիւնն. և ի՞նչ գրեմա:

Արտամետի խնձորը որ Պանդուխտին «խորհրդ-
դաւոր պատկերը» կը նկարագրէ, մեր ժամանակակից
մատենագրութեան էն սրտայոյզ և էն սքանչելա-
գիւտ պատկերներէն մէկը պիտի մնայ: Ընկերաբան
իմաստասիրութեան խորհրդանշան մըն է: Այդ խըն-
ձորին նկարագրութեանը մէջ Կիւրճեան արուեստա-
գէտ բանաստեղծ մը կը ներկայանայ: Խնձորին ու-
պանդուխտին գոյները երփներանգ նկարուած են.
աչքիդ ստորմիքներէն ներս կը թափանցեն ու հոնկէ
մտքիդ մէջ կ'անցնին և կ'երթան կը դրոշմուին
սրտիդ մէջ: Պատկերահան գրագէտը քանի մը տո-
ղով, ուր անպէտ բառի մը չես հանդիպիր, սիրտդ
Պոլսէն Հայաստան, Հայաստանէն Պոլիս աստանդա-
կան կը թափառայածէ, լեռներ, ծովեր կտրել տա-
լով անոր:

Ու ետքէն Հրանդ, այդ սիրտդ կը բերէ խանե-
րուն մէջ, դարիպներու մահուան անկողնին շուրջը.
հոնկէ, անոնց դազաղին ետեէն կը տանի մինչև Պա-
լըզլը, մեծ Մահաստանը ուր փոսին մէջ կը տանին
կը նետեն անտէր անտիրական պանդուխտը: Ուր
երբ տակաւին յուզեալ, մտածկոտ կը մնաս տեսածիդ
առջև, ահա յանկարծալուր ճիչ մը կը սթափեցնէ
քեզի և կեցած տեղդ քար կը կտրեցնէ: Պոլսեցի
մօր մը ճիչն է որ իր վայրագ իրականութեանը մէջ,
ժողովրդի մը զգացումները աչքիդ առջև կը մեր-
կացնէ: Այդ կնոջ զաւակը մեռած է. դազաղը տանը
դռնէն դուրս հանելու վրայ են. մայրը՝ ըստ կարգ
մը հայացի բարձրու որոնք Պոլիս այլևայլ թաղե-
րու մէջ դեռ կը մնան՝ մազերը փեթթելով, մեռելին
ետեէն կուլայ կը պոռայ:— Բայց խօսքը թողունք
Հրանդին:

«Պանդուխտներ կը պատմեն թէ մէկ օր, չգիտեմ Պոլսոյ ո՛ր թաղին մէջ, հայ տունէ դադաղ մը դուրս կը հանեն. կին մը, — հաւանաբար մեռելին մայրը, — պատուհանէն դուրս ծռած կը ճչէ ողորմագին.

«— Ախ որդի՛ս, խաներսւն մէջ պէքեա՛ր կը պակսէր:

«— Կը տեսնե՞ս, սիրելիս. գաւառացին ոչ թէ հայ, այլ մարդ իսկ չէ եղեր. նա քարէն ծնած է. լեռնէն բուսած է. որպէս թէ մօր ստինք ծած չէ. որպէս թէ մայր մը անոր որրանի երգ ըսած չէ՛, գիշերն անոր սնարին վերեւ տքնած չէ. նա ծնողք չունի, զաւակ չունի, տո՛ւն տեղ չունի»:

Ահաբեկիչ է այս ճիչը որ սրտաբուխ է, անկեղծիկ է: Մայր մը — ու հայ մայր մը — կը զարմանայ թէ քանի որ անգին խաները պանդուխտներ կան, Աստուած ինչո՞ւ հայր մայր ունեցող պոլսեցիի մը հոգին կ'առնէ: Պոլսոյ համար պէքեարձը մարդ չէր: Ինչպէս «թնդանօթի միս» կայ, նոյնպէս մահուան միս կայ որ զարիպն է: Ու այդ կնոջ մտածութիւնը ամենուրեւ մտածութիւն էր: Շատ անգամ դիտուած է որ Պոլսոյ ո՛րեւէ մէկ թաղի մը մէջ նընջեցեալ պատահած ատեն, նոյն իսկ ժամկոչն ալ — որ ընդհանրապէս հայաբոստանցի մըն է — իրեն եղած հարցմանը թէ մեռնողը ո՞վ է, անտարբեր կը պատասխանէ, — մարդ չէ, պէքեար է:

Թէեւ այս առաջին պատկերին հրատարակման թուականէն ի վեր տասներէինգ տարիներ անցան ու մեր գլխէն ալ շատ փորձանքներ — բայց տակաւին երէկուան պէս կը զգամ սարսուռը որ Պոլսոյ հայոց ոսկորներուն մէջէն սողոսկեցաւ այն Շաբաթ օրը որ այս առաջին Հրանդը պայթեցաւ: Պոլսոյ հայոց հոգին կը վրդովուէր, ու քառասուն հազար պոլսոսքնակ պանդուխտները իմացան թէ իրենց համար

խորհող մտքեր կան, իրենց համար բարախող սրտեր կան: Ղարիպն ու պոլսեցին պիտի միանային:

Բայց Հրանդը պիտի չթուլնար. պիտի շարունակէր առնակորով ու զգայնիկ գրականութեամբ մը պոլսեցիները ամօթահար ընել, պանդուխտներուն նկատմամբ իրենց վարմունքին համար, պիտի շարունակէր սրտերը խոցոտել, արիւնել, պիտի շարունակէր հայ հոգիները խաներուն վրայ սեւեռուն պահել, մինչեւ որ գրական պայթումին արձագանքէր ժողովրդին պայթումը:

Քանի մը արտադրութիւններով աւելի որոշ գաղափար մը տանք այդ նորօրինակ գրականութեան վրայ, որ անծանօթ կը մնայ:

Պոլսեցիները 1888ին վերջին ամիսները մեծ հաց-կերոյթ մը կը սարքեն, Ղալաթիոյ Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ կառուցուած մեծ շէնքի մը՝ որ կեդրոնական վարժարան եղաւ՝ չեմ գիտեր ինչ տարեդարձը տօնելու համար: Շատ մը բաժակաճառեր կ'արտասանուին «բարերարներու համար» որոնց մէջ քանի մը ոսկի նուիրողներն ալ կը գտնուին: Բայց ոչ ոք կը յիշէ պանդուխտը որ իր տուած տասնոցներովը (2-3 կոպէկ) եկեղեցիները կը հարստացնէ, այն պանդուխտը որ ամէն եկեղեցապատկան շէնքի համար իր աշխատանքին վարձը կը զեղչէ և շատ անգամ բնաւ վարձք չ'առնէր: Ու Հրանդ կը գոչէ.

«Նախորդ շաբթու չմոռցուեցա՞ւ պանդուխտն. ո՞վ բաժակ առաջարկեց ի կենդանութիւն այն աղքատ բռնակրին՝ որ չէ թէ միայն Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քարերն արցունքով թրջած է և շնչովը տաքցուցած, այլ եւ տաճարին կանթեղներուն մէջ իւղն անպակաս ըրած է իր տասնոցովը»:

Նորէն կը գեգերի գերեզմանատունները. Պալլեդիի Սեւ հողը Ղարիպները իրեն կը քաչէ, ուստի

պէտք է իրեն քաշէ և սրտերն ալ: Հիմակ արդէն 1889ին մէջ ենք. ճրագալոյցը մեծ տագնապին: Արդէն բանտերու մէջ տանջանքի տակ նահատակուողներ ունենք: Նախավկաներու մարմինները կը սկսեն Պալլազը տարուիլ: Հայրիկ Պոլիս է, և հայութիւնը, այդ՝ «պանդուխտներու մեծ»ին հովանաւորութեանը տակ սարսուռն, կը պատրաստուի «ա՛լ կը բաւէ» աղաղակելու: Ազգին սիրտը վշտով այնքան լեցուած է որ ալ չի կրնար դիմանալ, պիտի պայթի: Հրանդ այդ դառնացած սրտին բանաստեղծն է ու պատմաբանը. անոր բոլոր ցաւերն ու տրտմութիւնները կը քամէ իր գրածներուն մէջ: Օրուան ապրուած կեանքը, թաղումի մը քանի մը տող նկարագրութեանը մէջ կը խտացնէ: Լսենք: Խօսքը մերթ կ'ուղղէ Մասիսի խմբագրին:

«Պալլազի հո՛ղ... շաբաթ չ'անցնիր, օր չմարիր շատ անգամ, ուր հողին մէջ փոս մը չբացուի և երիտասարդ մը չդնեն հոն. «պանդխտութեան մէջ հիւանդանալն ու մեռնիլը գաղտնի կը լինի», անոնք ո՛չ թերթ ունին և ո՛չ յայտարարութիւն: Իմացա՞ր մեր Գարեգինի մահը: Այս ամսոյ մէջ Ուրբաթ օր մըն էր, ըստ մեր Շաքարեանի՝ արցունքի և մահու նախասահմանեալ օր. հէտիկ փաշայի եկեղեցին լըցուած էին վասպուրականցի երիտասարդներ. Գարեգին սեւ ծածկոյթին տակ կ'երկարէր. քսան եւ հինգ տարեկան հասակ և եռանդուն տիոց յոյսեր կը սառէին հոն: Ներս մտաւ յանկարծ պանդուխտներու Մեծը: Քուզկուհուհու հեղձուցիկ օդին ճնշումն ու վշտի ծանրութիւնը թերեւս ոչ մէկ անգամ այնչափ զգալի եղած էր ծերացեալ Հայրիկի վրայ. պաղ քըրտինքն ալ կ'ողողէր իր դէմքն: Եկած էր Գարեգինի ողջերթն ըսելու: Ո՛չ փիլոն ուղեց, ո՛չ վեղար. գա-

ւաղանն ալ չչողաց իր ձեռքին մէջ: Իր իսկական ձեւովը դարձաւ մեզ... Եւ Հայրիկ կուլար»:

Այս կուռ նկարագրութեան գեղեցկութիւնը վերլուծութեամբ մը աւելի լաւ պիտի բացատրուէր. քայց անոր հոգին ուժգնապէս զգալու համար պէտք է Պօլիս այդ օրերու կեանքովը ապրած ըլլալ, յուզուած երիտասարդութեան մէջ:

Հրանդ տարի մը ամբողջ կը թափառի պանդուխտներուն աշխարհը: Կը մտնէ Հիւանդանոցը որ պանդուխտներուն համար կառուցուած է, ու հոն պանդուխտը անգթօրէն կը սպաննուի: Կ'երթայ Պատրիարքարան որ պանդուխտին բնական պաշտպանն է և պանդուխտը կը թալլէ: Կը շրջի Պօլսոյ փողոցները և կը տեսնէ պանդուխտը քանի մը փառայի համար օտարազգիներէ գանահարուած: Աւագ Հինգչաքի, Ճրագալոյցի գիշերը ընտանեզուրկ պանդուխտին քովիկը կ'երթայ ու անոր հօծիւններուն տկանջ կը դնէ: Ամբողջ տարի մը Թուրքիոյ հայութիւնը կը դողդղահարէ: Կը զգայ, թէ նոր կեանքի մը համար իր ազգին նախապատրաստութիւններուն մէջ ինքն ալ բաժին մը ունի. և ստանձնած պաշտօնին համարը կուտայ «Մասիս»ին միջոցաւ, խօսքը անոր խմբագրին ուղղելով:

«Սիրելի՛ս, հերոս ճիշդ այս ամսուն էր որ խընդարեցիր ինձմէ բաներ գրել մեր պանդուխտներու կեանքէն: Անկէ ի վեր տարի մըն է, և պարբերաբար գրեցի խաներէն, գերեզմաններէն, տուններէն: Ամէն անգամ վարանմամբ գրիչս թղթի վրայ կը դնէի. և սակայն գրեթէ ամէն «Մասիս»ի քաջալերական ընդունեցայ: Համոզումս այս եղաւ որ, եթէ պանդուխտը չսիրուի այսուհետեւ ալ իր խանին, գերեզմանին և փոսերուն մէջ, «Մասիս» իր վրայ քաւական համակրողներ պիտի ունենայ: Բարեգուշակ

է մեզ այս պարագան, մենք պիտի կրնանք վար իջնել մեր ընթերցողներովը, մտնել ներքին խաւերու մէջ, ուր կեանքը կը հիւծի, շունչը կը խեղդուի:

ԱՅԼ սակայն չմոռնամ ըսել որ տակաւին ոչինչ միայն գրած եմ այդ սարսափելի կեանքէն. շատ բաներ ալ կան որոնց հեռուէն խելք հասցնել կարելի չէ. բաներ ալ կան որոց գրչի ծայր չպիտի մերձեցնենք բնաւ, բաներ ալ կան զորս հարկ է տեսնել պանդուխտին տանը մէջ՝ կենակից, ըլլալով անոր զաւակներուն, անոնց չոր ու սեւ հացն ուտելով եւ տառապանքն ալ հագնելով: Իսկ ինչ որ ամէն բանէ աւելի ակներեւ եղաւ, ա՛յն է թէ այդ կեանքի գոյութիւնն ի՛նչպէս երկարած է մինչեւ այսօր, ի՛նչպէս կեանքի տարերք կրցած են մնալ այդ փտութեանց մէջ:

«Առնուազն այսօր հարիւր հազար հոգի իրենց տուներէն դուրս նետուած են. և գիտէ՞ք թէ որոնք են. գործող, վարող, ցանող ու հնձող ձեռքեր, համեմատաբար առոյգն ու կորովին: Տարին, ամէն զեղչեր ընելէ ետքը, գէթ 50-60,000 անձին զաւկի կորուստ կայ. ասոր վրայ աւելցո՛ւր օտարութեան մէջ շարունակուած չարաչար զոհերն ալ, հովէն զարնուած, ձողերու տակ ջարգուած, և ահա խոչո՛ր գումար մը մեռելոց, զորս կը թաղենք առանց քահանայի և արցունքի: Դարեր այսպէս շարունակուած են, այսօր ալ կը շարունակուի այդ աղէտքը հիւանդի մը թոքերը կրծող որդերու պէս:

«Առանց ինչ ժամանակ անցընելու, պէտք է այս բանին ուշադրութիւն դարձնել. բաւական չէ մեզի Հիւանդանոցին դռները բանալ պանդուխտին օրհասականներուն առջեւ. պէտք է քանի մը քայլ անդին անցնինք.— քահանան իր բաժինը ունի, գրողն ալ իր մասն ունի, ունեւորն իր պարտաւորութիւնը:

պատրիարք, վարչութիւն, երեսփոխանութիւն, առաջնորդք իրենց պարքն ունին: Պանդխտութիւնն, եթէ այսպէս շարունակուի, մեր գաւառներն անմարդի կ'ընէ այսօր կամ վաղը. այս համոզումն ունեցէք, ահաւոր ճշմարտութիւն է»:

Հրանդին վերջաբանը ամբողջովին արտագրեցի, ոչ իբր գրական շա՛տ ուշագրաւ հատուած մը, այլ 1884-1890 թուականին Պոլիս խորհողներու և գրողներու մտատանջութեանցը իբր ամփոփումը: Այդ մտահոգութիւններուն մէջ «բաներ ալ կան որոնց գրչի ծայրը չպիտի մերձեցնենք», այսինքն՝ ինչ որ ուղղակի կառավարական է, այն՝ չի կրնար քննուիլ: Բայց ազգը ինք շատ մը բաներ կրնայ ընել: Նոր գրականութիւնը կը ձգտի՝ այդ բաները ընելու մը՝ ղեկ և պարտաւորել:

Ու վերջին խօսքը՝ մարգարէութիւն մըն է. մաղթանք մը որ շատ չանցած պիտի իրականանայ: Ահա ինչ որ դառնութեամբ կը մաղթէ:

«Իրաւ կ'ըսեմ, թէեւ աշխարհական, կ'աղօթեմ որ մեր պանդուխտներու առջեւ Տրապիզոնի ճամբան փակուի. կեանք չէ՝ այս զոր կը վարեն այս մարդիկ փողօցներու անկիւնը, պանդոկներու խորշերը, եւ ընդհանուր արհամարհանաց ծանրութեանը ներքեւ»:

Մաղթանքը լսուեցաւ: Այս տողերը «Մասիս»ի մէջ հրատարակուելէն քանի մը տարի ետքը, հայաստանցիներուն առջեւ կը փակուէին ոչ միայն Տրապիզոնի դռները, այլ եւ՝ Կիրասոնի, Սամսոնի, Մերսինի, Իսկենտերունի դռներն ալ: Բայց, մեր ուզած բանալիովը չէր որ կը կղպուէին:

Հրանդին գրականութեանը ձգտումին վրայ երբ գաղափար մը տուինք, միեւնոյն ժամանակ անոր ոճն ալ ծանօթացուցինք քանի մը հատուածներու արտագրութեամբ: Իր աշխարհաբարը այն է որ հի-

մակ կը տիրապետէ իբր Պոլսոյ, ուստի և, Թուրքիոյ հայոց մատենագրական լեզուն: Տառական քանի մը փոփոխութիւններ պիտի բաւեն, զայն հիմակուան էն հեղինակաւոր գրողներու աշխարհաբարին հետ նոյնացնելու համար: Պանդուխտներու կեանքէն՝ յօդուածներու շարքը անշուշտ, լաւագոյն օրերու մէջ, հատոր մը պիտի կազմեն, իբրեւ Արեւմտեան հայոց տասնեւիններորդ դարու վերջին քառորդին գրական ու պատմական կեանքին յիշատակարաններէն մին: Այդ հատորը պիտի մնայ դասական գործ մը, և իր գեղարուեստական յատկութիւններովը, միշտ պիտի կարգացուի:

* *

Վիպագրութիւնը նոր գրողներուն գրականութեանը մէջ լայնկեկ տեղ մը բռնեց. կրնանք ըսել՝ առաջին տեղը. իրենցմէ մնալիք լաւագոյն գործերը վիպակները պիտի ըլլան: Նախորդ սերունդը մատենագրութեան այդ ճիւղը լրջօրէն մշակած էր: Հիսարիւան գրած էր «Խոսրով և Մաքրուհին», Մամուրեան՝ «Սեւ լերան մարդը», Տէվկանց՝ Հայաստանի կեանքէն «Շահէնը», Ծերենց՝ պատմական վէպեր, տիկին Սրբուհի Տիւսար՝ կնոջական դատին պաշտպանողական վէպերը: Ասոնք ընդարձակ հեղինակութիւններ էին, մեծ աշխատութեամբ պատրաստուած: Բայց ընդարձակութիւնը տկարութեան պատճառն իսկ էր: Վէպը թէ՛ ստուարահատոր գրելու և թէ՛ զայն շահագրգռական ընելու կարողութիւնը կը պակսէր հայ մտքերուն որոնք մեծ գործեր ստեղծել կ'ուզէին, առանց օակոյն առատաբար օժտուած ըլլալու վառ երեւակայութեան տուրքով ու բազմակողմանի զարգացման ճիրքերով: Նոր գը-

րողները, քիչ բացառութեամբ, իրենց նախորդներուն չհետեւեցան: Նախապատուութիւն ընծայեցին վիպակին, որուն մէջ պիտի կրնային մեծապէս յաջողիլ, մինչեւ իսկ գլուխ գործոցներ ալ ստեղծել երբեմն:

«Արեւելք» և «Մասիս» իրենց էջերը լայնօրէն բացին նոր վիպագիրներու առջեւ, սակայն անոնց յանձնարարելով ժամանակակից ընկերական խնդիրներ ուսումնասիրել, փոխանակ պատմական կեանքով զբաղելու: Ահաւասիկ, երիտասարդ գրողներու ուղղուած հրաւեր-ծրագրի մը մէկ գլխաւոր հատուածը.

«... Եւ արդարեւ եթէ պատմական վիպասանութիւնը իր դերը ըստ բաւականին կատարեց, արդի վիպասանութիւնը շատ առատ հունձք ունի իրեն համար: Երիտասարդ տաղանդները համարձակ այդ ասպարէզը կրնան կոխել, այն վստահութեամբ որ կեանքի իրական պատկերներ ներկայացնելով կարող են մեր ընկերական բազմադիմի խնդրոց լուծումը հրապարակ հանել: «Մասիս» և «Արեւելք» իրենց աջակցութիւնը յօժարակամ պիտի նուիրեն այն ամէն երիտասարդներու որոնք մեր ընկերական կեանքին ուսումնասիրութիւնը իրենց աշխատանքին առարկայ կ'ընեն»:

Ինչպէս այս յայտարարութենէն կը տեսնուի, «Արեւելք-Մասիս» խմբագիրները վիպասանութեան ալ առաջնորդող-խմբագրականի մը դերը տալ կ'ուզեն: «Օգտակարութեան» վարդապետութիւնը իրենց մտքին վրայ բացարձակօրէն կ'իշխէ, և գրող երիտասարդութիւնն ալ այդ իշխանութեան հպատակեցընել կը միտին: Ազգային գաղափարական նպատակի մը դիմողները, զբօսնելու ատեն չեն ունենար: «Արեւելք» արդէն իր գոյութեան երկրորդ շրջանին

մէջ, 1885-ին, կը համարձակի ըմբոստանալ Թուրքիոյ հայոց էն մեծ գրական և մտաւորական հեղինակութեան դէմ: Գրիգոր Օտեան Պոլսէն Բարիք վտարանդի մը, իր քրոջը Թարգմանել կու տար Հալեւիի «Աբբա Քոնսթանթէն» վէպը, որուն դիւթիչ յառաջաբան մըն ալ գրելով կը դրուատէր «խնկաբոյր վէպը», և կը դաւանէր «թէ վիպասանութիւնը մարդս իրականութենէն մխիթարելու կոչումը ունի»: «Արեւելք» այդ հոյակապ հայուն վիպասանական դաւանանքը ամբողջովին արտատրւեցելէ յետոյ, իր քրոնիկագրին բերնովն ալ վէպը աւելի բարձրագոյն կոչումի մը սահմանուած կը կարծէր: Նոր թերթին յայտնած կաքծիքները իր գըրական և ազգային ծրագրին մաս կը կազմէ, ուստի և զայն կը յիշեցնենք: Ահա ինչ որ կը գրէր «Արեւելք» 1885 Մարտ 7-ին.

«Երբ Օտեան էֆէնտի կը յայտարարէ թէ «վէպն ինչու է. որպէս զի մարդը մխիթարուի իրականութենէն, այս վճիռը կրնա՞նք իբր անհերքելի ճշմարտութիւն ընդունիլ: Մխիթարութիւնը՝ վերջին ապաւէնն է անոնց, որոնք իրենց ցաւերուն այլեւս դարման չեն կրնար յուսալ. իսկ արդի վիպասանութիւնը չ'ուզեր վշտերու սփոփանք հայթայթելով միայն շատանալ, այլ նաեւ՝ կէտ նպատակին է աշակցիլ անոնց որ ընկերական թշուառութեանց դարմաններ որոնելու հետամուտ են: Վէպը՝ իրական կեանքի պատկերը կը պարզէ և մեզի կը մղէ ընկերական վիճակին վրայ խորհրդածելու: Եթէ արդի երիտասարդութիւնը օր մը իր վիպասանները ունենայ, որոնք ուսումնասիրեն մեր ամէն խաւերու ցաւերն ու վշտերը, տխրերանդ վրձինով մեր աչքերուն առաջ պատկերացնեն տարաբախտութեանց նը-

կարները, մեզի վկայ ընեն մինչեւ իսկ ժանտատեսիլ տեսարաններու և մեզի ըսեն՝

«— Ահա՛ չարիքը, մենք քննեցինք հիւանդութիւնը. ըրինք հայ ընկերութեան սրտին ախտազընհոսթիւնը, առա՛ջ թող գան անոնք որ հիւանդութեանց դարմաններուն վրայ պիտի խորհին,

«Պիտի կրնա՞նք անոնց ըսել՝

«— Է՞ր զմեզ ի ճեմ կը հանէք ցաւոց և տառապանոց հանդիսավայրերը: Մեզի ծաղկանց բուրաստանները միայն առաջնորդեցէք. երթա՛նք Վոսփորի պուրակները, թռչուններու դայլայլիկները լըսենք, ծաղկներու բուրումներովը զմայլինք: Մենք ի՞նչ գործ ունինք այն մութ ու խոնաւ յարկերը ուր խշտիներու վրայ դարիպն է հողեվարք: Գարշահոտութիւն կայ հոն, և մեր բիւզանդական ռուսագները շա՛տ փափկասուն են:

«Ղառական և վիպական դպրոցներու օիրահարներ՝ ըր միայն պիտի կրնան այսպէս խօսիլ: Բայց եթէ հրճուանք մըն է, անմեղ զբօսանք մըն է այդ դըպրոցներու պատկանիլ, սակայն սուրբ պարտականուութիւն է աշակերտիլ իրականութեան: Պէտք է որ հայ երիտասարդութիւնը այդ պարտականութիւնը կատարէ»:

Ազգային վիպասանութեան համար 1885ին գրծուած այս ծրագրին մէջ արդէն կը տեսնուի պանդուխտներու համար այն մտահոգութիւնը որ մըլքերու վրայ կը տիրէ և քանի մը տարի ետքը, 1888ին, պիտի ունենայ, ինչպէս վերեւ ցոյց տըւինք, մասնագէտ գրող մը որուն իրական կեանքէ պատմուածքները վիպակի տեղ պիտի բռնեն: Սակայն անոնք որ ընկերասէր գրականութիւն կ'ընեն, չեն կրնար միակողմանի ըլլալ և իրենց հոգածու ուշադրութիւնը կեանքի մէկ կամ երկու երեւոյթի

վրայ կեդրոնացնել միայն։ Նոր գրողները ազգային կեանքը իր ամբողջութեանը մէջ պիտի քննեն, պիտի ուսուցնասիրեն, մէջերնին տեսակ մը աշխատութեան բաժանում ընելով բնական բերմամբ մը, ըստ իւրաքանչիւր գրողի մտաւորական կազմութեան և հոգեկան արամագրութիւններու։

Ի՞նչ էր սակայն այն ընկերական նոր կեանքի ամբողջութիւնը։

Արդէն յիշեցուցինք թէ մեր ազգային գործունեայ կեանքը Պոլիս կը կեդրոնանար. ու այդ նոր գրողներն ալ ազգային ընդհանուր կեանքէն պոլսական բաժինովը միայն կը զբաղէին, թէեւ մօքերնին ու սրտերնին դէպի այն հայրենիքը յառած զոր իրենցմէ ոչ ոք տեսած էր, բացի Հրանդէն, և ա՛յն ալ ութ տարեկան Պոլիս եկած էր։ Ու ոչ մէկն ալ կրնար Հայաստան երթալ։ Գրողները հարուստներ չէին, այլ իրենց դիրք մը ստեղծելով ապրելու պարտաւորեալներ։ Գրագէտ բայց միանգամայն դաստուղ եղողները կրնային երկիր երթալու դիւրութիւնը ունենալ։ Դիտելի է որ նոր գրագէտներէն միայն մէկը ուսուցիչ էր՝ Հրանդը. միւսները իրենց ապրուստին համար ազգային իշխանութեանց հետ գործ մը չունէին, մինչ նախորդ սերունդին գրագէտներուն մէջ ուսուցիչներուն տեղը մեծկակ էր։ Ըմբոստացման գրականութիւնը ազգային վարչական մարմիններու ձեռքին և հսկողութեանը տակ պիտի չմտնէր։

Կեդրոն Պոլսոյ հայ կեանքը երեսուն տարուան մէջ բաւական փոխուած էր, բայց փոփոխութիւնը ազգային կեանքը ներքին բռնապետական ճնշումէ բոլորովին չէր ազատած։ Սահմանադրութիւնը պատրիարքական իշխանութիւնը չափաւորած էր, բայց ներսէս պատրիարք, ու Ազգային Ժողովի ատենա-

պետ Արթին Տատեան, ջնջել տուած էին իրենց ընդ-
դիմադիր օրագիր մը՝ Փորթուգալեանին «Ասիան»:
Դրան հետ լաւ յարաբերութեան մէջ գտնուող
պատրիարք մը, իրեն հետ կամ իրեն դէմ գործ ու-
նեցող հայերու վրայ կարող էր բռնանալ: Զնջուած
էր ամիրայութիւնը, այսինքն՝ այն դասակարգը որ
թէ հարուստ ըլլալով և թէ թուրք փաշաներուն
հետ սերտ յարաբերութեան մէջ գտնուելով, պատ-
րիարքարանն ու ժողովուրդը կը ճնշէր: Բայց այդ
դասակարգին տեղ բարձրացած էր էֆէնտիութիւնը,
Դրան ծառայող հայ պաշտօնատարներու մարմինը՝
էֆէնտիներէն ոմանք ազնուամիտ հայեր էին, բայց
հանրային ամէն գործի վրայ իրենց ազդեցութիւնը
զգալի էր: Հայութիւնը բարոյապէս անոնց իշխա-
նութեանը ներքեւ կը մնար: Ուրիշ էֆէնտիներ ալ
ազգը չարաչար կը շահագործէին: Հառած էր նաեւ
ուրիշ դասակարգ մըն ալ՝ հարուստներունը: Այս-
ածականով պէտք չէ երեւակայել եւրոպացի կամ ա-
մերիկացի վիթխարի դրամատէրներու հետ բաղդատ-
ուողներ: Քանի մը հարիւր հազար ֆրանքի ընչաւէ-
տութիւնը կը բաւէր արժանանալու համար հարուստ
տօի տիտղոսակրութեան: Տգէտ ու յաւակնոտ մար-
դեր էին այս «մեծատուն» կոչուողները՝ ազգային
ամէն գործերուն միջամտելու, ամէն գործերուն վը-
րայ թիրաքար իշխելու յաւակնոտներ որոնք կ'ու-
ղէին հայ ցեղը կառավարել, անոր նուիրելով «խել-
քերնին» որմով բազմափարթամ չէին, և՛ անոր խը-
նայելով ինչ որ կը սպասուէր իրենցմէ՝ դրամ:

Գրականութիւնը էֆէնտիին դէմ անուղղակի
պիտի կռուէր: Խմբագրական, երգիծաբանութիւն,
քրոնիկ օրուան խնդիրներու ազմուկին ու շփոթին
մէջ օրագրութեան սիւնակները սպրդելով, հարուած
հարուածի վրայ պիտի տեղացնէին. սակայն Պոլիս

անհնարին էր էֆէնտին տեսարանի վրայ հանել ազգային գործերու շրջանակով մը։ Վիպագիրները իրենց ոյժը հարուստին դէմ հանեցին։ Այդ հակահարուստ վիպագրութիւնը իր մտածութիւնը օրին մէկը պիտի պարզէր պանդուխտներու կեանքէն վիպակի մը վերջաբանին մէջ, որ հետեւեալն է.

«Այդ իրիկունը Մելքոն հաց չկերաւ. ձեռքերը ձալլած, աթոռակի մը վրայ օտային դրան առջեւ նստուկ կը մտմտար։ Գնա՛ց, արա՛ց գնա՛ց, եւ խեղճ մայրն ու մեծ մայրը մեռելնի՛ն մտմտային, զարիպնի՛ն թէ արտերնին։

«Մելքոն դաստակովը աչքերը սրբեց։ Ճաշերնին լմնցուցած, միւս գործաւորներն ալ հետզհետէ իրեն քով եկան։ Օրուան դէպքը լսած էին։

«Ա՛խ Աստուած, կ'ըսէին աստղերուն նայելով, ա՛խ Աստուած, աս մինչեւ ե՛րբ հարուստը մեր տունը քամէ։ Երկիրը՝ մեր ազգէն հարուստն է որ մեզի կը խեղդէ, փարանիս կ'առնէ, արտերնիս կ'առնէ, մեզի մօրէ մերկ կը թողու։ Ստամպօլ՝ մեր ազգէն հարուստն է որ մեր հախը կ'ուտէ, մարդ կ'ըլլայ մեր փարայով, մեզի հիւանդանոցներուն մէջ կը մեռցնէ։ Մեր ազգն է որ մեզի համար Հիւանդանոց կը շինէ ու մեր փարաները մեր գրպանէն կը խլէ, ու մեզի աւուր հացի կարօտ կ'ընէ։ Ա՛խ, Աստուած, աս մինչեւ ե՛րբ»։

«Մինչեւ ե՛րբ»։

«Միւս առտուն Մելքոն սկսաւ ըռէնչպէրութեան գործ մը փնտռել որպէս զի ինքն ալ լեցնէ հարուստին քսակն, որպէս զի ինքն ալ օր մը կարգուի ու զաւակ մը պատրաստէ հարուստին համար մաշուելու»։

Կ. Պոլիս 1884-էն 1890 ունեցաւ նոր չորս վիպագրող որոնք հանրային ու անհատական կեանքի խնդիրները յուզեցին, ոմանք նուազ յաջող գրական նութեամբ, բայց միշտ ընթերցողը ցնցելով: Այդ հեղինակներուն վրայ կը խօսինք, առանց ժամանակագրութեան կամ նախապատուութեան կարգի:

Գրիգոր Զօհրապ իր վիպակներուն մէջ առաջնա-

Գրիգոր Զօհրապ

կարգ յատկութիւններով օժտուած գրագէտ հանդիսացաւ: Մինչեւ այսօր Պոլիս կը մնայ, կը շարունակէ վիպագրել, արժանաւորապէս հռչակաւոր համբաւի մը վայելմամբ: «Մասիս»-ի ու «Հայրենիք»-ի մէջ իր ցիրուցան գործերը հաւանօրէն մօտեւր հատորով մը երեւան կու գան, եւ հեղինակին տաղանդին վերայ յատկ գաղափար մը կուտան:

Գրիգոր Զօհրապ երբ տակաւին դեռ շատ երիտասարդ էր, «Մասիս»-ի մէջ հրատարակեց վիպակ մը՝ գրեթէ վէպ մը՝ որ թէեւ նախափորձ սակայն երեւան կը անէ վիպագրողի յատկութիւններ, որոնք հետզհետէ պիտի բարգաւաճին և պիտի զօրանան: Չենք ուզեր այդ նախափորձը այսօր, երբ քսան տարի անցած է, մեր արդի գաղափարներովը դատել, մանաւանդ որ դէմերնիս հասունցած վիպասան մը ունինք: Բայց այդ գիրքը իր ժամանակին իբր իսկական նորութիւն մը ջերմ ընդունելութիւն գտաւ, ու զարգանալու նախա-

սահմանեալ տաղանդի մը յայտնութիւնը եղաւ: Իբրեւ դատաստան առաջ կը բերենք գնահատում մը զոր 1885-ի «Մասիս»-ին մէջ հրատարակեց ուրիշ երիտասարդ մը, Լեւոն Բաշալեան: Այդ դատաստանը իր արժէքը մինչեւ հիմակ կը պահէ, և գրքին ընթերցումը հետաքրքրական կ'ընէ գրականութեան պատմութիւնը սիրողներուն:

Ահա ինչ որ կը գրէր Բաշալեան.

«Մասիս»-ի յարատեւ ընթերցողաց մտքին մէջ խորաքանդակ դրոշմուած է անշուշտ «Անհետացած սերունդ մը» վէպն, որ մաս առ մաս հրատարակուելէ յետոյ այժմ գրքի ձեւով ի լոյս կ'ընծայուի: Գրիգոր Էֆէնտի Զօհրապ թէեւ առաջին անգամ կ'իջնէ հայ գրական ասպարէզին մէջ, այլ նոյնհետայն կը գրաւէ անդ կարեւոր տեղ մը: Ի վաղուց հետէ հրատարակուած չէր գիրք մը այսքան «նոր» ու այսքան «գրական»: Այդ վէպ մուցնել պիտի տայ բազմաց շատ կսկիծներ զորս ունեցած են հայ գրականութեան աղքատութեան վրայ: Գրքին մէկ ծայրէն միւս ծայրն, հեղինակը կ'երեւայ մեզ առաջնակարգ վարպետ մը որ կը ներկայացնէ մեզ կեանքն իւր մանրակրկիտ ճշդութեամբ, և ամէն երեւոյթներու ներքեւ:

Վերանսացի նշանաւոր գրադատ մը ըսած է, թէ լաւագոյն վէպերն անոնք են, որոնց նիւթը կրնայ, ամփոփուիլ երկու տողի մէջ: «Անհետացած սերունդ»-ին հիմն ալ պարզ է: Երիտասարդ մը կը սիրահարի ամուսնացեալ կնոջ մը զոր ուխտած էր ատել յաւէտ, — ըստ որում սիրադուրժ գտնուելով երիտասարդին ամենա սիրելի բարեկամին՝ նորա խեղ լազարման ու մահուան պատճառ եղած էր — ու ամուսնոյն մահուանէն յետոյ կ'ամուսնանայ նորահետ և կ'ապրի մենութեան մէջ: Այս կմախքին

վրայ, հեղինակը ի՞նչ սրտագրաւ ու սրտայոյզ դժբա-
ղալներ յօրինած է, ի՞նչ այլազան ու հրաշալի
պատկերներ աւելցուցած է»:

Այս դրուատիքը արտայայտութիւնն է ճնորդին
առջեւ տասնութ տասնինն տարեկան պատանիներու
խանդավառութեանը: Ու Զօհրապ անոնց գրեթէ
աարեկից մըն էր:

«Անհետացած սերունդ»ին հեղինակը 1884—1890ին
բաւական քան գրած է. մասնաւոր ուշադրութիւն
կը գրաւեն՝ «Ներսէս», «Այրին», «Փոթորիկը», «Մե-
ղայ Տէ՛ր» վիպակները:

«Ներսէս»ը Ազգային Հիւանդանոցին վարչու-
թեանը դէմ ճակատամարտներու առաջին հրացանա-
ձգութիւններէն է: Ներսէս որբեւայրիի մը մէկ հա-
տիկ զաւակն է. մայրը տղան Ս. Փրկչի Հիւանդա-
նոցին Որբանոցը կը դնէ: Օր մը զայն տեսնելու
կ'երթայ, և մեռած կը գտնէ վարժարանին բանտին
մէջ, ուր նետած էին պատիժի համար և անօթի
թողած:

Հիւանդանոցին այն ատենի հոգաբարձութեան
դէմ նոր գրողներուն մարտնչումը, ներքին բարե-
կարգման համար մղուած կռիւն է: Հայաստանի հա-
մար թուրքէն վերանորոգումներ պահանջող հայը,
կ'ըմբոստանար՝ իր բարեգործական հաստատութիւն-
ները լաւագոյն հոգածութեամբ խնամելու գաղա-
փարին դէմ, վասն զի անոնց վերին հսկողները հա-
րուստներն էին: Վաճառականներէ կազմուած հոգա-
բարձութիւն մը շատ տարիներէ ի վեր Ազգային
Հիւանդանոցը կը խնամէր. ամբողջ հայ ժողովուրդը՝
առաջնորդութեամբ լրագիրներուն՝ փառաբանանք-
ներ կը տեղար այդ բարեսէր հայոց գլխուն: Պատ-
րիարքները կուգային կ'երթային, ժողովականները
իրարու կը յաջորդէին, ազգին մէջ կռիւներ կը մղու-

ուէին, բայց Հիւանդանոցին հոգաբարձութիւնը կը մնար անքննադատելի: Տարակոյս չկար թէ այդ հարուստ վաճառականները բարեխիղճ մարդեր էին ազգային հաստատութեան մը դրամին մատակարարմանը մէջ, և ի հարկին իրենց գրպանէն ալ նուիրատուութիւն ընելու չէին վարաներ: Սակայն դրամին բարեխիղճօրէն գործածութիւնը, դրամական առատ նուիրատուութիւն արդեօք բաւական երաշխաւորութիւններ են թէ ազգային հաստատութիւնները օգտակարապէս իրենց նպատակին կը ծառայեն: Խնդիրը ազգային կեանքին վրայ դրամատէրներուն գերիշխան կամ չափաւոր տիրապետութեան շուրջը կը դառնար: Հարուստներուն և մտաւորականներուն միջև կռիւ կը բացուէր: «Մասիս» սկսաւ հիւանդանոցին վիճակը քննել, և օրին մէկն ալ ցոյց տուաւ, թէ այդ բարեգործական հիմնարկութիւնը բարեխիղճ գրամատէրներուն վարչութեանը ներքեւ՝ սպանդանոց մըն էր պարզապէս: Հոն չարաչար կը տառապէին հիւանդները, ծերերը, որբերը. կը մեռնէին՝ անհոգ անխնամ մնալով: Ուղտները ամենամեծ մասամբ պանդուխտներն էին, որոնք հիւանդանոցին անունէն իրաւամբ կը սոսկային:

«Մասիս»ին բացած պայքարը ծայրայեղ յանդունութիւն մը համարուեցաւ: Դրամին փայլէն շլացած և ստորնացած ժողովուրդ մը, հիւանդանոցին մատակարարութեան քննադատները հիւանդանոցին թշնամին կը համարէր, ճիշդ ինչպէս թուրք իշխանութիւնը իր յուսի վարչութեանը դէմ բողոքող հայերը իրեն ոխերիմները կը կարծէ: Կացութիւնները համանման էին: «Մասիս»ի խմբագիրները չվախցան և չվերջնոտեցին. սկսած կռիւնին շարունակեցին մինչև ի յաղթանակ: Հիւանդանոցին բարեկարգման

խնդիրը ազգը կամաց կամաց ցնցել սկսաւ, ժողովուրդը որ առաջ միաբան էր ի պաշտպանութիւն հոգաբարձութեան, չա՛լ երկուսի բաժանուեցաւ: Յուզումը տիրեց և այս խնդիրը ուրիշ բաղմամբիւ հարցերու վրայ ալ խորհիլ տալու առիթ մը պիտի ըլլար: Զօհրապ իր վրայ առաւ հիւանդանոցին որբերու բաժնին դատը. տխուր իրականութիւնը ներկայացնող պատկերով մը ազգին հոգին խռովեց: «Ներսէսը» ա՛յս էր:

«Այրին» որ պատմութիւնն է այն աղուոր, կըտրիճ հայաստանցիներու որոնք Պոլսոյ մէջ կ'ապականին, կը փճանան, և իրենց կիները, զաւակները անդին անխնամ կը կորսուին: Այս վիպակն արճնդհանուր նպատակին կը ծառայէ, այն է՝ Հայաստանի համար պոլսական պանդխտութեան աղիտաբերութիւնը հաստատել, սարսաղագեցիկ նկարագրութիւններով: «Փոթորիկը» քաղքենի հայ կնոջ մը իր տան նաւավար երիտասարդի մը հետ, ծովին վրայ փոթորկի մը պահուն, ինքնամոռացութեան մէկ դրուագն է: «Մեղա՛ Տէրը» կը ներկայացնէ հանրային դրամը թիւրացնելով հարստացող հայը, որ առ Ստտուած ուղերձած անդադրում «Մեղա՛յ Տէր» ներով կը սրբանայ ժողովրդեան աչքին:

Զօհրապին վիպակները, ինչպէս ուրիշներուն, ներն ալ, թէև «նորավէպ» կը կոչուին բայց անսպասելի գիւտերով չեն վերջանար: Պարզ պատմութիւններ են, կեանքի սովորական դրուագներ: Կը յիշեցնեն Զուլային այն կարծիքը, թէ վէպը կրնայ ուրիշ բան չըլլալ, բայց եթէ սովորաբար պատահած անցքի մը նկարագրութիւնը: Այս կարծիքին հիմնաւորութիւնը ինչ որ ալ ըլլայ, բայց տարակոյս չկայ, թէ շատ սովորական դէպքի մը պատմութիւնը իբր վիպասանութիւն հաճելի ընծայելու համար,

պէտք է որ գրողը արուեստագէտ մը ըլլայ: Զօհրապ պարզ նիւթերու վիպագրութեամբը արուեստագէտի մը ձիրքերովը կը յաջողի ընթերցողը գրաւել: Զօհրապի մը, Բաշալեանի մը, Կամսարականի մը գրականութիւնը, յստակափայլ պարզելու համար, հարկ է իրենց վիպագրութիւնները մէկիկ մէկիկ վերլուծել, որպէսզի անոնց ընկերաքանական գաղափարներուն հետ նաեւ երեւան հաննք իւրաքանչիւրին սեփական էսթետիքի գաղափարներն ալ, բայց այսպիսի աշխատութիւն մը պարզ ուրուագծի մը սահմանին մէջ չի մտներ:

Զօհրապին առաջնակարգ յատկութիւններէն մէկը՝ հեզնաբանութիւնն է: Իր ներկայացուցած տիպարներուն ծիծաղելի կողմերը շատ որոշապէս դուրս կը ցատկեցնէ անոնց բերանը դրած խօսքերովը, անոնց դէմքերուն, զգեստներուն, բնակարաններուն նկարագրութեամբը: Կը թառի յատկապէս նոր հարուստ դասակարգին վրայ: Իր մասնագիտութիւնն է՝ այդ դասակարգին յաւակնոտութեան, ամբարտաւանութեան, կեղծաւորութեան ու այլանդակօրէն եւրոպականացման ուսումնասիրութիւնը: Ու այդ ամենը մերթ կորովալիր, մերթ նրբին դարձուածքներով նկարագրելու մէջ եզակիան է: Բայց այդ խեղճ արարածները ատելու փորձութիւնը չես ունենար: Հեղինակը իր բոլոր զգայնութեան և ցասման մէջ միշտ սկեպտիկ մը կը մնայ: Աւելի կարեկցող մըն է քան թէ ատող մը: Արդէն մեր նոր գրողներուն ընտրոշ մէկ յատկանիշը՝ ատելութեան տկարութիւնն է և գթութեան ուժգնութիւնը:

Գթութիւնը սակայն լալկանութիւն չէ: Զօհրապ նկարագրող մըն է, զգածեալ նկարագրող մը բայց ո՛չ ողբացող մը: «Այրիին» վերջաբանէն քանի մը տող առաջ բերենք: Մարտիրոս՝ հայաստանցի

կտրիճ երիտասարդը ինչպէս քիչ մը առաջ յիշեցինք՝ Պոլսոյ կեանքին մէջ ապականուած, փճացած է։ Պոլսորումէ գլտորում վերջապէս ապօրէն պսակով մը կը կարգուի, իսկ անդին կինը կը սպասէ ու կը սպասէ։ Էրիկը ողջ է, բայց ինք այրի կը համարուի։ Գիտէ որ անիկա պիտի չգայ, բայց նորէն միշտ տունոր ընդ առաջ կ'երթայ։

«Գիտէր, ստոյգ գիտէր ալ, որ պմուսինը պիտի չդար. բայց իրիկունը, առանց ուղելու, քայլերը կ'առաջնորդէին զինքը այն արտը ուրկէ վերջին անգամ տեսած ու Պոլիս ճամբած էր իր երիտասարդ էրիկը։ Հոն, կանգուն և առանձին, հեռուն տարած ուող ընդարձակ ու հարթ դաշտին վրայ պտտցնելով իր հետախոյզ նայուածքը, Այրին դեռ կը սպասէր։ — Այսպէս չե՞ս սպասեր դարերէ ի վեր Հայաստանի հայ կիները։ Սպասումի այս նկարագիրը կը յիշեցնէ Լոթիին Pêcheur d'Islandeի սիրտ կորտող համբաւաւոր սպասումը։ Բայց հայ հեղինակը «Այրին» գրած ատենը այդ գիրքը տակաւին չէր տեսած։ Քառնի մը տարի ետքն էր որ այս տողերը գրողը Լոթիին գլուխ գործոցը Զօհրապին կուտար կարդալու համար։

«Փոթորիկը» ո՛չ միայն խորապէս հոգեբանական է՝ այլև բանաստեղծական։ Անոր մէջ վայրագ, վսեմ, կենդանի, յուզող, տխրեցնող բան մը կայ։ Եւրոպա կան մատենագրութեան մէջ իսկ պզտիկ գլուխ գործոց մը պիտի կրնար սեպուել։

Զօհրապին ոճը ախորժելի է։ Խրթին չի գրեր։ պարզ է, առանց ռամկացման։ փոխաբերութիւնները, պատկերացումները կը սիրէ, բայց ուշագրաւ նորութիւններու յաճախ չենք հանդիպիր։ Իր հայերէնը պերճ չէ, բայց յստակ ու ճշգրիտ է։

«Փոթորիկ»ին հեղինակը Պոլսոյ առաջնակարգ

փաստաբաններէն մէկն է, և առաջին հայ փաստաբանը: Պոլսոյ թաղային վարժարանի մը աշակերտ, ամենուն պէս ինքն ալ գրական թեթեակի կրթութիւն ստացած էր, բայց ինքնազարգացմամբ ու բնաւոր կարողութիւններու աջակցութեամբ, ինքնատիպ գրող մը եղաւ ու կը մնայ: Իր վիպակները ապագային համար ալ պիտի ապրին: Մոռացման դատապարտեալներ չեն, վասն զի սրտի հետ կը խօսին գեղեցիկ արուեստով մը, ու Եղանակի մը բարձրը կը նկարագրեն:

Կ. Պոլսոյ մամուլին մէջ Լեոն Բաշալեանին առնունը ճանչցուեցաւ 1885ին, Թիւրքիոյ հայոց սոյն տարուան գրականութեանը վրայ իր մէկ տեսութեամբը: Այս առթիւ Եղիա Տէմիրճիպաշեան «Երկրագունտին մէջ կը գրէր. «Եւ իսկոյն աւելցնեմ թէ՛ յոյժ սիրեցի «Մասիս»ի սոյն տեսութիւնն անցեալ ամի գրականութեան վրայ: Քաջ հայագէտի մը գրուածն էր. հասուն մտքի ծնունդ և վարժ գրչի արդիւնք: Անտարակոյս, աւելի պիտի սիրէի սոյն յօդուածն, եթէ գտնէի հոն ինչ որ ամէն բանէ վեր կը սիրեմ գրականութեան մէջ—երա՛գ: Այլ Պ. Լեոն Բաշալեան կարող քան երազող միտք մը կ'երևի: Զի հեռանար նիւթէն. չի մոլորիր անձնական դժուարանել—այլև հեշտագին—ճամբուն մէջ: Կարգաւորութիւն իր նախադասութեանց մէջ, կարգապահութիւն իր բոլոր յօդուածոց մէջ կը տիրէ»:

Այս գովեստը որ տասներութ տարեկան պատանիի մը կը տրուէր, պարզապէս բարեկամական քաջալերանքի նպատակաւ չէր, այլ՝ յօդուածին թողած տպաւորութեան ճշմարիտ գնահատումը: Բա-

շալեան իր թարմ հասակին մէջ իսկ ուշադրութիւն կը դրաւէր մտքին հասունութեամբը: Ու միշտ մնաց լաւ խորհող, լաւ դատող, լաւ կշռող գրագէտը: Այն ինչ դպրոցէն շրջանաւարտ ելած, կը մտնէ «Մասիս» խմբագրութեան մէջ 1884 Յունուար 1ին: Վեց ամիս ետքը երբ երկու թերթերը կը միանան, Բաշալեան կ'անցնի «Արեւելք»ին, իր հետ տանելով խմբագրական վեցամսեայ վարժութիւն մը որով «Արեւելք»ին մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէ: Հայերէնի հմուտ, դրասէր ճաշակով օժտուած, գրելու կոչում ունեցող, ու միանգամայն շատ համակրելի երիտասարդ, շուտով իր շուրջը կը հաւաքէ իրեն տարեկիցները, և իբժէ տարէցները, և ամենքը միասին մեր գրականութեան նոր զարկ մը կուտան: Բաշալեան այլևայլ նիւթերու վրայ գրած է, բայց առայժմ իր վիպակներուն վրայ միայն պիտի խօսինք:

Թիֆլիսի «Մուրճ» հանդէսը 1901—1902ին հրատարակել սկսաւ, «Պատմուածք» վերնագրով ու Լեւոն Բաշալեան ստորագրութեամբ, չարք մը վիպակներ, որոնց առաջինը «Ղալաթիոյ ըէսթը» եղաւ: Այդ վիպակները ասեմնօք Պոլսոյ «Մասիս» ու «Հայրենիք» թերթերուն մէջ երեցած էին. առանձին հատորով ալ պիտի տպագրուէին Կովկաս, հանգամանքները այդ խորհրդին իրականացումը արգիւցին: «Մուրճ» կանգ չառաւ ւարդէն հրատարակուած են՝ նկատողութեան առջև, և իր ընթերցողներուն հրամցուց վիպակներ որոնք 1888էն կը թրւագրին, ինչպէս «Րէսթը»: Այս հիւրասիրութիւնը շատ պատուարեր է երիտասարդ հեղինակին համար: Անտարակոյ՝ այս վիպակները պէտք է ներքին անժխտելի արժանիք մը ունեցած ըլլան որպէս զի ծանր ամսաթերթի մը խմբագրութիւնն ալ արտատպումի բացառիկ պատիւը անոնց ընծայէ: Բաշալեան նորա-

վէպեր գրել սկսած է երբ հազիւ տասնըութը տասնըինը տարեկան էր, ու անշուշտ անոնք գեղարուեստական կատարելագործեալ էջեր չեն ներկայացներ: «Վաղանդը», «Յեղին ձայնը» որոնք 1898ին հրատարակուեցան երբ Բաշալեանին 1888 92ի գործերուն հետ բաղդատուին, արուեստագէտին յառաջդիմութիւնը անմիջապէս աչքի կը զարնէ: Եւ սակայն, այդ նորավէպները իրենց երեւման թուականէն տասնըչորս տարի ետքն ալ թարմութիւննին տակաւին կը պահեն և ախորժանքով կը կարդացուին իբրեւ նորութիւններ, վաւեր զի անոնց մէջ գաղափար մը կը տիրէ, սիրտ մը կը բարախէ, ու արուեստը կ'իշխէ: Կեանքի պատկերներն են կենսաբուխ գեղեցկութեամբ: Զօհրապին առթիւ ինչ որ ըսինք, նոյնը կը կրկնենք. այդ վիպակներուն գաղափարական և գեղարուեստական աղուորութիւններն ազէկ մը հասկցնելու համար, զանոնք հարկ պիտի ըլլար մէկիկ մէկիկ վերլուծել: Ուրեմն քանի մը դիտողութիւններով բաւականանանք:

Բաշալեան իր վիպակներուն մէջ միշտ եղբայրական գուրգուրանքով զեղուն սիրտ մը ունի երիտասարդներուն համար. ա'յն երիտասարդներուն, որոնք դեռ պատանի կրնան սեպուիլ: Սրտէն խանդակաթ սէր կը ծորի անոնց համար: Կեանքի մէջ անոնց կրած յուսախաբութեանցը վրայ կը գլխաւոր, ու երիտասարդները երազանքներու վտանգին դէմ պաշտպանել կ'ուզէ: «Հմայաթափը» երազել առողջ քանաստեղծութիւն մըն է, որ սակայն երիտասարդը երազանքէն չյաղթուելու, չընկճուելու նախատեսութեամբ կը սպառազինէ: «Ա՛յո է եղերը»՝ բնապաշտական մերկութեամբ գրուած՝ երիտասարդներուն աչքին առջև կը դնէ կնոջ մը համար իր կեանքը ջախջախելու, խորտակելու յիմարութիւնը

որ շա՞յն է եղերս զարմացական հարցումով կը վերջանայ, ու կը վերջացնէ կեանքը շատ անգամ ալ:

«Ղալաթիոյ ընթեր» իմաստասիրական վիպակ մըն է: Հեղինակը, հայ ցեղին ինքնապահպանութիւնը ապահովող մեծկակ մէկ ուժը զօրեղ նկարագրի տէր երիտասարդի մը մէջ կը մարմնացնէ: Դարերը թո՛ղ հոլովին, հայը երբ իր հայրենի հաւատքին վրայ հաստատուն մնալու համար ամէն զոհողութիւն յանձն կ'առնէ, ժամանակէն չի վախնար, կը դիմանայ և կը շարունակէ իբր ցեղ ապրիլ:

«Բէշաթ»ին նիւթը կնճռոտ չէ: Լուսաւորչական որբ տղայ մը կ'որդեգրուի իր հօրեղբորմէն որ բողոքականացած հարուստ մըն է: Կը դրուի Պոլսոյ ամերիկեան Բոպէրթ քոլէճը, ուր քանի մը լեզու սորվելէ և բաւական ուսում ստանալէ յետոյ, չըրջանաւարտ դուրս կ'ելլէ: Իր բողոքական հօրեղբայրը կ'ուզէ որ եղբորորդին դաւանափոխ ըլլայ որպէս զի ինքն ալ անոր դործ տայ, զայն իր տունը ընդունի: Բայց չըջանաւարտը այս առաջարկը կը մերժէ. անդործ, անթի, թշուառ կը մնայ բայց հաւատքին վրան ալ հաստատուն:

Այդ երիտասարդին հոգեբանութիւնը զուտ հայազգասիրական է: Այո՛, ուսում առած է, և հաւանօրէն շատ քերմեռանդ երիտասարդ մըն ալ ըլլալու չէ: Կրօնափոխութեամբը իր ընտանիքէն դիւսացաւանք ալ պիտի չունենայ, բայց և այնպէս ուէ փորձութեան կը դիմադրէ և խեղճութեան մէջ կ'ապրի, վասնզի ցեղին ձայնն է որ իր սրտին մէջ կը խօսի: Հաւատքը, զոր պիտի ուրանայ, իր սեփականութիւնը չէ, իր համոզումին ծնունդը չէ, այլ՝ իրեն աւանդ ձգուած ժառանգութիւն մըն է, զայն ինքն ալ հաւատարմաբար իր զաւկին փոխանցելու համար: Իր հայրերուն հաւատքն է: Հայրը

մեռած ատենը իրեն կտակ մը ըրեր է, թէ հայ հաւատքին վրայ հաստատուն պիտի մնայ: Ողջութեանն ալ միշտ երկու խօսքին մէկը կ'ըսէ եղեր «պապերուդ հաւատքին վրայ խաւի կեցիր, օղլո՛ւմ»: Ընկերաբանական իմաստասիրութեան «մեռածները մեզի ըրած են ա՛յն ինչ որ ենք» սկզբունքի հաւատումը:

Այս պատմութեան նիւթը ինչպէս որ կնճռուէ, նաեւ նորութիւն մըն ալ չէ, բայց վիպագրի մը տաղանդը զօրաւոր կ'երևի, երբ անիկա կը յաջողի, պարզ նիւթ մը պատմելով, ընթերցողին սիրտը գրաւել ու մտքին ցնցողական զարկ մը տալ:

Այս վիպակը 1889 Սեպտեմբերին կը հրատարակուէր, այն թուականին երբ կրակը ա՛լ հոգիները կ'առնէր, ու մեծ դէպքերու նախընթաց օրերն էին: Ճեղին ինքնապահպանութեան ամէն միջոցներուն վրայ կը խորհուէր: Հիները, ծերացածներն ալ թունդ ելան, կազդուրուեցան ու նորերը սիրեցին երբ տեսան թէ այդ նոր պատանեկութիւնը թէեւ ուսում ստացած, թէեւ Եւրոպան սիրող, բայց ա՛յն ալ կը զգար որ ցեղ մը իր հաւատքովը կը պահպանուի: Մինչև այդ օրը ո՛չ մէկ գրագէտ ազգային կրօնքին դատը այնքան հուժկու պերճախօսութեամբ պաշտպանած էր որքան երիտասարդ Բաշալեանը: Իր գործը ստուար բան մը չէր. հազիւ քանի մը հարիւր տող. բայց ո՛չ քարոզ էր, ո՛չ խմբագրական առաջնորդող: Սէրը վիճաբանութիւն չի վերցնէր: Եւ «Րէսթը» գնաց, սփռուեցաւ Հայաստան. խանդաղատեց, գորովեց, գրաւեց, սրտապնդեց երիտասարդն ու ծերը: Եւ ամօթահար սարսեցուց ամէն անոնք որ այնուհետ ճշմարտութեան մը կը հետամտէին տրկարացնել ազգ մը երբ անիկա իր գոյութեանը համար գերագոյն կռիւր կը մղէր ու պէտք ունէր ազգային հաւատքովը զօրանալու:

Բաշալեան երբ հայոց հին հաւատքին իբր ա-
խոյեան մը հրապարակ նետուելով, ըստոյական պա-
տերազմի մէջ անոր յաղթանակին համար կը գրէր,
միևնոյն ատեն, ուրիշ պատերազմներու նախազգա-
ցութեամբն ալ մտահոգ, իր պատմուածքներովը ազ-
գին մարմնական կորովը կը պանծացնէր ու կը յիշ-
ցնէր: «Սաչախճին» ու «Տէրտէրին ուխտը» ետեւեւ
տեւ եկան ու փառաբանեցին զէնք գործածել գիտ-
ցողները, տգէտ երիտասարդը որ կռուիլ գիտէ, ու
հայ տէրտէրը որ իր հրացանը չի մոռնար: Ասոնք
վաղուան հայերը պիտի ըլլային, և գրականութիւնը
զիրենք ժողովուրդին ներկայացուց, երբ դեռ չէին
երևցած: «Տէրտէրին ուխտը» կրնար՝ և աւելի ճշ-
գրտօրէն՝ հրացանամու տէրտէրը կռուիլ: Անոր մէ-
ջէն ջնջուեցաւ տող մը, որ արգարութիւն մըն էր,
«տէրտէր, քու հրացանդ մեզի պէտ՝ք է»: Դեռ քանի
մը օր ալ, ու այդ հրացանը պիտի պայթէր. առա-
ջուց ազդարարութիւն մը վտանգաւոր էր:

Ինչ որ ալ ըլլան իր գրչէն ելած նիւթերը, Բա-
շալեան միշտ ազնուական ոճով կը գրէ, կրնամ ը-
սել՝ նաեւ օղնուապետական: Ոճը իր արժանապատ-
ուութիւնը կը պահէ նոյնիսկ էն խեղճուկ կնոջ նը-
կարագրութեանը մէջ: Ու միթէ աղքատները, թըշ-
ուառները չունին իրենց յատուկ արժանապատու-
թիւնը, որ զիրենք ակնանիչի կ'ընծայէ:

Տիգրան Կամսարական միակ նոր գրագէտն է որ
մեծկակ վէպով մը ներկայացաւ: Իր «Վարժապետին
Աղջիկը» 1887ին «Արեւելք»ի մէջ իբր թերթօն երև-
նալէ յետոյ, առանձինն հատորով ալ հրատարակ-
ուած է: Այդ գիրքը հիմակ կարդացող քննադատ մը,

գրական ինչքան թերութեանց ալ հանդիպի բայց պիտի չկարենայ մտքէն անցընել, թէ տասնըութ տասնըինը տարեկան պատանիի մը հեղինակութիւնը եղած ըլլալ:

Ամէն անոնք որ գրականութեան մէջ թեակոխեցին երբ դեռ ա՛յնքան թարմ էր իրենց տարիքը, ու յաջողած գրուածներով ուշադրութիւն գրաւեցին,

Տիգրան Կամսարական

տարակոյս չկայ թէ անոնք օժտուած էին բընատուր ձիրքերով, զոր կրթութեամբ պիտի կատարելագործէին, ժամանակին հետ: Կամսարական հոգեբան ծնած է. մեծ վէպին մէջ, իր հոգեբան դիտողի յատկութիւնը ակներե կը տեսնուի, թէ երարգաւաճման համար տակաւին ատեն ունեցած չըլլայ: Նաեւ՝ տարտղնած միտք մը չէ, այլ՝ ինքնամ-

փոփ: Խորհելու և իմաստասիրելու ընդունակութիւնը ցոյց կու տայ՝ ու եթէ վիպասանութեան մէջ մէկէնիմէկ մեծ դռնէն մտնելու անհամբերութիւնը ունեցած է, պաաճառն այն է որ Երեւակայութիւնը զինքը անհանգիստ ըրած է. զայն գոհացնել ուզած է: Բուխ, դիւրազգած սիրտ մըն է, ու Տոտէ և Լութի դիւթիչ հմայքով մը զինքը իրենցը ըրած են: Բայց, իբր արուեստագէտ, իր նուրբ և սրբատաշ ոճը Կոնքուռներու աշակերտող մը կը յիշեցնէ: Պարբերութիւններ կան զոր հասկնալու համար պէտք է կանգ առնել և մտածել:

Երիտասարդ հեղինակը յետոյ տուաւ վիպակներ-

ու գրական էջեր որոնք զինքը մեր գեղարուեստական տաղանդակարգ գրողներէն մէկը ըրին, և սակայն «Վարժապետին աղջիկը» ոչ միայն նոր երիտասարդներուն համակրալիր գնահատմանը արժանացաւ, այլև՝ հին գրողներն ալ գոհացուց: Մարկոս Աղաբէգեանց՝ պատմագէտ ու ժողովրդական գրականութեան սիրող մը, տեսակ մը արհամարհանքով կը վերաբերուէր դէպի նոր գրականութիւնը. ուստի և «Վարժապետին աղջիկն» ալ կարդալ չէր ուզած. բարեկամներու թախանձանքով կը սկսի կարդալ, ու ահա սքանչացած կը յայտարարէ, «թէ թուրքիոյ հայերը իրենց Աբովեանը պիտի ունենան»: Բաղդատութիւնը շատ ճիշդ չէր հեղինակը իր ներկայացուցած տիպարները իրենց միջավայրին բարբառովը խօսեցնել կուտար, ինչ որ «ժողովուրդի լեզու» կը կոչուի. ասկէ՝ Աբովեանի հետ շփոթութիւն մը: Ու յետոյ, արեւմտեան բարքերուն մէջ նոր սովորութիւն մը սկսած էր մտնել. թուրքիացի գրող մը գովելու համար զայն Ռուսիոյ հայու մը հետ կը բաղդատէին: Առաջ, թուրքիացի հայ գրագէտի մը համար կ'ըսուէր՝ «մեր Վիկթոր Հիւկոն է, մեր Լամարթինն է»: Ետքէն կ'ըսուէր՝ «մեր Աբովեանն է, մեր Արծրուանի՛ն է, մեր Րաֆֆի՛ն է»:

«Վարժապետին աղջիկը» ստուար հաւորէն նկարագրական գեղեցիկ էջերու հաւաքածու մը կարելի է հանել: Այդ հատորը միշտ հաճոյքով պիտի կարդացուի, իբրև մեր նրբին գրականութեան ծագման օրերուն կորիզը:

«Արեւիք»ին ու «Մասիս»ին քրոնիկագիրը այդ թերթերուն մէջ հրատարակեց շարք մը վիպակներ:

որոնք ընկերական զանազան խնդիրներ կը յուզէին՝ ամուսնական, բանուորական, կրթական և այլն։ Այդ նորավէպերը ընդհանրապէս թոյլ ոճով գլորուած են, գրեթէ ամենուէն ալ սկզբնաւորութիւնները ըստ բաւականին խնամեալ կ'երևին, բայց աւագարանքին խթանը շուտով կը տեսնուի։ Ասոնք իբր գրական գործ թէև շատ պակասաւոր են, սակայն իրենց յարձակողական առաջադրութեամբը ազմուկ յարուցին, իրենց կարգին իրենք ալ ծանր յարձակում կրելով։

* * *

Վիպագրութիւնը, տիկին Տիւսարէն զատ, 1884-1890ի շրջանին համար այս չորս անունները կը յիշատակէ միայն, իբր հանրութեան ուշադրութիւնը իրենց վրայ կեդրոնացնողներ։

Հիմակ, այդ ժամանակուան վէպերը կամ վիպակները քննած ատեննիս, անոնց ոճն ու գեղարուեստն խստապահանջութեամբ նկատողութեան կ'առնենք. բայց տասնըհինգ քսան տարի առաջ, երբ վէպը կռուազան էր, քննադատները աւելի անոր գաղափարներով, բարոյականութեամբը կամ անբարոյականութեամբը կը զբաղէին քան թէ գրականութեամբը։ Ժողովուրդն ալ, որ արուեստագէտ մը չէ, իր ուշադրութիւնը նիւթին կը նուիրէր։ Հազիւ թէ Եղիա Տէմիրճիպաշեան մը, իբր քննադատ, գրուածքի մը մէջ արուեստին կատարելագործութիւնը կամ սկարութիւնը մատնանիչ կ'ընէր, երբեմն երբեմն։ Գրականութեան մէջ արուեստի նախանձախնդիր երիտասարդները հազիւ թէ պատրաստուիլ կը սկսէին։ Դեռ քանի մը տարի սպասելու է մինչև որ «նորագոյններէն» Արշակ Զօպանեան էսթէթիքը հայ

քննադատութեան համար նոր փորձաքար մը համարի։ Բայց այդ 1884—1890էն ամէն գաղափար որ էսթէթիք գրականութեամբ յայտնուած է, անիկա ժամանակին դիմագրաւած է ու պիտի դիմագրաւէ։

Նաեւ դիտելի է, որ վիպասանները, ընդհանրապէս, տկար արարածներու համար հակուժ ունին, և վէպերը մեծ մասամբ դժբախտութիւններով կը վերջանան, ընթերցողը տրտմութեան մէջ թաղելով։ Այս դիտողութիւնը ըրած են կովկասցի քննադատներն ալ, այն հաղուադէպ պարագաներուն մէջ երբ Արեւմտեան հայ գրականութեան վրայ խօսելու առիթը ունեցեր են։ Մենք, նոր գրագէտներուն գըրչին ներքեւ կեանքի այս յոռետեսութիւնը պարզ մեկնութեամբ մը կը բացատրենք։ Անոնց վիպասանութիւնը քանդուժի և վերաշինութեան նպատակ մը առաջադրած է. և որպէսզի այդ նպատակին հասնին, հարկ է որ սրտերը յուզեն և անոր խռովութիւնովը իշխեն մտքերու վրայ։ Եթէ իրականութիւնը հրճուանքի տեսարաններ պարզէր միայն, արդար՝ յաղթական, անիրաւը՝ կործանած, բարին՝ բարձրագլուխ, չարը՝ գետնամած, ո՛չ հարստահարող, ո՛չ հարստահարեալ, այն ատեն ոչ ոք պիտի ըմբոստանար սրտէն ու մտքէն, ու անքնական եցեւոյթ մը պիտի թուէր յոռետես գրականութիւնը որ կը յուզէ, կը գրգռէ, կը զայրացնէ։

Սակայն որքան աւելի կը մօտենանք դէպի 1890, գրականութիւնն ալ իր ամբողջութեանը մէջ և յատկապէս վիպասանութեամբը, հետզհետէ կը խրոխտանայ և լաւատես կը դառնայ։ Կռիւներու նախընթաց օրերը, ժողովուրդը պէտք է որ ինքն իր մէջ վստահութիւն զգայ։ «Տէրտէրին ուխտը» արդէն սրտապնդող՝ այսինքն լաւատես վիպակն է։ Լքուած, դետին ինկած հրացանը նորէն վեր կը վերցուի, նորէն ձեռք կ'առնուի։

Թատրերգութիւնը նոր գրականութեան մէջ ունէր
բաժին մը չունի։ Թատրոնները փակուած են։ Եր-
բեմն երբեմն եւրոպական լեզուէ դաշոյնի և թոյնի
տրամ մը թարգմանուելով, կը ներկայացուի ի նը-
պաստ բարեգործական հաստատութեան մը, բայց ազ-
գային միտքը բան մը չի ծնիր։

Պատմագրութիւնն ալ փառաւոր մասնակցու-
թեամբ մը չի ներկայանար։ Կառավարական խստու-
թիւնները արգելք են անկախօրէն ունէ լուրջ ու-
սումնասիրութեան։ Գարագաշեան իր քննական հա-
յոց պատմութեան երկրորդ հատորը կը հարկադրուի
Թիֆլիս տպագրել տալ։

Սկայն կարեւոր և յիշատակութեան շատ ար-
ժանի գործ մըն է Ազգային հիւանդանոցին կէս դա-
րու երկհատոր Պատմութիւնը, զոր Բիւզանդ Քէչեան
գրեց։ Ս. Փրկչին հաստատութիւնը, Ղազէզ ամիրա-
յին օրով հիմնուած, անխափան կը շարունակուի մին-
չև մեր օրերը, ժամանակին հետ բարեփոխուելով։
Քէչեան, հիւանդանոցին հոգաբարձութեան յանձնա-
րարութեամբը և ընձեռած դիւրութիւններովը, ամ-
բողջակի պատմութիւն մը գրեց մանրակրկիտ քն-
նութեամբ և բազմակողմանի ուսումնասիրու-
թեամբ։ Այդ գործը պատմական նիւթերու բազմա-
հարուստ հաւաքածու մըն է, կանոնաւոր դասակար-
գութեամբ, դիւրահասկնալի լեզուով գրուած։ Սա-
կայն զարգացած մտքով ընթերցող մը, որ մեծ պատ-
մագրութեան ընտելացած է, Քէչեանին երկասիրու-
թիւնը աւարտելէ յետոյ կը զգայ թէ իր կարդացա-
ծը տեղեկութիւններու ընդարձակ օրագրութիւն մըն
է, բայց ո՛չ այն պատմութիւնը որ մտածել կու տայ
և կը յուզէ։ Հեղինակը ո՛չ իմաստասիրող է, ո՛չ
բանաստեղծ։

Ազգային հիւանդանոցին պատմութիւնը Պոլսոյ

հայոց ազգային կեանքին ամբողջութեանը էական մասն է։ Ամիրա, էֆէնտի, խմբագիր, վաճառական, էրիկ մարդ ու կին հետզհետէ այդ հաստատութեան վարիչները եղած են։ Անոր որբանոցին մէջ մեծցած ու կրթուած են շատ մը հայեր, մասնաւորապէս հայաստանցիներ, որոնց մէկ մասը ազգային կեանքին մէջ կարեւոր դերքեր գրաւած են։ Քէչեանին գրքին մէջ ո՛րքան անուններ կը բախին ականջիդ։ Կ'ըզձայիր ճանչնալ անոնց դէմքերը, շօշափել հոգիները, աչքերուդ առջև տեսնել սրտերը։ Հայաստանէն եկած կամ Պոլսէն եղող հայեր, Ներսիս կրթուածներ, այլազան գործ ու պաշտօն ունեցողներ, հաւաքուեր են այդ շէնքին շուրջը քանի մը սերունդով։ Հոն հայը յառաջդիմական երեցեր է ու նախապաշարեալ, յանդուգն ու վախկոտ, կռուող ու ստորնացող, բարի ու չար, դրական ու վերացական։ Հոն է ցեղը իր առաքինութիւններովը, իր տկարութիւններովը, և սակայն բան մը չես տեսներ։ Սպառմաբանը քեզի բան մը չ'իմացներ, եթէ դուն արդէն տեղեակ չես։ Ու արցունք մը չկայ։ Պատմաբանը քաղաքական խմբագիր կը մնայ։

Կենսագրական գրականութիւնն ալ կրնանք պատմականին մէկ ճիւղը համարել։ Այս սեռը եթէ ոչ առատօրէն, բայց բաւական յաջողութեամբ ու նորութեամբ մշակուեցաւ, ընդհանրապէս քրոնիկին հետ խառնուած։ Աւելի կամ նուազ ծանօթ մէկերը պաշտօնի կը կոչուէր, նոր գործով մը իր վրայ ուշադրութիւն կը հրաւիրէր, կամ մանաւանդ երբ մէկը կը մեռնէր, քրոնիկն ալ կը սկսէր անոր անցեալը պրպտել, քննութիւններ կատարել, ապրած ժամանակը ուսումնասիրել ու հակիրճ և ամփոփ ուրուագծերով հանրութեան առջև դնել ամբողջ կեանք մը։ Կենսագրական քրոնիկն ալ իր ժպտուն,

ազաւոր, հեգնող, զգայնիկ, բանաստեղծ և իմաստասէր խառնուածքովը, նոր գրականութեան մէկ առանձնայատկութիւնը կը համարուի: Հրանդ գրեց ջղուտ ոճով, բայց ո՛չ «Պանդուխտի կեանքին» պէս զգացեալ: Տէմիրճիպաշեան սքանչելի էջեր ունի, Պէրպէրեան՝ յորդահոս վարդապետական մը, Հրանդ Ասատուր՝ դասական, և Օտեանի նուիրած կենսագրական-քրոնիկին մէջ վսեմ ու զգայնիկ: Բաշալեանին շատ մը էջերը կրնան աղուոր քրոնիկներ համարուիլ. «Արեւելք» ու «Մասիս» իրենց յատուկ քրոնիկագիրը ունեցան. իսկ Մամուրեան թէեւ նոր չէր բայց գերազանց տաղանդ երեւցուց մերթ ընդ մերթ:

Յակոբ Պարոնեան

Երգիծաբանութիւնն ալ քրոնիկին ու վէպին մէջ խառնուեցաւ, իրեն սեփական կռուանը ունենալով հանդերձ: Պաշտօնական երգիծաբանը Պարոնեանն էր, որ թէեւ երիտասարդ բայց «հիներէն» կը սեպուէր, վաղուց գրող մը ըլլալուն: Երգիծաբանութիւնը նոր թըլականի մը մէջ՝ այլեւս իր գրչին տակ՝ զէնք մը չեղաւ: Նպատակի մը նըկըրող, գաղափարի մը

ժառայող, սիրոյ և ատելութեան կրքերով բորբոքուած գրագէտը չէր, կամ չէր մնացած: «Մեղուսին և Թատրոն»ին ազգային-քաղաքական խմբագիրը՝ «Լոյս»ին ու «Խիկար»ին մէջ շա՛տ սրամիտ բայց անմեղ կատակաբան մըն էր: Ամէնքը զինքը կը սի-

րէին, ուստի և վախցնող, ահաբեկող ոյժ մը չէր կրնար համարուիլ:

Պոլիս ունեցանք նաեւ «Հնչակ»ը, խմբագրութեամբ Տիրան Փափազեանի: Զուարճացնող, խնդացնող զաւեշտութեթ մը:

Ազգային-քաղաքական երգիծաբանականը մը-թագնած էր: Ատենօք զանազան թերթեր գրական այդ սեռը սքանչելապէս մշակած էին: Այսպէս՝ Սըվաճեանին ու Պարոնեանին «Մեղուները», Պարոնեանին՝ «Թատրոն»ը, Այվազեանին՝ «Մամուլ»ը, Հաճեանին՝ «Միմոս»ը. սակայն 1876էն յետոյ թուրք կառավարութիւնը երգիծաբանութեան վրայ հաշտ աչաքով չնայեցաւ. զայն հետզհետէ տկարացուց, մինչեւ որ ո՛րեւէ լեզուով երգիծաբանական թերթի հրատարակութիւնը արգիւյուեցաւ: «Խիկար», «Հնչակ» զոհուածներուն մէջ էին: Կառավարութիւնը օրագիրներուն ալ չթոյլատրեց հեջնաբան յօդուածներու սպրդումը: Սակայն հայ ժողովուրդը առանց երգիծականի չէր կրնար մնալ, վասն զի իր ազգային եւ առն զեռուն կեանքը կը շարունակէր, մինչ թուրքերը այլեւս կը դադրէին հանրային կեանքով մը ապրելէ: Հայ երգիծաբանութիւնը իրեն համար նոր ապաստանարան մը ստեղծեց, և իր հնարամտութեամբը ինքզինքը կառավարութեան աչքէն ծածկեց: Վիպասանութիւնը հեջնաբան եղաւ. ծտղրեց անձեւերը, դրութիւնները, հաստատութիւնները: «Ներսէս»ը, «Մեղայ Տէրը», «Ղալաթիոյ Բէսթը» շատ պիտի տկարանային առանց անոնց մէջ տիրապետող դառնահոգի ու վրիժառու երգիծականին: Գրագէտները ուր որ կրցին սպրդեցնել, սպրդեցուցին հեզնութիւնը: Բաշալեան՝ «Թափառիկ» կեղծ անունով՝ գրեց «Վանդակէն դուրս» քրոնիկները, որոնք Ազգային ժողովին ծաղրանկարները եղան, և ծռմուկելով դէմ-

քերը, շարժումները, խօսքերը, յաջողեցան իրենց ներքին էութեանը մէջ ցոյց տալ պատրիարք, եպիսկոպոս, պէյ, էֆէնտի, ժողովական, «Արեւելք»ի ու «Մասիս»ի երգիծաբանական քրոնիկներն ալ շատ աղմուկ յարուցին, շատ թշնամութիւններ առաջ բերին:

Կառավարական արգելքներուն շնորհիւ ստեղծուեցաւ նաեւ նոր երգիծականը, որուն գլխաւոր յատկանիշն է յայտնի չընել թէ երգիծական է: Օրրուան դէպքերուն առթիւ պարզ պատմութիւն մը կը հրատարակուի, որ անմեղ սուտ մըն է: Ընթերցողները զայն կը սկսին կարգալ ու իբր ճշմարտութիւն մը «կլլել»: Բայց ինչ ինչ ակնարկութիւններ կ'սկսած կ'արթնցնեն. կարգացողը կը շփոթի, սուտը իրաւը իրարմէ չի կրնար որոշել. յօդուածը կամ «պատմութեան» խօսակցութեանց, մեկնութեանց տեղի կու տայ, ու վերջապէս ամէն ինչ կը հասկըցուի: Թուրքիոյ հայերը կամաց կամաց այս «նենգամութեան» վարժուեցան ու անկէ ախորժեցան: Գրաքննութիւնը կարող չեղաւ «պլակ»ը արգիլել, վասն զի անոնք իբր իրական դէպքեր կը պատմուէին, որոնք գուցէ սխալ ըլլային, բայց օրագիր մը միշտ անսխալ տեղեկութիւններ չէ որ կը հաղորդէ: «Խմբագրութիւն» մը, կը յայտարարէին թերթերը իրենց գրաքննիչին, իր սխալ լուրերուն համար ո՛րեւէ պատասխանատուութեան ներքեւ չէ, եթէ անոնք կառավարական նկատումներու չեն հակառակիր, ու ոչ ոքի ալ չեն մեղսեր»: «Արեւելք» ու «Մասիս» շատ զգուշաւոր եղան, որպէս զի չըլլայ թէ երգիծականի համար հիմնական ու անյաղթելի արգելքներու հանդիպին: Շատ չանցած երեւան պիտի գար մեր արգի էն նշանաւոր հեղնաբա-

նը՝ Երուսանդ Օտեան, որ այդ միջոցին դեռ պատանեակ, գրչի առաջին փորձեր կ'ընէր:

Բանաստեղծութիւնը փառքի տիտղոսներով չի յիշատակուիր: Ազգային երգը որ սրտերու թռիչքով տուած էր ու երեւակայութիւնները բորբոքած, առանց նշանաւոր գործ մը արտագրելու, նոր գրականութեան մէջ անշուշտ ուրիշ սեռերու համահաւասար պիտի զարգանար, եթէ տարապայման խրատութիւններ չծանրանային իր վրայ: «Մասիս» 1887ին, երբ դեռ հայ օրագրութեանը վրայ նախարգել գրաքննութիւն չէր հաստատուած, կ'ողբար երգին մահը. «Խեղճ երգեր, կ'ազաղակէր, այժմ հալածական ու վտարանդի, ո՛վ պիտի պատմէ այն ամէն ներշնչումները զոր դուք ազգած էք հայ ժողովուրդին, ո՛վ պիտի պրպտէ հայրենեաց ամէն անկիւնները, ինչպէս դուք կը հակէք հայութեան պահպանութիւն»:

Հայրենասիրական բանաստեղծութիւնը թեւապառու կը մնար. և ժողովուրդը անոր կարօտը կը քաշէր. օիրայիններն ու հովուերգականները իր օիրտը չէին կրնար յագեցնել: Ազգային երգին տեղ գտնէ ժողովրդական երգը բռնել տալու փորձը եղաւ: Հաստատանի ժողովրդական բանաստեղծութիւնները հետեւեալ «Մասիս»ի մէջ հրատարակուեցան ու այս սեռին մօտեցող նոր տաղեր ալ հետեւողականութեամբ կամ ստեղծմամբ գրուեցան: Միհրան Յովհաննէսեան 1888ին հրատարակեց «Թամկին օփոփանքը», որոնք պարզ ու ժողովրդական լեզուաւ Հաստատանի զանազան նահանգներու տեղական բարբառներով խառն ոտանաւորներ էին և հաճութեամբ կարդացուեցան: Այդ «նորութեան» վրան ալ գաղափար մը տալու համար առաջ կը բերենք Եղիա Տէմիրճիպաշեանին գրադատականէն քանի մը տող:

Այս արտագրութիւնն իս միանգամայն առիթ մըն է նաեւ գործնական գաղափար մը տալու Տէմիրճիպաշեանին «պերճ գրական» ոճին վրայ, որմէ հիմնովին կը տարբերէր նորերուն գրելու եղանակը:

«Միւրան Յովհաննէսեան, կը գրէ Տէմիրճիպաշեան, կ'երեւի 1888ին, նոր հայ գրականութիւնն նոր հոսանքէ մը կը մղուի, վերջնադարեան: Ի՞նչ կ'ըսեմ, դարավերջեան հոսանքն այն յորդահոս, որ կը սպառնայ պեղել ու պողել դասականութեան ալ, վիպականութեան ալ աւազանն, ու գորշ կմախնայլանդակ փոխանցել բարեձեւ վարդապոյն մարմնեկին, կամ տափակ տրմուղ տրտմատեսիլ իրականութիւնն ի գահ բարձրացնել փոխանակ Երեւակայութեան, որ իր անսաման լուսավետութեան մէջ կը պարփակէ երկիր և երկին, արտն ու անդն, և մանաւանդ Անդրապոյնն»:

Մկրտիչ Աճէմեան, երկար ատենէ ի վեր գրող բանաստեղծ մը, շարունակեց իր արտի երգերը, որոնք «Լոյս և Ստուեր» անուն հատորով մը հրատարակուեցան:

Սակայն բանաստեղծութիւնն ալ իր բոլոր կաշկանդումներուն մէջ ճիգ մը ըրաւ նորութիւն մը առաջ բերելու, և ունեցանք Աղիքսանդր Փանոսեանը: Այս երիտասարդ գրողը ո՛չ օրաթի քնարերգակն է, ոչ ալ հայրենասիրութեան երգիչը, այլ պարզապէս տաղաչափ երգիծաբան է: Արուեստի գաղտնիք մը ունի, օրուն շնորհիւ իր ճիւղին մէջ եղական գրող մըն է: Երկու նոյնայանգ բառեր իւրարու զարնել տալով՝ անոնց բաղխումէն դիմադիծ մը, շարժում մը, պառկեր մը, նկարագիր մը, գաղափար մը դուրս կը ցատկեցնէ: Կը զարմացնէ, կը գրաւէ, կը հրճուեցնէ: Աչքէդ արցունք մը կը բերէ, բայց միշտ ծիծաղի արցունք մը: Իր յանգերը օր

հասարակ ու սովորական չեն, անլուր ու խրթին բառերու հանդիպումներէ չեն ծնիր։ Ոճին ու լեզուին պէս յանգերն ալ այնքան նոր են որքան բնական։

Այս շրջանին մէջ հայրենագիտութիւնն ալ բաւական մշակուեցաւ, մասնաւորապէս Գարեգին եպիսկոպոս Սրբանձտեանցին աշխատասիրութիւններովը, որոնք քիչ չառ փոփոխութեամբ հրատարակուելու բախտաւորութիւնը ունեցան, երբ դեռ կանխարգել դրաքննութիւնը տարապայման խստութեամբ ճղակտոր չէր ըներ հայերէն գիրքը։ Սրբանձտեանցին մէկ հրատարակութեանը՝ «Համով հոտով»ին առթիւ, Գրիգոր Օտեան հեղինակին նաւակ մը գրելով կ'ըսէր. «Ձեր ոճին մէջ՝ հայոց կռապաշտական դարերուն մոգութիւնն ու դիւթութիւնը կայ. ձեր ղգացումներն ու մտածութիւնները՝ քրիստոնէական դարերուն սրբութիւնն ու կուսութիւնը ունին... դուք ոչ իբրեւ բնագէտ ու բնալոյծ կը պաշտօնէք ու կը դատէք ծառն ու քարը, հողն ու ջուրը. դուք հոգի կը տեսնէք ամէն բանի մէջ, և եթէ բան մը հոգի չունի՝ դուք հոգի կուտաք անոր»։ Այս գնահատումը ճիշդ է։ Սրբանձտեանցին գրքերը մեր բանաստեղծական հրատարակութեանց շարքը կարելի է դասել։

Հայաստանցի ուրիշ գրող մը՝ Տուտուխեան՝ երկրին տնտեսական, ընկերական, մտաւորական կեանքը բաղմակողմանի քննութեամբ ուսումնասիրեց «Հայաստանի կեանքէն» իր յօդուածներովը, որոնք «Արեւելք»ի մէջ հրատարակուեցան։ Այդ բաղեցի երիտասարդը լաւ գերմաներէն գիտէր ու զարգացած էր։ Իր բոլոր տեսութիւնները կարգաւոր, կանոնաւոր, դրական մօքով կը պատրաստէր։ Դժբախտութիւն է որ այդ գեղեցիկ, պարզ, յստակ

սօճով գրուած շահեկան յօդուածները մոռցուած կը
կը մնան հին թերթերու մէջ:

Հայաստանէն ուրիշ երիտասարդներ ալ սկսան
գրել: Ղազարոս Նահապետեան «Բնութեան սոխակ-
ներ»ը հրատարակեց: Այդ գրուածքին արժանիքը ինչ
որ ալ ըլլար, բայց Հայաստանի կեանքէն պատկեր-
ներ կը ներկայացնէր, ահա ինչ որ պէտք էր մեզի:
Տարօնցի Գեղամ իր համբաւաւոր տեղագրութիւննե-
րը սկսաւ: Յարութիւնեան՝ որ տարիներ ետքը հո-
յակապ գրող մը պիտի ըլլար և զուտ հայաստանցի
գրագէտ մը, իր նախափորձերը տուաւ: Այս անուն-
ները պիտի լսենք յաջորդ շրջանին, որ 1891էն կը
սկսի և կը շարունակուի մինչեւ հիմակ: Հայաստան-
ցի գրողները մասամբ պիտի դարմանէին այն դժ-
բախտութիւնը զոր վերեւ յիշեցինք, այն է՝ օտար
հօղի վրայ ազգային գրականութեան օտար սննդա-
ւորութեամբ աճումն ու զարգացումը:

Թուրքիոյ հայոց մամուլը 1884—1890—ին միայն
«Արեւելք»ի ու «Մասիս»ի մէջ չէր պարփակուեր.
ուրիշ թերթեր ու պարբերականներ ալ կը հրատա-
րակուէին: Թերթերուն մէկ մասը, և բազմաթիւը՝
հայատառ թուրքեւարներն էին, երեք հատ, որոնց
մէջ հայերէն յօդուածներ ալ կը հրատարակուէին,
բայց առանց դրական ուղղութեան մը հետեւելու,
առանց մասնաւոր նշանակութիւն մը ունենալու
կամ նորութիւն մը ցուցադրելու: Իբրեւ պարբե-
րական՝ «Արեւելեան Մամուլ»ը, «Երկրագունտ»ը,
«Գրական և Իմաստասիրական Շարժում»ը ունե-
ցանք: Առաջինը իզմիր կը տպագրուէր, անխնամ
համբաւորութեամբ. վիճաբանութեանց, անձնական

կուիւններու հաւաքածու մըն էր. գրական ուղղութեան վարիչ մը չէր. Ամէն անոնք որ Թուրքիոյ հայոց վերջին քսան տարիներու մտաւորական շարժումին վրայ կը խօսին, «Արեւելեան Մամուլ»ին դիմում չեն ըներ:

«Երկրագունտ»ը՝ հրատարակութիւն Ասիական Ընկերութեան՝ ամսաթերթ մըն էր, որուն առաջին թիւերը վաթսուոճական թուականին Մանչեսթըր երեւցած էին Շահնազարեան վարդապետէն. յետոյ դէպի 1870 Պոլիս Շահնազարեան վարժարանին աշակերտներուն խմբագրութեամբը շարունակուեցաւ: Իսկ 1883ին Խաթեղ Թաղին Ասիական Ընկերութեան անցաւ: Տարի մը Պարոնեան եղաւ անոր խմբագիրը, բայց ուշագրաւ բան մը երեւան չհանեց. 1884ին Տէմիրճիպաշեան Պարոնեանին յաջորդեց. ամսաթերթը աւելի գրականացաւ, բայց լոկ խմբագրին յօդուածներովը: Հաւաքածոյին մէջ մէկ քանի շահեկան նիւթերու կարելի է հանդիպիլ, սակայն թուականի մը բացումը ազդարարող լոյս մը չ'ընդնշմարուիր անոր մէջ:

«Գրական և Իմաստասիրական Շարժումն» ալ ամսաթերթ մըն էր Տէմիրճիպաշեանին խմբագրութեամբը, և անոր գրութիւններովը լեցուած: Բայց այդ գրագէտը հրապարակն այնքան ողողած էր, որ իրմէն յատկապէս թերթ մը նորութիւն մը չէր եւ կարեւորութիւն չէր կրնար ստանալ: Իրաւ է որ «Շարժում»ը աղուոր հատուածներ կը պարունակէ, բայց հանդէսի մը մէջ, որ նոր թուականի մը կը հրատարակուի, մեր փնտռածը քանի մը աւելի կամ նուազ գեղեցիկ յօդուածներ չեն, այլ՝ ոգի մը, գաղափար մը, ուղղութիւն մը, ըլլա՛յ պահպանողական, ըլլա՛յ յառաջդիմական: Ու Տէմիրճիպաշեան ո՛չ մէկն էր, ո՛չ միւսը: Ու յետոյ, երբեք կարելի

չէր որ այդ հասունցած երիտասարդին ազդեցութիւ-

Նիլա Տեմիրճիպաւեան

նը տարածուէր նորերուն վրայ, որոնք գրական, իմաստասիրական, ազգային — քաղաքական հաւատքով լեցուած էին։ «Ո՛հ, կ'աշաղակէր, մի՛ խօսքերս ի համար առնուք, մի՛ կարգաք զիս։ Մտացս ոսկրազօդք կը քայքայուին, յիմարութեան սահմանաց վրայ կը գտնուիմ... Եւ միթէ չե՞մ մանրանկարն իննեւտասներորդ դարու մարդկութեան...»։ Պէտք

չունէր յանձնարարելու որ իր խօսքերը նկատողութեան չառնեն։ Երբ ասիացի խեղճուկ հայ մը ինքզինքը տասնեւիններորդ դարու մարդկութեան իբր մէկ մանրանկարը կը ներկայացնէ, ալ ո՛չ ոք իրեն կարեւորութիւն կու տայ, վասն զի ինքն իր վրայ կը խնդացնէ։

«Երկրագունտ»ն ու «Շարժում»ը յատուկ արտօնագրով հրատարակուող թերթեր չէին, այլ իբր տետրակ հրապարակ կ'ելլէին, հանրային կրթութեան պաշտօնատան գրաքննութեամբը։ Օրին մէկն ալ կառավարութիւնը ո՛րեւէ լեզուով այդ տեսակ տետրակներու տպագրութիւնը արգելեց, ու վերոյիշեալ երկու ամսաթերթերն ալ դադրեցան։ Կը վերադառնանք ուրեմն «Արեւելք»ի և «Մասիս»ի։

✱

Ռուսահայոց մտաւորականութեան հետ սերտ

շարաքերութիւններ հաստատելու ձգտումը յիշեցինք, բայց մեր տեղեկութիւնները առկա թողուցինք. շարունակենք:

Արեւմտեան գրականութեան նոր վարիչները մտածեցին, թէ լուրջ բան մը ըրած պիտի չլլան եթէ Արեւելեան հայոց քանի մը անունները, քանի մը նմոյշները երբեմն երբեմն թուրքիոյ հայոց ծանօթացնեն. աւելի՛ բազմակողմանի ծրագրով մը աշխատիլ կ'ուզէին, որպէս զի թուրքիոյ հայերը հիմնական տեղեկութիւններ ստանալով, կարողանային Ռուսիոյ հայոց մտաւորական ու բարոյական կեանքին դիտակցօրէն հետամտիլ: Եւ բաւական չէին համարեր ռուսահայերը ճանչցնել միայն: Ո՞չ ապաքէն անոնք ռուսական գրականութեան, ռուսական մշտքին, ռուսական բարքերուն ազդեցութիւնը կը-կըրէին: Թուրքիոյ հայերը, որպէս զի Ռուսիոյ հայերը կարենան ուստմնասիրել, պէտք էր որ նոյնիսկ ռուսներուն վրայ որոշ գաղափար մը կազմէին: «Արեւելք» ու «Մասիս» իրենց այս մտածութիւնները, 1884էն սկսեալ, աստիճանաբար գործադրեցին: Ետքէն երբ մտքերը ա'լ բաւական ընտելացած էին Արեւելեան հայոց կեանքին, այդ գործադրութեան գրուած ծրագիրն ալ «Մասիս»-ի մէջ հրատարակուեցաւ ամփոփ համառօտութեամբ, որպէս զի՝ գործին ամբողջութիւնը ընթերցողներուն յստակօրէն ըմբռնել տայ: Ահաւասիկ այդ յայտարարութիւնը.

«Մասիս»-ի ծրագրին մէջ է գծագրել Արարատ-Կովկասեան կեանքի ամբողջ պատկերն: Առ այդ անհրաժեշտ է մէկ կողմէն ուստմնասիրել ռուսական ոգին, ռուսական գրականութիւնը, օրէնքները և կառավարական ուղղութիւնը, որպէս զի կարելի ըլլայ գիտնալ թէ ի՞նչ ազդեցութեան ներքեւ կը զարգանան Արարատ-Կովկասեան հայերը: Միւս կող-

մէն պէտք է գիտնալ այդ հայերուն մօտաւոր անցեալը, յիշատակները ու աւանդութիւնները, ճանշնալ անոնց գրականութիւնը, հմտանալ այն ամէնընկերական խնդիրներուն, որոնց հոգածութիւնը ունին :

«Մասիս»ի խմբագիրները սկսած են կատարել այս աշխատութիւնները: Արդէն հրատարակուեցաւ Արարատ—Կովկասեան գրականութեան մասին առաջին յօդուած մը. սկսան հրատարակուիլ ժողովրդական յիշատակներ և պիտի շարունակուին: Այսօր ալ կը սկսուի նոր շարք մը յօդուածներով՝ ռուսական կեանքի և գրականութեան վրայ:

Յօդուածներու այդ շարքը կը գրէր Լեւոն Բաշալեան, ամփոփելով Վոկիւէի «Ռուսական վեպը» որ այդ միջոցին նոր հրատարակուած էր ու մեծ համբաւ կը վայելէր, նոյնիսկ ֆրանսացիներուն իբր նուրութիւն մը ճանչցնելով ռուսական ոգին ու գրականութիւնը: Ասկէ զատ, նաև ռուսագէտ երիտասարդ մըն՝ ալ՝ Գէորգեան Ճեմարանին աշակերտ՝ իբր մշտական աշխատակից մը, «Արեւելք»ի ու «Մասիս»ի մէջ ռուս թերթերէ, հանդէսներէ, գրքերէ թարգմանութիւններ և ուսումնասիրութիւններ կը հրատարակէր: Ուրիշներ ալ ֆրանսերէնին օգնութեամբ՝ Տուրկենեւը, Տոսթոյեվսքին, Պուշկինը, Լերմոնտովը կը ծանօթացնէին: Խմբագիրները ուսումնասիրութիւններ կը կատարէին եկեղեցականօրինական խնդիրներու վրայ ու ժողովուրդը կը լուսաբանէին հարցերու շուրջ, որոնց մասին երկարատե՛նէ ի վեր շարունակ խօսուած էր, առանց անոնց էութիւնը գիտնալու: Շատ թղթակցութիւններ կ'ընդունուէին Բեթրպուրկէն, Մոսկուայէն, Թիֆլիսէն:

Ռուսահայոց անցեալ ու ժամանակակից կեանքը

իր բազմազան երեւոյթներուն մէջ կ'ուսումնասիրուի: Չկայ ուսումնասիրող մէջ կտրուոր խնդիր մը, որ ընդարձակօրէն չքննուի նոյն իսկ թրքահայ գրողներէն ու յաճախ Արեւմտեան հայերը իրենք իրենց մէջ վէճի կը բռնուին ու սահայոց այնպիսի գործերու մասին, որոնք անդին կարեւորութիւն չեն ստացած: Հրատարակուելու կոչուած «Աշխատանք» թերթի մը խմբագրին հիւանդութիւնը, այս առթիւ հիւանդանոցէն յայտարարութիւնները, Թիֆլիսէն Պալիս «Արեւելք»ի մէջ Մերենցի հետ բռնուն վիճաբանութիւններու տեղի կու տայ: Զօրավարներ, եկեղեցականներ, գործիչներ հետզհետէ կը ծանօթացուին: Բաֆֆիի վերաբերմամբ շահագրգռական տեղեկութիւններ կը հաղորդուին, Սունդուկեանցը կը ծանօթացուի, Չմշկեանը կը նկարագրուի, Լէօ՝ դեռ նոր մը՝ և արդէն իր ապագան կը գուշակուի և իր վրայ ընդարձակօրէն կը խօսուի:

Ռուսահայ գրագէտներուն գրքերուն, յօդուածներուն վրայ գաղափարներ կը արուին, արտատպումներով հանդերձ: «Մասիս» կը հրատարակէ Գամառ-Քաթիպայի անտիպ բանաստեղծութիւնները: Գրիգոր Նիկողոսեան կ'աշխատակցի երկու թերթերուն: Վրթանէս Փափագեան իր «Գնանք ընթրել» վէպը «Մասիս»ին կու տայ: Լեւոնց «Մասիս»ի մէջ երեւան կու գայ, և անոր խմբագիրներուն սիրտը կը զրաւէ: Ու դեռ 1890ի ժամը չգարկած, 1885 Դեկտեմբերին Լեւոնց «Մասիս»ի մէջ կը զարնէ:

Զաւրի... արդարութեան գոջիւնը խլացուր,
Անմեղներու ողբն ձայնովդ մեռցուր,
Կրօնք երկաթը, ե՛հ, ամո՛ւր կրօնք,
Սոսկ գլխիդ համար կացին պատրաստի՛ր:

Ապագային գաղափարակցութիւնը արդէն կը սկսի գրականութեամբ: Իսկ Գրիգոր Արծրունի Ձը-ւիցերիայէն ուղղակի «Արեւելք»ին ու «Մասիս»ին կը գրէ:

∴

Կը մտնենք 1890 թուականը. արդէն երկու տա-րիէ ի վեր «Արեւելք» ու «Մասիս» իրարմէ անջատուած էին, միեւնոյն խմբագրատան մէջ, միեւնոյն վարչութեամբ հրատարակուելով հանդերձ: Գրական խումբը ամբողջովին «Մասիս»ի հետ էր, և անոր մէջ կը գրէր: Իր խմբագիրներէն երեքը իրենց գրական շրջանակէն դուրս ելլելով հանրային գործունեայ կեանքի մըն ալ մասնակցեր էին, թերթն ալ այդ կեանքին ազդարարը ընելով: Մուսա պէյին դատաստանէն յետոյ, արդէն ազգային մեծ տագնապ մը կը գուշակուէր. Էրզրումի ջարդը որ 1890 Յունիսին տեղի ունեցաւ, փութացուց պայթումը եւ պատա-հեցաւ 1890 Յունիս 15ը: Պոլիս խռովայոյզ կեանքով մը կ'ապրէր: Ձերբակալութիւն, բանտարկութիւն, աքսոր, կախաղան ժողովուրդը սարսափի մէջ կը պահէին: Յունիս 15էն մինչեւ Հոկտեմբեր 15, ճիշդ երեք ամիս, «Մասիս» անվրդով կը շարունակէ իր գերը, յուսադրելով, խրախուսելով, ներշնչելով, գրգռելով ժողովուրդը: Առանց երկիւղի կը հրատա-րակէ «Մշեցի բանուորին արցունքը» Յակոբ Պատ-րիկեան սաորագրութեամբ: Այդ անունը քանի մը օրէն նշանակութիւն մը պիտի ունենայ: Հոկտեմբեր 1ին կը ձերբակալուին «Մասիս»ի երեք խմբագիրնե-րուն հետ մօտէն յարաբերութիւն ունեցող անձեր. շաբաթաթերթին վերջին թիւը որ Հոկտեմբեր 15 թուականը կը կրէ, Հոկտեմբեր 20ին հրապարակ

Կ'եկլէ. խմբագիրներէն մին առջի օրը բանտարկուած է. միւսն ալ երկու օր վերջը կը մեկնի, ու «Մասիս» կը դադրի: Իր գրական խումբը այլեւս չի գրեր: «Արեւելք», որ 1890 Փետրուարէն ի վեր զուտ պահպանողական և ո'ւէէ գաղափարէ զուրկ վարչութեան մը ձեռքով կը հրատարակուէր ու Քէչեանին խմբագրութեամբ, պարզապէս գործի թերթի մը կը վերածուի:

Ազգային կեանքի նոր շրջանը, որ 1879ին սկսած էր, կը յանգէր 1890 Յուլիս 15ին: Գում-Գաբուի ցոյցը անցեալի մը վերջակէտն էր ու ապագայի մը մեկնակէտը: Այդ օրը հայը նմանեցաւ թշնամի բանակէ մը պաշարեալ ժողովուրդի մը, որուն պահապան զինուորներէն սակաւաձեռն ջոկատ մը կը մըտաբերէ և կը փորձէ յանկարծական յարձակումով մը պաշարողները ահաբեկել և նահանջի պարտաւորել: Չի յաջողիր. բաւական կորուստ տալէ յետոյ կը վերադառնայ իր պարիսպներուն մէջ, որպէս զի նոր պատրաստութիւններ տեսնէ, նորէն յարձակի, փրկէ երկիրն ու ժողովուրդը: Բայց պաշարող թշնամին, որուն աչքերը բացուած են, աւելի արթուն կը հըսկէ. պաշարեալներն ալ պարտաւոր են քաջ ըլլալէ առաջ վարպետ ըլլալ. պիտի ջանան իրենց ռազմական յատակագիծները գաղտնի պահել: Գրականութիւնը, որ ցոյցին օրը ծանրապէս վտանգուած էր ու վնասուած, նորէն ինքզինքը պիտի գտնէ: Պիտի մտնէ պաշարուած ժողովուրդին մէջ, պիտի անցնի անոր գլուխը:

Գրական ոյժերը որ 1890 Հոկտեմբերին քայքայուած էին, նորէն իրար պիտի գտնեն, բայց ո'չ «Արեւելք»ին կամ «Մասիս»ին շուրջը. նոր կեդրոն մը պիտի հաստատուի:

Այդ շրջանին պատմութիւնը կը պահենք ուրիշ
տեսութեան մը. անոր մէջ պիտի յիշատակենք ա-
նունները կարգ մը գրողներու, որոնք ուշագրաւ
դէմքեր կը հանդիսանան :

«Բանբեր Գրականութեան
եւ Արուեստի»

Բ. Գիրք

1904, Ս. Պետերբուրգ

* * *

ԳՐԱԿԱՆ ՅՈՒԹՔԵՐ

Ա.

Արեւմտեան հայոց հիմակուան գրականութեան սկզբնաւորութիւնը 1890-էն կարելի է թուագրել. առաջին հանգրուանը դէպի նոր կեանքի մը ժամագրաւայրը:

Այդ գրականութիւնը պարբերական մամուլին մէջ օթեւանեցաւ և տակաւին հոն առաջնականի կը շարունակէ, ո՛չ միայն Պոլիս և Իզմիր, այլեւ արտասահման ալ: Եթէ գիրքը, նոյնիսկ խեղճուկրակ հատոր մը, թուրքիոյ մէջ՝ տպագրական տարապայման խտրութեանց երեսէն, ամենամեծ դժուարութեանց կը հանդիպի հրապարակելու համար, գիրքը՝ հրատարակման և տարածման դիւրութիւններ չի վայելեր եւրոպա, Ամերիկա, Եգիպտոս, ուր հայ գրագէտին գրիչը ո՛րեւէ կաշկանդումի հարկադրուած չէ: Օրուան մտատանջանքները շատ կը դժուարացնեն ծընունդն այնպիսի երկասիրութեանց, որոնք երկարատեւ աշխատութեամբ կը պատրաստուին: Եւ մինչ պարբերական մամուլը ծովեր ու ցամաքներ կտրելով՝ թեթեւաթուիչ կը վազվառէ Ամերիկայէն Եգիպտոս, Եգիպտոսէն Ամերիկա, գիրքը հոգատար խնամակալներու կը կարօտի, որպէս զի զինքը մէկ երկրէն ուրիշ երկիր մը փոխադրեն և տեղ մը հանգչեցնեն:

Կ. Պոլիս 1890ին հայեւար մէկ օրաթերթ կանոնաւորապէս և լրջօրէն կը հրատարակուէր՝ «Արե-

«ելլը», և մէկ ալ ազգային-գրական երկչաքաթաթերթ մը՝ Մասիսը։ Այս հանդէսը, որ 1889 Սեպտեմբերէն սկսեալ, գրագէտներու խումբի մը գրական ու քաղաքական բերանն էր, դադրեցաւ 1890 Հոկտեմբեր 15ին, իր գլխաւոր խմբագիրներուն բանտարկութեամբն ու տարագիր ցրուելովը։

Մասիսին աներևութացման դժբախտութեամբը, թուրքիոյ հայոց մտքին գերագոյն վարիչը Արեւելքի Ներկայանար, Բիւզանդ Քէչեանէն ներշնչեալ։ Երիտասարդ և հանրածանօթ հրապարակագիրը, թէև Արեւելքին 1884էն ի վեր կ'աշխատակցէր իբր «գլխաւոր խմբագիր», բայց վարչական մարմնի մը անտանելի հսկողութիւնը իր մտքին վրայ կը ծանրանար միշտ, սակայն 1890 ամի Փետրուարին՝ Արեւելքի վարչական մարմնին կրած փոփոխութիւն-

Բիւզանդ Քէչեան

ներովը, «գլխաւոր խմբագիրն» ալ հետզհետէ դէպի անկախութիւն կը դիմէր, մինչև որ նախէջին բացարձակօրէն տիրապետեց. երկրորդ և երրորդ երեսները թէև իրենց անկախութիւնը պահել կը նկրտէին, բայց Քէչեանի ազդեցութիւնը թերթին ամբողջութեանը մէջ կը սողոսկէր։

Կ. Պոլսոյ այժմու մեծա-

գոյն օրագրին՝ Բիւզանդիոնին տէր և խմբագիրը, յետ քառորդ դարու մը հրապարակագրութեան, դեռ մինչև այսօր ալ ունէ որոշ գաղափարի մը դրօշակիւրը չի ներկայանար, ո՛չ յառաջդիմական, ո՛չ յետա-

մնաց, ո՛չ պահպանողական, ո՛չ ազատական: Հրապարակագրին կոչուած փաստաբանական գործի հետ շփոթմամբ, կը կարծէ մերթ այս դատին պաշտպան հանդիսանալ, մերթ այն, առանց ուէ անպատեհութեան, ըստ պահանջման օրուան նկատումներուն: Գեղեցիկ գրականութեան, գեղարուեստի, գաղափարական թռչունի բնազդմամբ՝ հակառակօրդ, այդչառ «գործնական» խմբագիրը յաջողեցաւ ամենակարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ Արեւելի ճակտին վրայ կոխել տալ ընպարավաճառ թերթի դատականիքը:

Մասիսին դադարմամբը, դրադէտ երիտասարդութիւնը՝ անտուն անտեղ, անօթեան, անապաստան կը մնար: Գրականութիւնը չղիջաւ առպնջականութիւն խնդրել թերթէ մը, որուն խմբագրապետը հանրային միաքը կը ջանար ստամոքսստէր մղել, հայ ժողովուրդը հեռու պահելու համար գաղափարական թռիչներու փորձանքներէն. ուղեղին ու սրտին տեղ՝ փորն ու որովայնը, — ներուի բնապաշտ բացատրութեան: Եւ հայ ժողովուրդն ալ չէր հանդուրժեր կաշկանդուիլ որովայնասէր մամուլի մը ետեէն, վասն զի նոր կեանքի մը արեւածագը կը նշողէր: Ժողովուրդը իր հաւատարմարժ մամուլին վերածննդահանը կ'ակնկալէր անձկակարօտ: Կը սպասէր մարդու մը, կը սպասէր թերթի մը: Մարդն ալ երեցաւ, թերթն ալ: Մարդը՝ Յովհաննէս Շահնազարը, թերթը՝ Հայրենիք:

Բանտերուն դուռները այն ինչ կ'իսով մը բացուեցան 1891 Յունուար 5ին, վերածնութեան թեր-

թի մը ստեղծման գաղափարը կայծակեց Յովհաննէս Շահնազարի մտքին մէջ։ Երիտասարդ օրէնսգէտը գտաւ Արեւելիի հիմնադիրներէն մին, որ դադրած Մասիսին խմբագրութեանն ալ մասնակցած էր, և յետ կարճատե խորհրդակցութեան մը՝ որոշեց Հայրեմիքը գնել։ Նոր Հայրեմիքը հրատարակուեցաւ 1891 Յունիս 13—25ին։

Յովհաննէս Շահնազար Փարիզէն հինգ տարի առաջ Պոլիս վերադարձած էր, փաստաբանի վկայականով։ Շատ չանցած՝ իրեն կը յանձնուէր բազմագումար դատ մը, զոր օսմանեան կառավարութեան դէմ կը բանար Հիրշ Պառոնը, սեփականատէր՝ Էւրոպական Թուրքիոյ երկաթուղիներուն։ Շուշակաւոր եւրոպացիէն երիտասարդ հայ փաստաբանին ցոյց տրուած վստահութիւնը՝ գործի միջավայրերու ուշադրութիւնը անոր վրայ դարձուց, ու մեծկակ դատեր իրեն կը տարուէին։ Եւ ահա յանկարծ Շահնազար խմբագրական ասպարէզին հետ կը փոխանակէր այն փաստաբանական ասպարէզը, որ ա՛յնքան շահաւէտ ապագայով մը ապահովեալ էր։

Նորեկ խմբագիրը հետը նաեւ հազար ոսկիի դրամագլուխ մը կը տանէր, Հայրեմիքին յարատե յաջողութեանը իբր երաշխաւորութիւն։ Մինչև այդ ժամանակ՝ հայ մը թերթի արտօնատէր կը դառնար առանց ասպարէզ մը գոհելու։ ու ո՛չ ոք ալ այնքան անխոհեմ եղած էր իր անձնական կարեւոր մէկ գումարը յատկացնել հայեւլար թերթ մը հրատարակելու։

Թէ՛ գործ, թէ՛ դրամ զոհող այդ եղական—եւրեոյթ խմբագիրը միանգամայն անձնաւորութիւն մըն էր, բարձրագոյն ուսումնի ստացած։ Թուրքիոյ հայոց օրագրութիւնը առաջին անգամն էր, որ հրատարակիչ մը կ'ունենար, համալսարանէ շրջանա-

արտ: Հմուտ գրագէտներ հայ մամուլին մէջ խրմ-
գրագրապետի պաշտօն վարած էին, ինչպէս Տէրո-

Յովհաննէս Շահնազար

յենց, Մամուրեան և ու-
րիշներ, բայց մասնագէտ-
համալսարանական մը՝ ոչ:

Հրապարակագրի և գը-
րագէտի հռչականունն համ-
բաւով սպառազինուած
չէր, երբ Շահնազար կու-
գար օրագրութեան մէջ
խիզախել. երբ բարեկամ-
ներէն ոմանք միայն կը
յիշէին, թէ 1879ին «Հէնց»
ու «* * *» ծածկանունով
կրակոտ քանի մը յօդուած-

ներ հրատարակած էր Մեակին մէջ: Սրուանձտեան-
ցին գրած և Մանաւային ներմուծումներուն շարքը
ղեակողմած խանդավառ նամակ մը ուսանողութեան
օրերու յիշատակ մը կ'արթնցնէր: Փարիզէն վերա-
դարձին՝ Արեւելին պզտիկ պատմուածքներ տուած
էր, կամ գնահատումներ, որոնք իրենց կար-
ճառօտութեանը մէջ ցոյց կու տային, թէ երիտա-
սարդ գրագէտը «հասարակ տեղիքներ»է սարսափող
մըն է, ու մինչև իսկ ըմբոստ մը, որ չի յարգերան-
վիճելիս համարուած «ճշմարտութիւնները»: Բայց
այդ «գրեթէ անծանօթը» շատ պիտի չուշանար ինք-
ղինքը ճանչցնել տալու: Իր ուժանակ-պայթուցիկ
դաղափարները ժողովուրդը կը սարսէին, կը ցնցէին,
մինչև որ օր մը Հայրենիքն ալ օդը հանեցին:

Իրաւարանը նաև օիրող մըն էր ընկերաբանա-
կան ուսումներու, զորս կը մշակէր, ինչպէս նաև
քաղաքական տնտեսագիտութեան ալ, որուն ու-

սուցչի պաշտօնին կոչուեցաւ Կեդրոնական վարժա-
րանը, և հոն հզօրապէս նպաստեց գաղափարանուէր-
երիտասարդութեան մը փթթումին կամ պայթու-
մին: Հայրենիքը Շահնազարի տնօրինութեամբը ըս-
քանչեւապէս ընկերվարական թերթը եղաւ, անձայ-
րածիր յառաջդիմութեան նուիրուած, որքան որ կը
ներէր,— կամ որքան որ չէր ներեր,— Թուրքիոյ
գրաքննութիւնը: Յանգզնամիտ հրապարակագիրը
մեր ընկերային և հանրային կեանքը ընկերվարի ե-
լեքտրովառ լոյսէն առաջնորդել ուզեց, ա՛լ բաւա-
կան համարելով իւղասուն պլպլուն պատրոյգը, ազ-
գին աչքերը հաւկուրող:

Անկախ մտքով երիտասարդ գրողները՝ աղուոր-
գրականութեան սիրատարփներու մտաւորական վե-
րածնունդի գաղափարին նուիրուած, որոնք բացն-
էին մնացեր, յորմէհետէ կիսամսեակ Մասիսը
ա՛լ չէր հրատարակուեր, այդ գրողները նորէն ի-
րենց հոլարան մը գտան Հայրենիքի մէջ:

Հայրենիքին հրատարակուելէն վեց ամիս ետքը,
1892 Յունուար 4ին, Մասիսը վերստին հրապարակ-
ելաւ, երեք շաբաթը անգամ մը հրատարակուող
հանդէս, խմբագրութեամբ երիտասարդ երկու փաս-
տաբան գրագէտներու՝ Գրիգոր Զօհրապ և Հրանդ
Ասատուր:

Նորագոյն Մասիսը ուզեց պաշտօնաթերթ մը
հռչակուիլ աւարտուն Արուեստին, ուստի և ջանաց-
խոյս տալ հանրային կեանքի մարտնչումներէ, որոնք
իր գեղատենչի հանգստութիւնը պիտի վրդովէին:
Բայց գրական և գեղարուեստական թերթ մը չէր
կրնար թուականի մը տենդոտ մտքին հետ հոգեկան
հաղորդակցութենէ կտրուած մնալ. իր հրատարա-
կած կենսագրականները, գրական տեսութիւնները,
պատմական ուսումնասիրութիւնները, բանաստեղ-

ծուծիւնները, վիպականները, ամէնքն ալ տեւական-
յիշատակ մը թողուցին թէ՛ մտքերու, թէ՛ սրտե-
րու մէջ:

Հայրենիք և Մասիս իրարու չհակառակեցան.
գրական հանդէսին խմբագիրները կ'աշխատակցէին
քաղաքական-ազգային օրաթերթին, որուն խմբա-
գիրներն ալ Մասիսին մէջ կ'երեւնային: Այս գրական
եղբայրակցութիւնը տեւեց մինչև 1893ին սկիզբները,
երբ յանկարծ Մասիսին կողմէն Հայրենիքին դէմ ա-
նիմատ հրատարակութիւն մը սիրալիւր յարաբերու-
թիւնները խզեց: Բայց իւրկու թերթերուն անկախ
աշխատակիցները իրենց գրական յարաբերութիւն-
ները շարունակեցին տառն մը ևս, մինչև որ 1893.
Օգոստոսին Մասիսը օրհասեցաւ: Տպագրական տես-
չութիւնը գրական հանդէսը առժամայ դադարումի
դատապարտած էր. թերթի խմբագրութիւնը այս
առիթէն օգտուեցաւ հրապարակէն քաշուելու հա-
մար: Մասիսը գրասէր հասարակութեան հաճելի-
թերթ մը թէև, բայց իր երկու փաստաբան խմբա-
գիրներուն չափ յոգնութիւն կը պատճառէր: Սակայն
այդ 1892—93ի հաւաքածոն գրական աղուոր յիշա-
տակարան մը պիտի մնայ, մէջէն ջնջելով անտեղի
և անիմատ երկու յօդուած, որոնք թեթեամտու-
թեան պահու մը Հայրենիքին դէմ արձակուեցան:

Հայրենիքին և Մասիսին հետ միաժամանակ հրա-
տարակուող Արեւելէն դատ, ուրիշ հանդէսներ և
հայատառ բայց թրքաբարբառ թերթեր ալ կը հրա-
տարակուէին՝ Արեւելեան Մամուլ, Փուլջ, Մաղիկ,
Բիւրակն, և Մանգումե, ձերիսե, Մեմուլա: Ասոնց մէջ
ալ երբեմն երբեմն գրական էջեր տեսնուած են, բայց
իբր դիպուածական բացառութիւն: Մեր լաւագոյն
գրողներուն մեծամասնութիւնը, 1890էն առդին,
Հայրենիքին և Մասիսին մէջ կրնանք գտնել:

Բ.

Նորագոյն գրականութեան շուրջը դեգերինք 1891ի երկրորդ կէսէն, այսինքն թուականի մը, երբ Հայրենիքը կ'երևի և քիչ ետքը՝ Ասատուր—Զօրապ Մասիսը:

Մեր գրական բեղմնավորութիւնը բռնադատ հանգստի պարտաւորուած էր 1890 Հոկտեմբերէն մինչև 1891 Յունիս: Նորագոյն գրողներէն մէկը՝ Արշակ Զօպանեան՝ այդ «ամլութեան շրջանին» վրայ իր սկսնակի տպաւորութիւնը 1891 Յունիսին արձանագրած է, ըսելով՝ «այն գրական ամլութեան յուսահատեցողիչ շրջանին մէջ, յորում կ'ապրինք, մինչդեռ ծանօթ գրագէտները մեծագոյն մասամբ հրապարակէն քաշուած են կամ երբեմն միայն հոն կ'երևին»: Բայց ահա այդ ծանօթ գրագէտները խըմբովին Հայրենիք կը փոխադրուին, իրենց գործը հոն շարունակելու համար, և ուր նորեկ գրողները պիտի գտնեն «գեղեցիկ շրջան մը», արդէն պատրաստուած: Միևնոյն Զօպանեանը, մին այդ նորեկներէն, ահա ինչպէս կը նկարագրէ, 1891 Յունիսին, այն գրական շրջանը, ուր իրենք ալ մտնել կուգան: «Եւ ահա կը ծագի այսօր իրապաշտ դպրոց մը, լեզուն հետեղնեղէ կը ճշգուի, գրականութիւնը կը ճոխանայ իսկատիպ գրուածներով. վէպեր, քրոնիկներ, նորավէպեր, ֆանթեզիներ կը սկսին երևիլ. հայ գրականութեան ամենէն հասուն (հասունութիւն, որ վաղահաս է) և ամենէն գեղեցիկ շրջանին մէջ կը գլուխը շրջենք»:

Այդ հասուն շրջանի գրագէտներէն ոմանց վրայ յաճախ խօսուած է, ինչպէս՝ Բաշալեան, Զօրապ, Կամսարական. երեքն ալ գրեթէ միևնոյն ժա-

ժանակները երեցան, 1884—1885ին բոլորտիքը. ա-
ռանք, իբր արուեստագէտ գրողներ, իրենց համբաւը
գլխաւորապէս վիպագրութեան կը պարտին: Համա-
ռօտ յիշատակութիւններ ընենք ճնորեւրուն» — Բնա-
կանարար՝ այդ թուականին մէջ դեռ ճնոր»։ Անոնց-
մէ ոմանք դեռ մինչև հիմակ ալ հինցած չեն հա-
մարուիր։

•••

ՍԻՊԻԼ, երբեմն օրիորդ Զապէլ Խանճեան և
այժմ տիկին Հրանդ Ասատուր, արեւմտեան հայ գրա-

Սիպիլ

գէտներուն շարքը առաջ-
նակարգ դիրք կը գրաւէ,
իսկ իբրեւ «կին հեղինակ»
առաջին և անմրցակից։
Իրական կեանքի բանաս-
տեղծն է, առանց իրար
խառնակելու իրականու-
թիւն և բնապաշտութիւն։
Ընթերցողը ցնցողական
ստեղծագործութիւններով
չի յափշտակեր և ոչ ալ
մտքէ չանցնելիք պատ-
կերներով կը զմայլեցնէ,

բայց իր թախծութեան ու ցաւերու երգերէն սրտա-
հեշտ արտմութիւն մը կը ցայաէ։ Մեր այն սակաւա-
թիւ տաղաչափներէն է, որոնք թուլիկ, տարողնած
չեն գրեր. ոտանաւորի օրէնքներուն քաջատեղեակ,
զանոնք խղճմտօրէն կը յարգէ։ Վէպ մըն ալ գրած է
1890—91ին, «Աղջկան մը սիրտը», առանձին հատու-
թով ալ հրատարակուած։ Հեղինակութիւն մը, ուր

դեռատի գրադիտուհիին կարողութիւնները շատ տեղ
երևան կու գան։ Այդ գրքին ընթերցումէն կարելի
է գուշակել, թէ տիկին Սիպիլ պիտի կրնար տա-
ղանդաւոր վիպագիր մը ըլլալ, եթէ իր ոյժերը
մանր աշխատութեանց չ'ուրջը չսպառէր։ Իբրեւ գա-
ղափարի հեղինակ, տիկին Հրանդ Ասատուր միջնորդ-
մըն է պահպանողականութեան ու յառաջդիմութեան
միջև. տնայէն տանտիկին գրող մը և ոչ թէ պոռ-
չըտող տնաքանդ մը։

ՏԻԿԻՆ ՄԱՐԻ ՍՎԱՃԵԱՆ 1896ին Պոլսէն Փարիզ
փոխադրուելով, մեր արդի կեանքէն վիպականեր գը-
րեց, նիւթ ընտրելով օրուան աղէխարչ դէպքերը։
Բայց նախ Պոլիս՝ Հայրենիքին մէջ երեցաւ իր այն վէ-
պը, որ կեանքի փորձառութեամբ հոծ՝ բազմաշառաչ
աղմուկով դղրդեցողց մասնաւոր միջավայրեր, որոնց
ընտանեկան բարքերը և ամուսնական տխուր կեն-
ցաղավարութիւնը կը լուսանկարէր կամ կը մթա-
նկարէր։

ԿԱԼԻՔՍՕ՝ տիկին Մարի Պէյլէրեան։ Հայ կինը
տիկին Մարի Պէյլէրեանին նախաձեռնութեամբը իր
առաջին «պաշտօնաթերթ»ը կ'ունենար՝ Արեւիքը,
Եգիպտոս։ Բայց երբ Քրանսուհիներն իսկ չկրցին ի-
րենց Լա Ֆրոնսը պահպանել, չգարմանանք որ հայ
կիներու թերթ մըն ալ առժամապէս երեցած ըլլայ,
վերստին հրատարակման յուսադրութեամբ։ Տիկին
Պէյլէրեան իր գրական առաջին փորձերը Պոլիս ը-
րած է, կրակոտ թուականի մը, 1892—95, մասնակ-
ցութեամբ միանգամայն օրուան ծանր դէպքերուն։
Եգիպտոս փոխադրուելով, մինչև առանձին թերթ
մը ունենալը, տեղական օրագիրներուն մէջ արձակ
և ոտանաւոր գրեց, տաք մտքով և աւելի տաք
սրտով։

ԱՆԱՅԻՍ՝ տիկին Աւետիսեան, Արեւելի մէջ

սկսաւ գրել, մինչ տակաւին օրիորդ Զօպանեան էր։ Անկէ ի վեր պարբերաբար յօդուածներ կը հրատարակէ, ջանալով հետզհետէ աւելի նրբօրէն և վայելչազարդ տշխարհաբար մը գրել, Յրանսայի անկապաշտ գրականութեան հակած թեթեւ իմն։

ՎԱՀՐԱՄ ՍՎԱՃԵԱՆ, տիկին Մարի Սվաճեանին զուակը։ Երաժշտութեան սիրահար ու դաշնակահարութեան մէջ մեծ համբաւով արուեստագէտ, բայց նաև քաջ հայագէտ, հմուտ ըլլալով ֆրանսերէնի, իտալերէնի, գերմաներէնի։ Նախ իբր ռտանաւոր գրող յայտնուեցաւ, բայց վիպակներովն է որ առաջնակարգ գրագէտ մը հանդիսացաւ Պոլիս, ուր Հայրենիքին մէջ փոքրիկ հրաշակերտներ թողած է (*):

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՓԱՆՈՍԵԱՆ, տաղաչափութեամբ երգիծաբանը, չի վերլուծուիր։ Եզական երևոյթ մը Պոլսոյ մամուլին մէջ, գիտերուն նորութեամբը և յանկարծականովը, յանգերուն երևակայութեամբ՝ ընթերցողը կը խելայեղէ։ Փանոսեան նաև քաջ ֆրանսագէտ մըն է։ Ֆրանսերէն լեզուով իր բանաստեղծութիւնները ամէն ատեն որ հրապարակ կ'ելլեն՝ շատ համակիր ընդունելութիւն կը գտնեն։ Փարիզ 1884ին «Պառնաս»ի բացած գրական մրցակցութեան մասնակցող հարիւրէն աւելի բանաստեղծներուն մէջ Փանոսեան առաջիններէն հանդիսացաւ՝ իր «Յուսահատութիւն» արտմահոծ քերթուածովը։

ԳԱՌՆԻԿ ՖԷՆՏԳԼԵԱՆ, Ասատուր-Զօհրապ Մաւիսին զօրավիգներէն մին, կարեւոր գիրք մը գրուեց գրական հայ խումբին մէջ, իր լեզուաբանա-

(*) Ծանօթ. «Եղունի»ի խմբագրութեան. — «Ասոր կը յաջորդէ Նուանդ Օսեանի կենսագրութիւնը, սակայն ձեռագրի մէկ մասը կորսուելով՝ սխալուեցանք դուրս բողոլ»։

կան, ուսումնական և գրական հմտութիւններովը։ Վաճառական երիտասարդ մը, որ մեր հին պատմութիւնը և մատենագրութիւնը լաւ ուսումնասիրած է. գրութար հայերէնի քաջատեղեակ, լաւ գիտէ նաեւ զանազան լեզուներ ալ։ Հիմակ Մանչէսթըր առեւտրական կարեւոր տան մը թէ և վարիչ, բայց և այնպէս ժամանակ կը գտնէ գրականութեան համար։ Թարգմանեց համբաւաւոր Օմար Խայեամը, ու պարբերաբար հրապարակ կը հանէ այլեայլ յօդուածներ, որոնք պատմական նիւթեր կ'ուսումնասիրեն։

ՀՐԱՆԴ ԱՍԱՏՈՒՐ շատ երախտիք ունի մեր նոր աշխարհաբարին վրայ, որ վերջին քսան տարուան ժամանակամիջոցին կամաց կամաց բարեշրջեցաւ ու իր յառաջխաղացութիւնը կը շարունակէ։ Հրանդ Ասատուր այն սակաւաթիւ գրողներէն է, որոնք կը տքնին—և կը յաջողին—ճշգրիտ քերականութեամբ աշխարհաբար գրելու։ Արեւելին, Հայրենիքին աշխատակից, ինչպէս և Մասիսին, որուն խմբագիր տնօրէններէն մին եղաւ ժամանակ մը, շատ բան գրած է, բայց ուշագրաւ գրագէտ մըն է այն ուսումնասիրութեանց մէջ, որոնք հմտութիւն կը պահանջեն։ Երբեմն ալ իր քրոնիկներուն մէջ տրտում բանաստեղծ մը, թերեւս առանց իսկ անդրադառնալու։

ՏԻԳՐԱՆ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ, Մասիս շաբաթաթերթին հիմակուան խմբագիրը, կեանքի ջախջախուածներուն սիրահար գրագէտն է. անոնց համար միշտ արցունք մը ունի։ Հիւժուած պատանիին մահճին վրայ կը յառի, սիրտը անոր սրտին վրայ կը դնէ. գերեզմանները կը դեգերի ու կ'երազէ։ Յրուան դժբախտութենէ մը սիրտը վիրաւորուած, նոյն բոպէին թուղթին վրայ կը նետէ սրտէն ցայտած վշտի արցունքը, առանց մտաբերելու թէ գրականութիւն կ'ընէ։ Մեր այն սակաւաթիւ գրողներէն է, որոնք

բայր յոգուածները չին թերթերու մէջ մտցուած մնալու դատապարտուած չեն։ Իրմէ հասար մը պիտի մնայ ասպաղային, հասար մը՝ զոյր պատանիները ուռնիններու ներքե նստած պիտի ուզեն կարդալ։

ՅՈՒՍԷՓ ՆՈՒՍՈՒՖԵԱՆ, Արեւելին սկզբնաւորութեանը՝ գիտական-գրական նոր ճիւղ մը ստեղծեց, որ թերթին գլխաւոր հրապոյրներէն մէկը մնաց երկար ատեն։

ՏՈՒՔԹ. ԳՕԼՕԼԵԱՆ, երիտասարդ բժիշկը Փարիզէն Հայրենիքին գրած առողջարանական յօդուածներովը, իսկատիպ գրադէտ երեան եկաւ։ Առողջարանութեան մէջ գրական ազդուորութիւնը երեոյթ մըն էր, որ անշուշտ շատ սովորական չէր։

ՏԻՐԱՆ ՔԻԼԷԿԵԱՆ, թուրքերէն լեզուով ականաւոր հրապարակագիր, նշանաւոր հանդիսացաւ նաեւ հայ մամուլին մէջ, ուր Հայրենիքին տուաւ բազմազան նիւթերու վրայ լրջամիտ տեսութիւններ, ժողովուրդին դիւրամտաչելի, բայց յաճախ նաեւ գեղեցիկ գրականութեամբ զարդարուն։

ՄՐՄՐՆԵԱՆ, հրատուոր գրող, մարգարէաշունչ կրօնարան, միատիք մը, ինչպէս կ'երեւի «Ալէլուիա» յերուսողէմէն։ Քաջ հայագէտ։

ՆՇԱՆ ԶԻՎԱՆԵԱՆ, Հորոյ ծածկանունով, տարիներու ընթացքին հրատարակեց և մինչև հիմակ ալ կը շարունակէ հրատարակել կրօնական-պատմական տեսութիւններ, բազմակողմանի հմտութեամբ լեցուն։

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ, Պոլսոյ մամուլին մէջ երեսցաւ 1890ին, մինչ Կեդրոնական վարժարանը դեռ ուսանող էր։ Դպրոցէն 1891ին շրջանաւարտ ելլելով, նախ Արեւելին ու ապա Հայրենիքին ու Մասիսին աշխատակից եղաւ։ պահ մըն ալ Ծաղիկ հանդէսը իրր ամսաթերթ խմբագրեց։ Թէև գրականու

Թեան համար յուսալիւր ապագայ մը կը խոստանար, բայց դեռատի գրողը հազիւ զարգանալ սկսած, ու՛զեց մէկէն ի մէկ փայլիլ մատենագրական ամէն ճիւղերուն մէջ. բայց ո՛չ մէկուն մէջ նշանաւոր հետք մը թողուց, վասն զի միշտ հապճեպով կը գրէ, շատ թերի ու երեսի հմտութեամբ: Մինչ այսօր կրնանք մեծ հաճոյքով կարդալ Կամսարականին, Օտեանին,

Արեակ Զօպանեան

Զօհրապին, Բաշալեանին վիպակաները, որոնք իրենց հրատարակման թուականէն տասնըինգ տարի ետքն ալ դեռ կրնան նորութիւն համարուիլ, կարելի չէ առանց ամենաթանր ձանձրոյթի թղթատել Զօպանեանի «Թուղթի փառքը» իր ոտանաւորներուն մէջ՝ Զօպանեան ուշադիր է տաղաչափուլ Թեան արհեստին, բայց իբր

բանաստեղծ՝ չա՛տ տկար մըն է: «Հասարակ տեղիքներու սիրատարփ մը»: ցո՛ւրտ զերթ գիշեր ու սգաւոր՝ ինչպէս բուն: «Մահը» սև կմախային էակն է. հուրը՝ «հերարձակ ու կարմիր տարր», որ «անհամար բազուկներով շառագործ»: արեն՝ ալ՝ «առտուններն իր արիւնոտ անկողնէն» կ'ելլէ: Ոտանաւորներուն մէջ չես հանդիպիր պատկերի մը, մտածութեան մը որ ուշադրութիւնդ գրաւէ: Բացառութիւն՝ եւրոպական ընթերցումներէ վերլիշումներու համար: Զօպանեան թէև տասնըինգ տարի է կը գրէ, բայց մեր լեզուին, մեր գրականութեան ու մեր մտաւորականութեան զարգացմանը օգտակար

ճառայութիւն մը չէ կրցած մատուցանել, վասն զի անխնամ ոճով անհոգ գրող մըն է, շատ հարեանցի մտքերով(*):

ԲԱՐԹՈՂ ՇԱՀՐԻԿԵԱՆ, Արմաշու զպրեզանքը քանի մը տարի ուսում ստանալէ յետոյ, Հայրեմիքին խմբադրութեանը մասնակցեցաւ. կը գրէր գլխաւորապէս կրօնական նիւթերու վրայ, «Կունծիկ Աբեղայ» անունով: Կիրակի օրերը կը հրատարակէր Կիրակնօրեայ խօսքերը, որոնք շատ պարզ ու վայելուչ լեզուով կը բացատրէին քրիստոնէութեան ընկերաբանական խմաստասիրութիւնը: Շնորհալի, փափուկ ու գրաւիչ ոճով գրող մը, որուն մեծ տպագայ պահուած էր մեր գրականութեան մէջ, բայց մեղք որ կարճ եղաւ արեւը խեղճ երիտասարդին:

Պոլսական մամուլը, որ կը նկրտէր եւրոպական գրականութեան ազդեցութեամբը բարգաւաճիլ, այդ մամուլը առաջնորդ պիտի հանդիսանար Հայաստան ծնող գրասէր մտքերու: Նոր շրջանին մէջ ունեցանք գրագէտներ, աւելի կամ նուազ ուշագրաւ, որոնցմէ երեքը յիշեցնենք, շնորհիւ այն համբաւին, զոր կը վայելէն նոյնիսկ պոլսեցի շատ խստապահանջ գրագէտներուն մօտ:

ԹԼԿԱՏԻՆՑԻ, Խարբերդէն: Կորովալիր բանաստեղծ մըն է արձակագիր, որ նախ Հայրեմիքին մէջ երեւաց: Հայաստանի կեանքը խորապէս ուսումնասիրած, երկրի լեզուին համովն ու հոտովը կը գրէ, իրարու խառնելով երեւակայութեան տեսիլք և իրականութիւն: Շատ անգամ վսեմին սահմանները կ'արշաւէ: Ոճը, մերթ վայելչապէս գեղահիւս պարբերութիւններու շարք մը, մերթ գնդակատիպ ձուլումներ կարճ, ինքնազուսպ, շեշտակի սուրացող:

(*) Ծանօթ. «Գեղունի»ի խմբագրութեան. — «Խիստ չէ՞ արդեօք քննադատութիւնը»:

Ռուբեն Զարդարեան

Վ ՌՈՒԲԵՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ
Խարբերդէն. երեւցաւ Հայ-
րենիքին մէջ. նրա-
ցած արուեստագէտ. աշա-
կերտ Լոթիի ու Տոտէի,
զգայնիկ և խորհող, ոճի
յղկումին մինչև իսկ բը-
ծախնդիր մը: Իր վիպակ-
ները տրամաթաթաւ ու
կենսաբորբ. գործեր են,
որոնք որոշ թուականի
մը գրականութեան «ին-
չուսն կը պարզեն:

ԳԵՂՂՄ, Տարօնէն. երեւցաւ Մասիս շաբաթա-
թերթին ու Արեւելք օրագրին մէջ: Նկարագրիչ մը
Հայաստանի կեանքին, տոհմական ոճով, լեզուով,
զգացումներով: Իր բազմազան ու բազմերկին գը-
րութիւնները ընթերցողը ուխտավայրէ մը գեղը կը
փոխադրեն, գեղէն՝ քաղքի մը ժխորին մէջ կը նե-
տեն, իր գրչին տակ աւանդութիւնները, պատրանք-
ները, երազները, իրականութիւնները խառնամառն
կու գան գրաւել սրտերու հետ և մտքերն ալ: Գե-
ղամին յօդուածները ընդհանրապէս երկայնաճիգ են,
բայց միշտ հաճոյքով կը կարդացուին նոյնիսկ պոլ-
սեցի գրագէտներէն, որոնք եւրոպական մատենագը-
րութեան մտերիմներն են:

Արեւմտեան հայ մամուլը՝ այն շրջանին մէջ, որ
1891էն կը սկսի, պարտաւորուեցաւ հետզհետէ աւելի
զգուշաւոր վարմունքով վերաբերիլ դէպի Արեւել-
եան հայուն կեանքը և գրականութիւնը:

Կ. Պոլսոյ և Իզմիրի մամուլները, 1890ի դէպ-
քերէն յետոյ, չչարունակեցին զբաղիլ Կովկասով:

Հայրենիք իրենք ըրաւ այն ուղղութիւնը, որուն կը հետեւէր երբեմն Արեւելք, Ռուսիոյ հայոց գործերուն մէջ: Ընդհակոռոցաւ «Պոլսոյ Մեակ»ը, իսկ Արեւելքն ու Արեւելեան Մամուլը կովկասի պահպանողական կուսակցութեան յարեցան: Տպագրական տեսչութիւնը ծայրայեղ խտութեանց պէտք չտեսաւ. իսկ մամուլն ալ կովկասեան խնդիրները կ'ուսումնասիրէր զգուշաւորութեամբ: Բայց 1892էն սկսեալ՝ կաւցութիւնը փոխուեցաւ. կառավարութիւնը արդիւնց մինչեւ իսկ յիշատակութիւնը Թիֆլիսի հայ թերթերու անունին: Միայն մաքսանենդութեամբ հնարաւոր էր անվնաս յօդուած մը արտատպել թերթերէ, որոնք զաղտագողի ստացուած էին. բայց Թիֆլիսի հետ յարաբերութիւնները չխզուեցան. Կ. Պոլսոյ հետ Մեակին յարաբերութիւնները կը կեդրոնանային Հայրենիքին խմբագրատունը, ուրկէ անընդհատ կը շարունակուէին թղթակցութիւնները գէպի կովկաս:

Բայց Արեւմտ. հայոց գրականութիւնը իր նոր ընթացքին մէջ կանգ առաւ 1895ի վերջին ամիսները: Կառավարական խտութիւնները ահեղօրէն ծանրացան մամուլին վրայ, որուն խմբագիրները յուսախաբութեան ներքեւ ընկճուած էին ժողովուրդին հետ: Հայրենիք 1895ի Դեկտեմբեր ամսուան վերջին օրերը խափանուեցաւ անպայման ժամանակի մը համար. իր գլխաւոր խմբագիրներէն ոմանք հարկադրուեցան Պոլիսը թողուլ, որպէս զի թերթին վերաբացումը հնարաւոր ըլլայ: Այդ չուէն քանի մը ամիս յետոյ, յառաջդիմական օրագիրը վերստին հրատարակման թոյլտուութիւն կը ստանար, բայց ամսէ մը ետքը կը ջնջուէր, իր անօրէնին՝ Յովհաննէս Շահնազարին բանտարկութեամբը ու յետոյ տարագրութեամբը:

Այսպէս ահա, գահավէժ անկումի, խուճապական
տագնապի, արիւն արցունքի մէջ նսեմաստուեր կ'ա-
ղօտանար 1891-1895ի մտաւորական վերածնունդի
արեւածագը, որ սակայն անջնջելի յիշատակ մը կը
թողուր, բեղմնաւորման արտը պատրաստած:

«Գեղունի»
1905, քիւ 1-10

* * *

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(1880 — 1900)

Ա.

Գեղուցիին մէջ ընդարձակ յօդուածով մը խօսեցանք Թուրքիոյ հայոց արդի գրականութեան վրայ: Մեր չուկէսը եղաւ 1850 թուականը, եւ կանգ առինք 1880ին: Հիմա կ'ուզենք այդ ժամանակամիջոցէն մեկնելով հասնիլ մինչեւ մեր օրերը: Բայց պէտք կը զգանք Գեղուցիին տեսութիւնը նախապէս համառօտ մը ծանօթացնել Բազմալեալի ընթերցողներուն ալ, որպէս զի կարենան առանց դժուարութեան հետամտիլ մէկ թուականէն միւսին փոխանցմանը:

..

Թուրքիոյ հայոց մտաւորական շարժումին կեդրոնավայրը Պոլիսը եղած է, վասն զի հոն կը կեդրոնանայ իրենց տնտեսական և քաղաքական կեանքը: Օսմանեան մայրաքաղաքը ընդհանուր ազգային կեանքին վրայ գերազեցիկ իշխանութիւն ունեցաւ, շնորհիւ հոն հիմնուած վարչական և կրօնական ազգային նոր իշխանութեան մը, որ Պատրիարքութիւնն է:

Մեր արդի գրականութիւնը երեք ճիւղաւորմամբ զարգացաւ. հայրենագիտական, թարգմանական, հրապարակագրական: Միւլթարեանները մշա-

կեցին առաջինը, տոհմային պատմութեան և լեզուի մեծամեծ հրատարակութիւններով, որոնց կցորդեցին դասական գրքերու հայացումը: Իզմիր՝ եւրոպական արդի մատենագրութիւնը տարածեց մեր մէջ: Կ. Պոլսոյ յատկանիշը հրապարակագրութիւնը եղաւ:

Ինչ որ ընդհանուր առումով թուրքիոյ հայոց գրականութիւնը կը կոչուի՝ պոլսականն է: Հայաստան մատենագրութիւն չունի. գլխաւորապէս այն պատճառաւ որ հայրենի հողին վրայ տպարանի հաստատութիւնը անհնարին եղած է:

Կ. Պոլսոյ գրականութիւնը հրապարակագրական եղաւ և հրապարակագրական մնաց, վասն զի իրեն նպատակ մը առաջադրած էր՝ ցեղին վերածնունդը: Յաջողութիւնը՝ մաքառում է: Միեւնոյն ատեն հայ ժողովուրդը կ'ընդլայնէր ազգայնութեան ըմբռնումը: Լոկ պատմական—կրօնական հայրենիքի մը զգացումին կը միացնէր պատմական—աշխարհական հայրենիքի մը գազափարն ալ: Օրագրութիւն, ատենաբանութիւն, թատրոն, բանաստեղծութիւն, միեւնոյն շարժումէն մղուած կը յառաջանային: Եւրոպական դաստիարակութեամբ զարգացած նոր երիտասարդութիւն մը այդ շարժումին վարիչն էր:

Պոլսոյ և Իզմիրի մտաւորական շարժումին ամբողջութիւնը հատուածներու բաժնելով, իւրաքանչիւրը պատկերացուցինք իրեն յատուկ դէմքի մը ուրուագրութեամբ: Տեսանք որ ազգային—կրօնական աւանդութեանց անվթար պահպանումին ախոյեանը կը կանգնի պրոսպացի Տէրոյենց Չամուրճի պատուելին, խաւարեալներու պետը: Լուսաւորչականներուն կ'առաջնորդէ Պալեան—Ռուսիսեան—Օտեան գեղարուեստասէրներու խումբը: Պէշիկթաշլեան՝ հայրենիքին երգիչն է. Մերենց — Շիշմանեան՝ վիպասանը: Մամուրեան ու Ջիլինկիրեան եւրոպական արդի գը-

դրականութիւնը կ'ընտելացնեն հայոց, ու միանգամայն նոր հրապարակագրութեան մը նախաձեռնութիւնը կ'ունենան: Դուրեան՝ սրտի բանաստեղծը: Շահնազարեան վարդապետ՝ նոր տիպար եկեղեցականն է: Մատթիա Գարադաշեան հայոց պատմութիւնը գիտնականօրէն քննող կը հանդիսանայ ու մեր նոր աշխարհաբարձը գրաբարին մէջ կաղապարելու կը տքնի:

Այս դէմքերէն իւրաքանչիւրը խումբ մը կը ներկայացնէ. այդ խումբերուն համախմբումը հայ մտաւորականութիւնն է 1850էն 1880:

Բ.

Քանի մը տարուան մեծամեծ դէպքերը Թուրքիոյ ընդհանուր վիճակը փոխած ըլլալով, բնական հաւար հայ կեանքն ալ պիտի կրէր պատահարներուն հզօր ազդեցութիւնը: Խաղաղութեան թուականը որ 1888էն յետոյ կը բացուի, նոր կեանք մը կ'այգորէ հայ ցեղին ալ: Անդին հորիզոնը նոր արշալոյսի մը ծագիլ կը թուի: Զայն աւետողը պատրիարք մըն է:

Հայ ազգին պատրիարքէ մը դէպի նոր կեանք այս առաջնորդութիւնը, արդէն կը հաստատէ ժողովուրդին ու եկեղեցականութեան միջեւ յարաբերութեանց բարեփոխումը: Սահմանադրութիւնը վերջ մը դրած ըլլալով պատրիարքարանին միահեծան իշխանութեանը, այլեւ ո՛չ եկեղեցական, ո՛չ աշխարհական կրնան ժողովուրդը ճնշել: Ատելութեան շարժառիթները օրէ օր կը պակսին: Միեւնոյն ատեն երկու ժողովրդական պատրիարք՝ Խրիմեան և Վարժապետեան՝ մտքի և սրտի յատկութեանց շնորհիւ կը յաջողին պատրիարքութիւնը և հետը՝ եկեղեցա-

կանութիւնը յարգելի ընել: Գուժ-Գաբու կը յառին ազգին ամէն ըղձանքները:

Սագըզ-Աղաճիի պատրիարքարանն ալ հանդարտած է: Մաքառումները վերջացած են փոխադարձ զիջողութիւններով: Նոր պետ մը՝ Ազարեան պատրիարք հաշտարար քաղաքականութեամբ մը ժողովուրդը կը սիրաշահի:

Վախճանի մը յանգած են ուրեմն այն բոլոր մարտնչումները որոնց նպատակակէտն էր ներքին բարեկարգութիւն, կամ ազգային-եկեղեցական իրաւունքներու պաշտպանութիւն:

Վերջացեր են նաեւ կրօնական հալածանքները: Աշխարհական հայրենիքի գաղափարը կը միացնէ հայցեղը: Նոյնիսկ կրօնական իշխանութիւնները՝ Գուժ-Գաբու, Սագըզ-Աղաճ, Ֆինճանճըլար-Եոգուշը, այդ գաղափարին պաշտօն կը մատուցանեն: Հայաստանի տնտեսական, բարոյական, մտաւորական վիճակին հոգածութիւնը կը գրաւէ մտքերը:

Հայաստանը կը փնտռուի, ու հայրենագիտական գրականութիւնը կը ղարգանայ: Հայաստանի հնախօսութեան հեղինակին յաջորդները մեղի կու տան Շիրակ, Սիսուան, Այրարատ, Սիսական: Սրուանձտեանց գրչովը կը պեղէ. Հայաստանը ու կու տայ Գրոց եւ Բրոց, Հնոց եւ Նորոց, Մանանայ, Համուլ Հոսուլ, Թորոս Աղբար: Հայաստանի կեանքէն հայաստանցիի մը գրած վէպը կ'ուենենանք, Սեդրակեանցի (Տէվկանց) Շահեհը:

Հայրենի երկրին հին ու նոր կեանքի ուսումնաւսիրութիւնը օր մը ճամբայ պիտի բանայ զուտ հայկական կեանքէ գրականութեան մը: Առ այժմ նոր գրականութեան հայացումը կը նախապատրաստէ: Օտար հողի վրայ ծնած կամ հոն փոխադրուած հայ միտքերը պիտի նմանին այն հայոց, որոնց հայրերը

տար երկրի մէջ տեսնօք մոռցեր են հայրենի աւան-
դութիւններ ու լեզու: Օր մը իրենց թոռները վե-
րըստին կը հայանան, սպասելով հայրենիք վերադար-
ձի օրուան:

Բնութեցող ժողովուրդին ճաշակն ալ նրբանալ
սկսած է: Թարգմանուած գրքերը՝ ըլլան անոնք մեծ
հեղինակութիւններ, ինչպէս՝ Հիւկոյի Թռուառները,
ըլլան զբօսցնող վէպեր, ինչպէս՝ Տիւմայի Մոնթե-
Քրիսթոն, հայ միտքը քիչ չատ ընտելացուցած են եւ-
րոպական ոճին: Հիմակ հայ գրագէտը պիտի ջանայ
հայկական համով հոտով ու եւրոպական ոճով գրել:

∴

Ինչպէս քաղաքական ու մտաւորական, նոյն եւ
գրական փոխանցումի թուականի մը սկզբնաւորու-
թիւնն է 1878 տարին: Բայց պատմական երկու թը-
ւականներով միջեւ ճշգրտի՞մ սահմանագլուխ մը
չ'երկնար: Քսաներորդ դարուն առաջին տարիները
սրոշակի ինչո՞վ կը տարբերին վերջացող դարուն
եաքի օրերէն: Այսպէս եւ մեր կեանքը: Կը զգա՞նք
փոփոխման օրը. բայց կը փոխուի՞նք, կը փոխ-
ուի՞նք:

Նոր գրականութեան ծագումէն երեսուն տարի
վերջը, չատ փոխուած տեսարանի մը առջեւն ենք:
Պէշիկթաշիկան՝ վաղուց է մեռած, առանց իր տա-
ղանդին արժանաւոր մեծկակ գործ մը ձգած ըլլա-
լու: Մեռած է Ռուսինեան: Կը թողու սահմանա-
գրութիւն մը, Ներքին Կանոնագիր մը, պերճախօս
առնանալութիւններ, բայց ո՞ւր է չմոռցուող գիր-
քը: Դուրեան՝ յոյսեր տուած մեկներ է: Եւ Օտեան՝
վտարանդի մըն է: Հեռու անոնցմէ, զոր կը սիրէր:
Երանութիւնը մահուան մէջ փնտռող յուսահատը:

«Աշխարհէ զղուած եմ, ելլամ երթամ աշխարհէ: Երթամ ի լոյս աստուածատեւութեան»: Ա՛լ բոլորովին անկապաշտ գրագէտ:

Այդ սերունդէն երիտասարդացած է Շիշմանեան, այլափոխմամբ Ծերենցի: Ուժեղ ու կորովի մարդն է. ցեղ մը սրտապնդող տիպար մը: Հրապարակագրութիւնը չէ թողած, վասն զի արիւնը դեռ կ'եռայ, քայց ա՛լ մարտնչող մը չէ: Մարտնչի որո՞ւղ դէմ: Նոր դարը կը գուշակէ. և անոր տոմարին մէջ ալ կ'արձանագրուի Հիմակ է որ իրարու ետեւէ կը գրէ այն վէպերը, որոնք օրուան կարօտին յագուերդ կու տան:

Գ.

Ո՛ւր է սակայն նոր սերունդը ներկայացնող գրականութիւնը: Պատրաստուելու վրայ է:

Փոխանցումի թուականին դեռ որոշ չէ գծագրուած ազգին նոր իտէականը: Հին սերունդը կատարելիք գործ մը ունէր, անոր հետամտեցաւ, զայն ամբողջացուց: Ազգին կազմակերպութիւն մը տալով զայն ինքնամփոփ մարմին մը ըրաւ: Գրականութիւնը որոշ ձգտումի մը չէր ծառայեր: Այդ ատեններն էր, 1870էն սկսեալ, որ նոր գրողներ երեւան եկան: Ասոնք օժտուած կը թուէին ձիրքերով, որոնք ճշմարիտ գրական մարդը կը յօրինեն: Եւ սակայն իտէական մը կը պակսէր իրենց: Իրենց իտէականը անձերնին եղաւ: Եւ ահա ինքնամոլութեան հիւանդոտ գրականութիւն մը ծայր տալ սկըսաւ: Իւրաքանչիւր գրող ինքն իր փառաբանանքը կը կարգար: Քիչ մը եւս ու ահա հիւանդութիւնը պիտի համաճարակուէր: Ունայնամտութիւնը չուտով իրեն կռուան մը կը պատրաստէ զատարկ ուղեղներ:

բուլ մէջ: Բայց ժամանակը երկունքի մէջ էր: Մտքերը հասունցած էին, և գրական ձգտումներով գրականութիւն մը ուղղութիւն պիտի տար ազգային մտքին:

Արշալոյսը՝ որ հորիզոնը երեւցած էր, հետզհետէ կը խուսափէր: Ու մարը մտնելու վրայ էր արեւը պատրիարքին, որ զայն ուետած էր: Կիսաստուերը կ'երկննար: Ետեւէն՝ խաւարում: Երկիւղալից ապագայ մը:

Ժամանակին գրութիւնները երբ ուշագիւր կարգանք, պիտի անդրադառնանք թէ նոր հրապարակագիրները նմանած են կենդանիներու, որոնք երկրաշարժի ցնցումը կը նախազգան և վրդովման նշանները բնազդաբար երեւան կը բերեն:

Այդ նախազգացման գրականութեան զուգընթաց կը յառաջանայ ընկերական գրականութիւնը, որ նոր կը ծնի: Օրագրութեան մէջ Վալէսի անունը կ'արտասանուի:

Մեզի համար «ընկերային խնդիրներ» բացատրութիւնը ամբողջապէս այն իմաստը չունի, որով կ'ըմբռնեն զայն եւրոպացիները: Հայուն ընկերային խնդիրը ազգային շրջանակէն դուրս չ'ելլեր: Երկրին վարչական կազմակերպութիւնը նպաստաւոր չէ մամուլին ազդեցութեանը այն ամէն գործերուն մէջ, որոնք կառավարական ձեռնհասութեան կը պատկանին: Բայց իբր սկզբնաւորութիւն կը բաւէ ազգային շրջանակն ալ: Մեր բարոյական կեանքին տնօրինութեան ամբողջակի իրաւունքը վայելելով, կարող ենք ներքնապէս մենք մեզ բարեկարգել, սպասելով աւելի լայնատարած մտածութիւններու: Ու նոյն իսկ

կան նիւթական կարգ մը խնդիրներ ալ, որոնց վրայ մամուլը կրնայ հզօրապէս ներգործել: Հայը հայուն հետ տնտեսական յարաբերութիւններ ունի, և ասոնք ալ գորղներուն ուշադրութիւնը կը հրաւիրեն: Գրական սեռ մը բարգաւաճիլ պիտի սկսի, ընկերային խնդիրներու մտահոգութեան իբր հետեւանք: Վիպասանութիւնն է որ պիտի մշակուի ներքին կեանքի բարեփոխման մասնաւոր ձգտումով: Տիկին Սրբուհի Տիւսաբի առաջին վէպը ու Բաշալեանի առաջին նորավէպը ընդհանուր կերպով գաղափար մը կրնան տալ, թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ հայ վիպասանութիւնը իր սկզբնաւորութեանը ու զարգացմանը զանազան փուլերուն:

Վէպը թատրոնին բաց թողած տեղը պիտի բռնէ: Հանգամանքները ալիւս չեն թոյլատրեր հայ թատրերգութեան շարունակութիւնը: Հազիւ ծիլ արձակած մատաղատունկը կը չորնայ: Վիպագրութիւնը՝ իր նախափորձերուն իսկ՝ աւելի կատարելագործեալ արուեստով մը կը ներկայանայ, քան թէ թատրերգութիւնը իր առաջին արտադրութեանցը մէջ: Բաշալեան, Զօհրապ, Կամսարական երբ իրենց վիպակները կը հրատարակեն, բաղդատարար աւելի ինքնատիպ արուեստագէտներ՝ երեւան կու գան քան թէ Պէշկիկթաշլեան, Դուրեան, Թէրզեան իրենց թատրերգութիւններովը:

Թատրոնին հետ կը վերջանայ ազգային երգը: Կը փոխուին նաեւ գրքի հրատարակութեան պայմանները: Շատ դժուար գործ մը կ'ըլլայ առանձին հատորով երկասիրութեան մը երեւումը: Ուստի եւ օրագրութիւնը բացարձակ տէրը կը դառնայ գրական հրապարակին:

Ու արդէն նոր արիւնախառնութեամբ կազդուրուած է: Շատ երիտասարդ հրապարակագիր մը, Բիւ-

զանդ Քէչեան, Մասիսի խմբագրութեան մէջ առաջ-
նակարգ դեր մը ստանձնելով, կը յաջողի հայ լրա-
գրութիւնը վերանորոգել:

Մասիսը սակայն չի բաւեր գոհացում տալ ամ-
բողջ աշխարհի քննադատութեան, որ քանի մը տարի է
հանրային գործունեայ կեանք մը կը վարէ: Այդ ե-
րկատարգրութիւնն ալ իր գրական ոյժը հանրային
մաքառումներու պիտի նուիրէ, նման նախորդ սե-
րունդին: Քիչ չատ տարբեր պայմաններէ շրջապատ-
եալ սակայն:

Պոլսոյ մամուլին մէջ ընկերային խնդրին կը
ժամանակակցի «հարուստ» կոչուած դասակարգին
դէմ պայքարը: Նոր երեւոյթ մը նաեւ այդ դասա-
կարգն ալ, որ յետոյ «Ազնուաշուք» տիտղոսով սկը-
սաւ ճանչցուի:

«Ազնուաշուք»ը կը համապատասխանէ «նոր հա-
րուստ» բառին: Խրիմի պատերազմէն ետքը, երբ հայ
սեղանաւորութիւնը ա'լ կը փճանար արագաբար, հայ
վաճառականութիւնն ալ սկսաւ ծաղկիլ, շնորհիւ
Եւրոպայի հետ յարաբերութեանց դիւրացման: Ընա-
դարձակօրէն առեւտուր ընող, կառավարութեան
հետ մեծ գործերու ձեռնարկող, վաշխառութեան
դրութիւնը շարունակող բազմաթիւ հայեր առաջ ե-
կան Պոլիս: Ասոնցմէ շատերը մասնակցեցան աղգա-
յին գործերու: Ընդհանրապէս — քիչ բացառու-
թեամբ — բարեխիղճ երեւցան հանրային գրամի-
ն գործածութեանը մէջ: Ու մինչեւ իսկ իրենցմէ ո-
մանք բաւական կը նպաստէին բարեգործական ու
կրթական հաստատութեանց: Նիւթական առաւելու-
թեամբը զոր կը վայելէին, այդ նոր հարուստները
բնականաբար պիտի գրաւէին ժողովուրդին մեծա-
րանքը: Նիւթապէս հարուստ, բայց մտաւորապէս
աղքատ Ազնուաշուքները ուղեցին չափազանցօրէն

անկախութեամբ վարել իրենց յանձնուած ազգային պայտօնները: Հո'ն ուր նիւթականը մտաւորականին աջակցութեանը կը կարօտէր, հո'ն Ազնուաշուքները իրենց «խելքովը» շատ փնտռակար կը դառնային: Ու իրենց յաւակնոտութիւնը զաւելտականի համեմատութիւններ կ'առնէր: Միեւնոյն ատեն այս հարուստներէն շատերը չարաչար կը հարստահարէին իրենց անձնական գործերուն մէջ գտնուող պաշտօնեաները, բանուորները, ամէն ոք: Ու կատարելագործութեան կը հասցնեն տնաքանդ վաշխառութիւնը:

Եւ ահա կը տեսնենք որ հրապարակագրութիւնը կը ջանայ այդ դասակարգին իշխանութիւնը սահմանափակել: Խմբագրական յօդուածներն ու վէպը կը նկրտին այդ նպատակին:

Ընկերային խնդիրներու բաժնին մաս կը կազմէ կրօնքին մեր անհատական կեանքին վրայ ունեցած իշխանութիւնը: Շատ դարեր անցեր են յորմէ հետէ հաստատուած են կանոններն ու օրէնքները, որոնք հայուն անհատական ու ընտանեկան կենցաղավարութեան պայմանները կը տնօրինեն: Բարեփոխումի ժամանակը հասած է: Հայրապետները օրէնսդրած են՝ աչքի առջեւ ունենալով իրենց ժամանակակիցները: Հարիւրաւոր տարիներ յետոյ գալիք սերունդները հոգածութեան առարկայ չէին կրնար ըլլալ: Ոչ ոք չոգին ու ելեկտրականութիւնը գուշակած էր: Մեռածները չեն որ ողջերուն կեանքը պիտի վարեն: Այս մտածութենէն կը ծագի եկեղեցիին վարչական օրէնքներու ըրարեփոխման պահանջումը: Սյդ բարեփոխումը դիւրացնելու համար:

հրապարակագրութիւնը կ'ազդէ մտքերու վրայ. վիպագրութիւնը կ'ուզէ սրտերը իրեն կուսակցել:

Ազնուաշուք դասակարգին հետ կէս դարու մէջ մեծցեր է ուրիշ խմբակ մըն ալ: Էֆէնտիներունը: Ամիրայութիւնը թէեւ վերջացած է, բայց անոր յաջորդած է Էֆէնտիութիւնը: Որքան ատեն որ այդ դասակարգին ներկայացուցիչները Օտեան մը, Սերվիչէն մը կը հանդիսանան, ազգին սիրտը հանդարտ կը մնայ: Բայց այլասերումը չ'ուշանար: Վրդովումը ծայր կու տայ: Էֆէնտիներու դէմ կռիւը կը մղուի ներքու միջոցով. ուղղակի և անուղղակի: Ազգային փողովին մէջ՝ ուղղակի. օրագրութեամբ՝ անուղղակի:

Բայց միեւնոյն ատեն տարօրինակ կերպով կընճռոտ էր ազգային կեանքը: Խաղաղութեան թուականը, որ բացուած էր 1878էն յետոյ, օրէ օր վրդովման շրջանի մը կը փոխուի: Պոլսոյ մամուլին յոդուածները հոգիներու խռովքը կը ցոլացնեն:

Դ.

Վերջին քանի մը տարուան ընթացքին մէջ Ռուսիոյ և Թուրքիոյ հայոց յարաբերութիւնները աներեւակայելի կերպով ընդարձակուած և մտերմացած էին: Արեւելք թերթի հիմնարկութենէն առաջ Թուրքիոյ հայերը շատ քիչ բան կ'իմանային Ռուսիոյ հայոց կեանքէն: Ու փոխադարձաբար: Հայաստան կրթութիւն տարածող ընկերութեանց հաստատմամբը, 1876էն սկսեալ կանոնաւոր յարաբերութիւններու սկզբնաւորութիւն եղաւ Կ. Պոլսոյ և Ռուսիոյ հայոց միջեւ, միջնորդը Մշակ թերթն էր: Նորահաս,

աստ կապերը հզօրապէս պիտի ազդէին ազգային կեանքին և Պոլսոյ օրագրութեան վրայ:

Ա՛յ անկէ ետքը Մօսկի խմբագրութիւնը իրեն համար բերան մը ունէր թուրքիոյ հայոց մէջ: Արեւելի հրատարակութիւնը սկսելէն քանի մը ամիս ետքը, Մասիսը այլեւս կարող չէր չարունակուիլ, ու 1884 Յուլիսին իրրեւ օրաթերթ ըլլալէ կը դադրէր երեսուն երեք տարուան թերթը, և կու գար անձնատուր ըլլալ Արեւելի:

Արեւելի լայնածաւալ էջերը բաց էին Մօսկի վարիչներուն առջեւ: Գրիգոր Արծրունի, Բաֆֆի, Առաքելեան, Մալումեան կ'երեւէին Արեւելի մէջ: Կովկասէն ամէն մշակական Արեւելքը իբր իր թերթը կը նկատէր: Ազգային ամէն խնդիր թէ՛ Մօսկի եւ թէ՛ Արեւելի մէջ գաղափարներու կատարեալ համերաշխութեամբ կը քննուէր: Զգացումներու և մըտածութիւններու համամանութիւնը երեւան կու գար հանրային ուրիշ գործերու մէջ ալ:

Հարկ է սակայն այս առթիւ յիշեցնել, որ հիմակուան Արեւելքը ո՛րեւէ առնչութիւն չունի 1884ի Արեւելին հետ: Անունը և հաստատման թուականը միեւնոյնն են: Մարդիկն ալ փոխուած են, ուղղութիւնն ալ:

Ու իբր միջանկեալ հարկ է յիշեցնել, որ նոյնիսկ նախկին Արեւելքը մշակականութեան մղուեցաւ ո՛չ թէ հաւաքական հաւանութեամբ, այլ անհատական ազդեցութեամբ: Արեւելք կը խմբագրուէր վարչական մարմնի մը հսկողութեամբ: Երբ 1890 Փետրուար 12ին վարչական մարմինն մէջ փոփոխութիւններ տեղի ունեցան, Արեւելք ալ սկսաւ դադրիլ Մօսկի հետ ո՛րեւէ համերաշխութենէ: Այդ միջոցին Պոլսոյ մշակականները առժամապէս ուրիշ հանդէս հրատարակեցին, վասն զի ժամանակը «երկունքի մէջ էր»:

Գրեթէ 1891ին Արեւելի բոլորովին հակամշակական եւ
 չափազանց մասնաւորապէս Քէչեանի ազդեցութեամբը:
 Բայց 1891ին ալ հիմնուեցաւ Հայրենիքը:

~ ~

Կողկասի հետ սերտ յարաբերութիւնները տարօրինակ կերպով ազդեցին Թուրքիոյ հայոց վրայ: Մինչև այն ատեն Հայաստան Կ. Պոլսէն կը ներշնչուէր, հիմակ սկսաւ Ռուսիոյ հայոցմէն ալ գաղափար ստանալ: Մեակը ամէն կողմ կը տարածուէր. Բաթիֆիի վէպերը մտան ամէն քաղաք, ամէն գիւղ, ամէն տուն, ամէն խան:

Այսպէս, Թուրքիոյ հայոց պոլսական գրականութիւնը 1878էն մինչև 1890 կը փոխուի տիրապետող գաղափարներուն և զգացումներուն ազդեցութեամբ: Կը ներշնչէ ժողովուրդին, կը ներշնչուի ժողովուրդէն: Իսկ երբ կը հասնինք 1890 թուականը՝ կը հասկնանք թէ ճգնաժամի մը մօտ է Թուրքիոյ հայութիւնը: Գրականութեան մէջ նմանը չտեսնուած իրարանցում կայ: Բոլոր ոգորում մը:

~ ~

Հանդստութեան միջնաւոր մը, որ եօթը ամիս կը աւել: Այդ միջոցին Արեւելի կը պատկերացնէ մաս մը հայոց հանդարտասէր ձգտումը: Բայց շատ չանցած, 1891 Յուլիս 13—25ին նոր Հայրենիքը կը հիմնուի Յ. Շահնազարի կողմէ:

Այն բոլոր գաղափարները, որոնք տասնըհինգ տարիէ ի վեր կը խտանային հայոց մտքերուն մէջ, այն բոլոր զգացումները, որոնք այդ ժամանակամիջոցին հայոց ոգիները կը տագնապէին, ատոնք ա-

մէնքը կու գան կը համբարին Հայրենիքի մէջ: Աւհոնկէ կը հրթռին հայ աշխարհը:

Մարտնչող, կտրուկ, զարնող գրականութիւն մը երևան կու գայ Հայրենիքի մէջ, բայց միշտ՝ հրապարակագրութեան հովանաւորութեամբ:

Մեր ժամանակակից գրականութիւնը Հայրենիքի մէջ կը պայթեցնէ իր բոլոր գեղարուեստական, լեզուաբանական զօրութիւնը: Գրողները կարծես նախազգացումն ունենան մօտալուտ պատահարներու: Բան մը իրենց կ'ըսէ, թէ քիչ մը ևս ու ա'լ ազգին քովը պիտի չըլլան: Կը գգան թէ կափարիչ մը պիտի դրուի կէս դարու գաղափարական գրականութեան վրայ: Ու կ'ուզեն անեղծելի դրոշմով շիրտ մը լկնքեալ պահել մինչև ցգալուստ:

Ե.

Այժմու գրականութիւնն ալ դարձեալ օրագրութեան մէջ է: Անոր վրայ ծանրանալ պիտի չուզենք: Դեռ պատմութեան շրջանակին մէջ չէ անցած: Կը բաւականանանք ըսել, որ 1895ի գրականութեան շարունակութիւնը շատ դձալի կերպով ընդհատուած կը տեսնուի: Վաղնջուց աշխատաւորներ կը շարունակեն ըստ պարագայից գրել: Հանգամանքներու փոփոխութիւնը իրենց վրայ չէ ազդած: Են ինչ որ եղած էին, և պիտի ըլլան ինչ որ են: Ո՛չ ժամանակը ո՛չ Միջոցը կ'ազդէ իրենց վրայ:

Բայց նոր գրողներ ալ երևան եկած են: Ասոնց մէջ աչքի զարնող, ուշագրաւ դէմք մը չի տեսնուիր:

Հանրային կեանքի պայքարներու դադարման

միջոցն է: Վերադառնալով արուեստին համար, գրականութեան մը փորձերը տեղի կ'ունենան նորագոյններուն կողմէ, բայց մեծ անյաջողութեամբ: Իսկ նախորդներէն—որոնք՝ էր երբեմն որ «նոր» կը յորջողուէին—դեռ իրական տաղանդ մը կը փայլեցնեն ասուերամած օրագրութեան մէջ:

Պոլսոյ հիմակուան գրականութեան մէջ որեւէ գաղափարի մը նոյնիսկ գաղտնածածուկ ազդեցութիւնը չի նշմարուիր: Եւ ոչ ալ զգացման մը գերիշխանութիւնը կը յայտնուի: Գրողները կիրք մը չունին: Ո՛չ լաւատես են, ո՛չ յոռետես, ո՛չ յուսալիր, ո՛չ յուսահատ: Ներքին վրդովումի թեթեւ նշան մը իսկ չի տեսնուիր: Պոլսոյ հայ ժողովուրդին, հայ վարչութեան ամբողջ պատկերը Պոլսոյ օրագրութեան մէջ կը ցոլայ:

Ու ծանր հիւանդութեան մը ախտանիշն է «ես»-ին յաճախումը և ընդհանրացումը: Վերջին ատեններս գրել սկսողներէն շատերը առանց «ես»ի, «իմ»ի քանի մը տող չեն կրնար արտադրել: Դպրոցէն նոր ելլողը որ ծածկանուէնով մը հրապարակ կ'իջնէ, կը կարծէ թէ ամբողջ ազգը անձկանօք կը սպասէ իմանալու, թէ ի՞նչ պարագաներու բերմամբ այդ ծածկանուէր առած է վրան և ոչ ուրիշ մը: Դատարկամիտներու այդ հիւանդութենէն երբեմն կը բռնուին նաեւ այնպիսի գրողներ ալ, որոնք իրական տաղանդ և արժանիք ունին, ուստի և համեմատութիւնը իրենց պէտք չէր ստեղծում ազդէր: Բայց հիւանդութեան միջավայրի մը մէջ առողջներն ալ կրնան պղտկիլ:

..

Տասը տարիէ ի վեր է, որ Հայաստանէն ալ ճեղքո-

պակասօրէն» գրողներ սկսած տեղ մը գրաւել Պոլսոյ օրագրութեան մէջ։ Այդ երիտասարդները գրականութեան համար օթտուած են բնատուր ձիրքերով։ Ու պոլսեցիներուն վրայ բազմաթիւ առաւելութիւններ կը վայլեն տոհմային մատենագրութեան մը ստեղծումին համար։ Կ'ապրին հոն ուր կ'ապրի ցեղին հոգին բիւրաւոր տարիներէ հետէ։ Հոն է լեզուն, պատմութիւնը, յիշատակարանը, աւանդութիւնը։ Հոն է Ապագան, վասն զի Անցեալը հոն եղած է, ու Ներկան ալ հոն է։

Անոնք որ Հայաստանէն սկսած են գեղեցիկ գրութեան գրողները գրել, անոնք սակաւաթիւ մենաշնորհալիներ են։ Երեւան կու գան իբր շուրջերին դիտող մտքեր ու խորապէս զգացող հոգիներ, քայքայ ակներե կը տեսնուի, թէ իրենց կը պակսին քարգաւաճման ընդարձակ միջոցներ։ Բնաձիր սուրբերը չեն բաւեր, և ոչ ալ միջավայրը ինքնիրենը կը բաւէ լուրջ գրականութեան մը ստեղծումին։ Եւ չմոռնանք որ նա մանաւանդ մեզի համար գեղեցիկ գրականութիւնը՝ ընկերօրական գրականութիւնը պիտի ըլլայ։ Պէտք է սորվիլ, քայքայ ո՛ւր գտնել իմաստասիրական, պատմական, ընկերաբանական, գիտական, գեղարուեստական գրքերն ու հանդէսները, որոնք միտքը կ'արգասաւորեն։ Դժբախտութիւնը հոս է։ Եթէ Հայաստանի գրողներէն ոմանց դիւրութիւն ընծայուի քանի մը տարի Եւրոպա անցընելէ չետոյ երկիր վերադառնալ, տարակոյս չունինք որ հիմակուանէն այլապէս գերազանց եւրոպական-հայ մատենագրութիւն մը պիտի սկսինք ունենալ։

Զ.

Պեղումիէն հոս շարունակուած այս տեսութիւնը

կը վերջացնենք քանի մը նկատողութիւններով, որոնք կրնան իրենց կարգին ընդարձակ յօդուածներու նիւթ մատակարարել:

..

Պէտք է մեղադրել Կ. Պոլսոյ գրագէտները, եթէ մեծ խնամքով պատրաստուած ընդարձակ գրքեր չեն կրնար հեղինակել: Ժամանակը կը պակսի իրենց իւրաքանչիւր գրագէտ պէտք է զբաղի իր անձնական գործովը: Գրելու համար հարկ է հանգստի ժամերէն կորզել: Ու գիտենք թէ Պոլսոյ երթեկեկութեանց եղանակները որքան յոգնեցուցիչ են: Առտուն տունէն պէտք է կանուխ դուրս ելլել, ու իրիկուան յոգնած դադրած ներս մտնել:

Օրագրողներն ալ լաւագոյն վիճակի մէջ չեն թերթի մը հազարումէկ հոգերը չեն թոյլատրեր խընամոտ աշխատութիւն մը:

Հայաստանի գրողները աշխատելու լաւագոյն պայմաններու մէջ կը գտնուին: Երթեկեկութեանց դժուարութիւններէն ազատ են. մանաւանդ ձմեռը երկար ժամերով տուններնին կը մնան ամէն օր:

Պոլսոյ հայ գրողները նաեւ չեն վայելեր ինքնազարգացման դիւրութիւն: Ո՛չ հայերէն, ո՛չ օտար լեզուներով գրքերու մատենադարան կը գտնեն: Եւ ո՛չ ալ միշտ առձեռն պատրաստ են հանդէսներ ու գրքեր: Պէտք է միշտ գնել, ու ենթադրելով իսկ թէ դրամական դիւրութիւն չպակսի—ինչ որ հազուադէպ պարագայ մըն է—բայց և այնպէս գիրք հայթայթելու դժուարութիւնները շատ են:

Այս տեսութեանց մէջ պարզուեցան նաեւ այն կարգ մը պատճառներն ալ, որոնք կը ջլատեն մեր գրականութեան բարգաւաճումը: Շատ երկար պիտի

ելլայ ուրիշ խոչընդոտներու թուումը: Յիշատակ-
ման առիթները պիտի չպակսին:

Իսկ առ այժմ բաւական համարենք ըսել, որ երբեք նկա-
տողութեան կ'առնենք բոլոր այն հանգամանքները,
որոնք մտաւորական բարդաւաճման դէմ պատնէշ կը
կանգնեն թուրքիոյ հայոց համար, ձայն մը մեր սըր-
տէն մեզի կ'ըսէ, թէ կէս դարու մեր գրականութիւնը
իւր բոլոր թերութիւններովը մէկտեղ, դարձեալ տոհ-
մային հզօր կենսականութեան ապացոյցն է: Պիտի
չվարանինք զայն հրաշագործութեան մը ծնունդ
նկատել:

, Ու ցեղային հաստատ հաւատքն է այդ հրաշքը
պարգևողը: Պահենք հաւատքը, ու օր մը հրաշքը
հզօրագոյն պիտի փայլի:

ՀՐՊԵՏ

«Բազմալիկ» *հը ԲԿԻԷ?*
էջ 321 - 328

ԳՐԱԿԱՆ ԴԵՄՔԵՐ

Թուրքիոյ հայոց արդի գրականութիւնն ու գրադէտները ուսումնասիրել ուզողը մեծ արգելքի մը պէտք է երեսուն քառասուն տարուան թերթերու և հանդէսներու բիւրաւոր թիւերը: Անոնց մէջ մոռցուած կը մնան գրական, իմաստասիրական, պատմական էջեր, վէպեր ու վիպակներ, որոնք վերջին քառորդ դարուն մեր գրականութիւնը կը ներկայացընեն: Անոնք որ յանձն չեն առնել ինտիմոյդի այդ աշխատութիւնը, բայց միանգամայն հարկ մը կը տեսնեն ուրուագրել մեր մտաւորական արդի շարժումը, անոնք իբր ուղեցոյց իրենց յիշողութիւնը կրնան միայն ունենալ: Այդ առաջնորդութեամբն է որ Դեղուցիին ու Բազմավեպին մէջ քիչ չափ լայնակեկ բռնուած տեսութեամբ մը ներկայացուցինք կէս դարու մեր գրականութեան յատկանշական դժերը: Հիմակ ալ կը խօսինք մեզի աւելի մօտիկ քանի մը գէժներու վրայ:

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

Ամէն հայ որ Թուրքիա օրագիր կը կարդայ, պատ է Եղիա Տէմիրճիպաշեան տնունը: Հանրածանօթ գրագէտը երեսուն տարիէն աւելի է որ Պոլսոյ բոլոր թերթերուն մէջ միշտ և հանապաղ կ'երևի:

Եթէ կարելի ըլլար անոր արտադրութեանցը հաւան-
քածոն ընել, պիտի ունենայինք Աստուածաշունչին
ստուարութեամբը տասնէն քսան հատոր:

Եւրոպական մատենագրութեան ընտելացած հայ-
մը երբ դիպուածով Տէմիրճիպաշեանէն ուէ էջ մը
կը կարդայ, ոճէն անմիջապէս կ'անդրադառնայ,
ստորագրութիւնը նոյնիսկ չտեսած, թէ մեծ գրակա-
նութեան մտերմացած հեղինակի մը հետ կը գտնուի:

Եւ սակայն այդ գրագէտը, որ առաջնակարգ
յատկութիւններով օժտուած է, ո'չ մեր նոր գրակա-
նութեան ընթացքին վրայ ազդեց, ո'չ ալ հանրային
մտքին վրայ տպաւորութիւն մը թողուց, վասն զի
հիւանդոտ գրագէտը եղաւ: Իր բոլոր մտածու-
թիւնները իր անձին շուրջը խտացուց: Թո'ղ խօսի:
Պայրընի վրայ կամ Միգքիւսիչի, թող Նիրվանան
յիշատակէ կամ Արամազդը, Պղատոնը թէ Օկիւսթ
Քոնթը, միշտ՝ յառաջաբան ու վերջաբան իր անձն-
է: Կը պատմէ թէ ի'նչպէս կ'ապրի, ի'նչ կ'ուտէ, ի'նչ
կը հագնի: Մանրամասնօրէն կը ծանօթացնէ իր ազ-
գականները, իր ընտանիքը, ամէնքն ալ իբր մա-
սունքներ Մեծ-Ամբողջին, որ ինքն իսկ է: «Ինք»,
միշտ ինք, ամենուրեք ինքս: Կ

Մտքի հաւասարակշռութեան խանգարման ախ-
տանիշն է՝ իր անձը նկարագրելու ծայրայեղ մո-
լեգնութիւնը: Տէմիրճիպաշեան կ'ուզէր, և միշտ ալ
կ'ուզէ, որ Թուրքիոյ հայերը ամէն օր իր պատկերը
իրենց աչքերուն առջեւ ունենան: Ո'չ միայն իր
գրութեանցը միջոցաւ հայ ժողովուրդը իր ան-
ձովը զբաղելու կը բռնադատէր, այլև կը ջանա-
գործնական խաղերով ալ հանրային մտազբազմանը
առարկայ ըլլալ: Կիրակի գր մը Պատըգեզի եկեղե-
ցիին գուռը կը կայնի ու Ֆէսը բացած կը մուրայ:
Էֆէնտիները զինքը կ'առնեն տուն կը տանին, ճաշի-

վար կը դնեն : Նոյն օրը ամբողջ Գատըզեզ, և միւս օրը ամբողջ Պոլիս այդ արհեստական խենթութեան վրայ կը խօսին : Օր մը կ'երթայ ծովամօյն կենտ զրաւիլ, բայց նախապէս խոհեմութիւնը կ'ունենայ հայ նաւավար մը Մօտան սպասցնել տալ : Երբ աւազին վրայ քանի մը քայլ կը յառաջանայ, փրկիչն ալ անդէնեւանդ կը հասնի ետեէն : Իրիկուն չեղած Պոլիս կ'իմանայ, թէ Նզիան ինքնասպանութեամբ պիտի կորսուէր եթէ հրաշքով մը այդ պահուն Պատն Մօտա դանուած չըլլար : Ու կեղծ մուրացիկը դերասան անձնասպանը մօլեզնոտ կը բորբոքի, երբ կը դառնուին լրագիրներ, որ լռութիւն կը պահեն այդ ունայնասէր զաւեշտներուն վրայ :

Տէմիրճիպաշեանին ամբողջ կեանքը ունայնամիտ ինքնամոլութեան ցուցադրութիւն մը եղած է : Այդ ախտէն բռնուած ըլլալուն է իոր ուզած է համայնագէտ, ծովածաւալ տաղանդ մը երեւիլ : Ունկընդիրներն ու ընթերցողները բերանաբաց թողուլ, տհա ինչ եղած է իր խելքը միտքը : Ուստի և երեւոյն տարիէ ի վեր կը տեսնենք զինքը հրապարակաւ ամէն նիւթի վրայ խօսող ու գրող : Հին ու նոր կրօնքներ, իմաստասիրութիւն, տնտեսագիտութիւն, լեզուաբանութիւն, բանաստեղծութիւն, գեղարուեստ, գիտութիւն ամէնուն վրայ ճառած է : Զկայ, գրագէտ մը, գեղարուեստագէտ մը, բանաստեղծ մը, իմաստասէր մը, պատմաբան մը, մանկավարժ մը, լեզուաբան մը, որուն անունը յիշատակած չըլլայ, որուն գործերուն վրայ խօսած չըլլայ, և որուն ինքզինքը աշակերտ ու դաւանող — և մինչև իսկ շարունակող — չհշակէ : Այո՛, պարզ ժողովուրդը արմնցած կը մնայ այս ովկիան գիտութեան հանդէպ, բայց ով որ ֆրանսերէն քանի մը հանդէս աչքէ անցնելու առիթ ունեցած է, կամ Լաուուսի մեծ բառ-

գիրքը տեսած է, անիկա անմիջապէս կ'անդրադառնայ Տէմիրճիպաշեանին հնարիմաց վարպետութեան գաղտնիքին: Պարզ թարգմանութիւններ, կամ օրուան ընթերցումի մը տպաւորութիւններ կը հրամայուին իբր հեղինակութիւններ: Ու ըսենք նաև որ ընթերցողը բան մը չի հասկնար այդ գրուածներէն, վասն զի զանոնք գրողը ինքն իսկ բան մը չէ հասկըցած իր գրածէն:

Տէմիրճիպաշեան—միշտ ունայնամտութեան հիւսնադութեամբ—ճոռոմաբան տիտղոսներով հրապարակ հանած է պարբերականներ, որոնք թէև չափազանցօրէն նօսրամիտ պարունակութեամբ կը ներկայանան, բայց կը կոչուին «ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ», «ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԲԱՌԳԻՐ!!»: «Մհ, խոշո՛ր, խոշո՛ր անուններով պըզտիկ բաներուն ազդեցութիւնը ամբօխին վրայ», կը գոչէ Մեթերլինկ:

Տէմիրճիպաշեանին նորագոյն մէկ գրութենէն քանի մը տող լուսանկարի մը պէս կը պատկերացնէ անոր ինքնախար և խաբող միտքը: Պօլիս 1896ին տպուած ֆրանսահայ բառգրքի մը—վասն զի բառգրքեր ալ շինած է—յառաջաբանէն կ'առնենք հետեւեալը.

«Մեր—եթէ կրնայ այսպէս բացատրուիլ—մտաւորական լեզուն միշտ ֆրանսերէնը մնաց՝ հակառակ գոշակութեանց: Մեր պատմաբանը Միշլէն է, մեր գիտունը՝ Գլօտ Պեռնար, մեր իմաստասէրը՝ Լիգոէն կամ Տէնը, մեր գրադատը՝ Լմէզու կամ Պրիւնգիէռ, մեր մանկավարժն՝ անմահ Ռուսոն, մեր պատգամն՝ յաւէտ՝ Ֆէռնէյի նահապետը, մեր երգիչը՝ Պէռանժէն, մեր նկարիչը՝ Տըլազուուան, մեր վիճակը՝ Ռընան, մեր վէպը՝ Մասամ Պօլլառի, մեր գուսանը՝ Լամալիպրան, և... մեր մեռելն է հէ՛գ Բօլ Վէռլէնն»:

Նախ պէտք է դիտել, որ այս անուաններէն չա-
տը հայոց անծանօթ են: Եթէ՝ մեր վիպասանը Հիւ-
կոն կամ Տիւման է՝ ըսուէր, ինչ և է. առ անուն-
ները հանրածանօթ են հայոց, բայց ո՞վ լսեր է, կամ
նոյնիսկ ֆրանսերէն դիտցող հայոցմէ քանի՞ հոգի
կարդացած են Ֆլօպէռի համբաւաւոր վէպը՝ *Ursula*
Flaubert: Լամարթինը ամէնքս ալ գիտենք, բայց
վէպէնը: Եւ սակայն հայոց ամբողջութեանը ան-
ծանօթ, անընտել անուանները ակիրբերան կը պահեն
փողովուրդը: Վինչե՛ր ալ գիտէ՝ պիտի գոչեն:

Եւ այս յիշատակութիւնները եթէ մինչև իսկ
հարեանցիկ ակնարկով քննենք, անմիջապէս կը
տեսնենք թէ Տէմիրճիպաշեանի միտքը տրամաբա-
նութեամբ չի յոգնիր: Առնենք Լամարթիպրանը: «Մեր
գուսանը Լամարթիպրանն է: Ի՞նչ է գուսան մը: Երգե-
ցող մը: Արդ՝ որպէս զի երգեցող մը «մե՛րը» կարե-
նայ ըսուիլ, պէտք է որ զինքը լսելու դիւրութիւն
ունենանք: Հեղինակ մը կրնաս կարգալ հեռուէն,
բայց երգի՞չ մը: Արդ՝ Լամարթիպրան Ֆրանսա գըտ-
նուած է, որով Թուրքիոյ հայերը զինքը լսած չէին
կրնար ըլլալ: Ու յետոյ, եօթանասուն տարի առաջ
մնում է, երբ հազիւ թէ մէկ երկու հայ կրնային
Փարիզ գացած ըլլալ: Ու չմոռնանք որ Մարիպրան
և ոչ իսկ ֆրանսացի էր:

Ու Պէռանժէ՛ն: Արգեսօք այդ տողերը գրողը լը՝
տա՞ն է Պէռանժէի մէկ երգը: Շատոնց է որ Ֆրան-
սայի մէջ ալ ոչ ոք Պէռանժէն կը յիշատակէ:

Հապա Տըլազուռան, ինչո՞ւ մեր նկարիչը: Մեր
դիտունը Գլօտ Պեռնար. ուսկի՞ց: Իրա՞ւ լրջաբար
կարելի է կարծել որ Ռուսոյի «Էմիլ»-ը մեզ կը դաս-
տիարակէ, կամ թէ՛ մեր մտքին վրայ ունէ ներգոր-
ծութիւն ունեցած է Վոլթէն, զոր «Ֆէռնէյի նահա-
պեա» հասարակ տեղիքովը կ'որակէ: Կովկասցի հայ

մը երբ այդ տողերը կարդայ, պիտի ենթադրէ որ Թուրքիոյ Ֆրանսագէտ հայերը Թէնի կամ Միշլէի այնպէս ընտանի են, ինչպէս իրենք՝ Թուրքիոյ կամ Թուրքիկէնէֆի:

Տէմիրճիպաշեան իր բոլոր սքանչելի կարողութիւնները նուիրեց այս արհեստական ու խաբեպատիր գրականութեան տարածումին—եթէ երբեք «գրականութիւն» անուանել ներելի է այս բանդադուշանքը:

Խառնուելի ներսէսեան, ու ետքէն ալ Շահնաշարեան վարժարանին աշակերտը, ստացած էր այն կրթութիւնը, որուն հիմը Ֆրանսերէնի ընտելացումն է, մէկտեղ քիչ մըն ալ մատենագրական ծանօթութիւն: Դպրոցէն դուրս ուրիշներուն պէս ինքն ալ ինքնակրթութեամբ զարգացած է: Միայն թէ մինչ ուրիշները ողջմտութիւն ունեցած են գրել այն նիւթերուն վրայ միայն, որոնց տեղեակ են, անդին Փիլիսոփայական բաղդիւրքին! հեղինակը խենթ ու խելառ խօսած է անանկ խնդիրներու վրայ, զորս հիմնովին կ'անգիտանար: Այսպէս ահա, եղաւ տունն մը որ Տէմիրճիպաշեան ինքզինքը հայ Լիթոէ հռչակեց, այսինքն՝ Օկիւսթ Գոնթի Դրական Փիլիսոփայութեան տարածողը: Օր չէր անցըներ առանց «Դրական» և «Փիլիսոփայութիւն» բառերը յեղյեղելու: Կարելի՞ է մտարեբել որ հիմնապէս գիտութիւն չսորված մէկը կարող ըլլայ Գոնթի դասախօսութիւններէն բան մը հասկնալ և Դրական Փիլիսոփայութեան հմտանալ: Ո՛ւր միաց որ անհնարին է հայոց պէտհաղիւ թէ շատ տարրական կրթութիւն առած ժողովուրդին մէջ դրական իմաստասիրութիւն տարածել, ան ալ քանի մը էջով:

Եղիա Տէմիրճիպաշեան երեսուն տարիէ հետէ

արուեստի կը գրէ, բաղմաքանակ յօգուած արտադրած է. սակայն այսօր իրմէն հատոր մը չի գտնուիր հայոց ձեռքը: Ու ամբողջ երեսուն տարուան մէջ անազգեցիկ մնացած է հայ մտքին վրայ: Այս չէքու՜ չէքը մեզի կ'ուրախացնէ: Ո՛չ ոք կը փափաքի որ հիւանդութիւն մը պլշտկէ ժողովուրդը, թող այդ հիւանդութիւնը բարոյական ըլլայ կամ մտաւորական:

Բայց նաև, իբր հայ մատենագրութեան բարգաւաճմանը փափաքող, խորապէս կը ցաւինք որ Տէմիրճիպաշեան այսքան գէշ գործածած ըլլայ գրականութեան համար այն բնատուր գեղեցիկ յատկութիւնները, որոնցմով օժտուած հայերը շատ բաղմաւ թիւ չեն: Եթէ երբեք օր մը գտնուի բանասէր հայ մը, որ խնամքով կարդայ ամէն ինչ որ Տէմիրճիպաշեան գրած է ու անոնց մէջէն հատորիկ մը գտնուի հանէ, ապագայ սերունդը պիտի տեսնէ թէ արդարեւ կորսուած է ճշմարիտ գրագէտի կոչումը և չենցող հայ մը:

ՍՐԲՈՒՂԻ ՏԻՒՍԱԲ

Հանգուցեալ տիկին Տիւսաբ ծանօթ է հանրային կեանքովը և նրատարակութիւններովը: Այս քանի մը տողերը գրագէտին յատկացուած են:

Հայ հեղինակուհին երեք վէպ գրած է. Մայսան, Սիրաւոյժը, Արափիան: Վերջին երկուքը բաղմաթիւ ընթերցողներ չունեցան: Առաջինը ընդունելութիւն գտաւ նորոյթին հրապոյրովը:

Այս վիպասանութիւնները ամէնքն ալ ազնուազ-

գի զգացողմաներէ ներշնչուած են, բայց ամէնքն ու
կարգադրին հոգին բերանը կը բերեն, այնքան

ՄԵՐՈՒՆԻ ՏԻԼՍԱՐԲ

հանրային բարոյականի դէմ մեղանչում կը համարեն
վէպին մէջ Մոլոթեան հոլանի դեգերումը: Բայց
ընդունինք նաեւ որ վիպասանը մահացու մեղք կը
գործէ, երբ խստամաղձոտ դէմքով առաքինութիւնը
ամենուրեք մեզի կը հանդիպեցնէ:

Տիկին Տիլտար միանգամայն մեծ վստահութիւն
մը չէր կրնար ներշնչել նոյն իսկ իբր հայ կնոջ
դատը պաշտպանող փաստաբան-քարոզիչ: Ֆրանսե-
րէնի հմտութիւն և ֆրանսական վիպանանութեանց
ընտելացումը բաւական չեն ստեղծելու համար ա-
ռաքելական պաշտօնով գրադիտուհին: Մայսային
հեղինակը ո՛չ հայ կինը կը ճանչնար, ո՛չ հայ ընկե-
րութիւնը, ո՛չ հայ կեանքը: Եւրոպականացեալ հայ-
յուհի մըն էր: Թէ՛ ինքը և թէ՛ իրեն հետեւողները
երբ «հայ կին» կ'ըսեն, թուի թէ կը հասկնան Պոլ-
սոյ կամ Իզմիրի հայ գաղթականութեանց պատկա-
նող, եւրոպական տարազով պէնաղարդիկ հայուհին:

ձառնարացուցիչ են: Քա-
րող-վէպեր: Քարողը՝ ժա-
մը: Շատ երկայնամիտ
համբերութեամբ զօրացած
պէտք է ըլլալ, աւարտել
կարենալու համար այն
հարիւրաւոր էջերը, ուր
սիրող սրտերը սիրելու
տեղ վարդապետելու ելեր
են: Վէպէն ալ — ու մա-
նաւանդ վէպէն — «գործ»
և ոչ խօսք» կը պահանջ-
ուի: Առաքինասէրները

միայն: Պաշտպանելով անոր «դատը», կը կարծենային կնոջ դատը պաշտպանած ըլլալ: Եւ սխալին:

Ո՛ր է հայ կինը, ի՞նչ է իր դատը:

Հայ կինը հայ հողին վրան է: Ով որ անոր դատը պաշտպանել կ'ուզէ, պէտք է որ նախ անոր կեանքը ուսուցնասիրէ, հետը ապրելով: Ինչ որ հեռուէն ձգարիք, կը թուի եւրոպացեան ֆրանսագէտ հայ կնոջ աչքին, թերեւս անդին «բարիք» է: Հայաստանի հայ կինը ունի իր կրօնքը, իր աւանդութիւնները, իր յիշատակները, իր ընկերական կեանքը, որոնք անցեալի մը ծնունդն են: Այդ անցեալը, պոլսեցի հայ կնոջ համար գրեթէ խաթարեալ, բայց Հայաստան միշտ կը պայծառափայլի և տոհմային կեանքը կը պահպանէ: Ոչ ոք կրնայ հայ կնոջ դատին պաշտպանութիւնը լրջօրէն ստանձնել, պարզապէս Տիկին Սթալ, Տիկին Ժորժ Սան, Տիւմա Որդի կարդալով: Տիկին Տիւսաբ ֆրանսերէն վէպերու ընթերցումէն ուսուցնասիրեց և դատեց հայ կինը: Իր տեսութիւնները ուրեմն մնացին առանց ո'րեւէ հիւսթիզ գաղափարի:

Այսպէս ահա Տիկին Տիւսաբին գրքերը մեր ժամանակակից մատենագրութեան մէջ նշանաւոր տեղ մը չգրաւեցին, ու նաեւ զգալի ազդեցութիւն չունեցան հայ կնոջ և հայ ընկերական կեանքին վրայ: Այդ գրքերուն կը պակսէր թէ՛ ընկերական կեանքի գիտութիւն, թէ՛ վիպասանութեան արուեստը:

Կը փափաքինք որ այդ աշխատասէր հայ տիկնոջ, որ ազնիւ զգացումներով տոգորուած էր, այս գրական դժբախտութենէն օգտուին ամէն անոնք որ հայ կնոջ դատը պաշտպանել կ'ուզեն:

Նախ հայ կինը ճանչնան:

ԹՈՎՄԱՍ ԹԵՐԶԵԱՆ

Երկար ատենէ ի վեր է որ Թովմաս Թերզեան աշխատեալ մեր օրուան գրականութեան մէջ երեւան չի

Թովմաս Թերզեան

գար: Կեանքի հոգերը շատ կանուխէն հանգստի դատապարտեցին բեղմնաւոր տաղանդ մը: Բայց կը կարծենք որ իր առաջին գործերուն գոնէ կարեւոր մէկ մասը օրուան նորութիւն պիտի ըլլայ տարիներ յետոյ: Հաւանօրէն նաուամի թատրոն մը օրին մէկը նորէն պիտի ներկայացնէ Արեակ Բ.ը, առաջին ու վերջին հայ օբերտն, հեղինակութիւն Թերզեանի:

Մեկուսացեալ բանաստեղծին ողբերգութիւններն ալ քնարերգական բանաստեղծութիւնները բաղմամբիւ են, տպագրեալ կամ դեռ անտիպ: Առաջիններուն մէջ է Սանդուխտ ողբերգութիւնը որ Ալիշանի

Կուսանք հայոց նոր շուքան
Տեսեմք ի դառն Շաւարեան

համբաւաւոր քերթուածին ներշնչութեամբ գրուած է: Խանդի ու աւիւնի բանաստեղծութիւն մը այդ ողբերգութիւնը, որ շատ տարիներ թէ՛ Պոլիս եւ թէ՛ Վովկատ հայ ժողովուրդը հրճուեցուց:

Բայց Անահիբեոնի թարգմանիչը իբր քնարերգակ բանաստեղծ թեթեւցուցած է հայ երիտասարդու-

Թեան սիրտը, քառորդ դար մը առաջ: Այսօր մեր աչքերուն առջեւ չունինք Թերզեանի ո՛րեւէ մէկ ուտանաւորը, զոր պաղարիւնութեամբ կարգալով վերլուծենք ու քննադատենք կամ գնահատենք: Բայց մեր սրտերուն խորը տակաւին կը հեծեծեն մեղեդիներ, որոնք երբեմն տրամեցուցին մեզ: Քսան եւ հինգէն աւելի տարիներ անցան, անկէ ի վեր Թաթուլթեան շատ նուագներ եկան խռովեցին մեր հոգիները, սակայն Տիկին Բեմպէ Պալեանի մահուան եղերերգը միշտ կը մնայ անմոռաց:

Թերզեան Ալիշանին աշակերտած ըլլալու բախտաւորութիւնը ունեցած է: Վարժապետը աշակերտին մէջ կը զգար խանդավառ հոգին, զոր ինքն ալ կը բորբոքէր: Ապագայ քնարերգակը դպրոցին մէջ մտանադրական լսւրջ ուսուցման սիրութիւններ ըրաւ ու եռանդով փաթեցաւ մեր հին լեզուին: Ոսկերերանը զինքը գրաւած էր. ձեռքէն չէր ձգեր. մինչեւ իսկ գիշերները բարձին տակը: Մեր ոսկեղարեան հայերէնին Թերզեանին վրայ բարերար ազդեցութիւնը ակներեւ կը տեսնուի անոր պերճ աշխարհարարին մէջ: Խանդավառ երիտասարդը Պոլիս վերադառնալով, շատ չանցած իր անունն ալ Պէշիկթաշլեանին զուգարարեալ կը հնչուի գրեթէ:

Այդ տանններն էր որ արքունի ճարտարապետ Պալեան Յակոբ պէյ խանդավառ բարեկամ կը հանդիսանար հայ դրագէտներու և արուեստագէտներու, կը կառուցանէր Օրթագեղի թատրոնը, ուր Ադամեան և Հրաչեայ արուեստագէտներ էին, և Թերզեան տիտղոսաւոր թատրերգակ բանաստեղծ: Հայ թատրոնին մեծ ապագայ մը կը պատրաստուէր: Յակոբ պէյին ընտանեկան դժբախտութիւնը ու վաղաժամ մահը ցիր ու ցան տարտղնեցին Օրթագեղի բանաստեղծական բոյնը:

Թերզեան ամուսնացած, բազմադիմի մտատան-
ջութիւններով ծանրաբեռն, օրն ի բուն աշխատելու
դատապարտեալ, այլեւս չէր կրնար երգել: Ինք որ
արուեստին երկրպագուն էր, կը զգար թէ բանաս-
տեղծ մը ո՛չ միայն ներշնչեալ մը պէտք է ըլլայ, այլ
և աշխատող մը: Եւ չէր կրնար աշխատիլ: Ու ընկե-
րական կեանքի նոր պայմաններն ալ ջլատեցին
զինքը:

Հիմա Թերզեան կը մնայ սիրուած յիշատակ մը.
սակայն օր մը պիտի վերակենդանանայ, և այն
ատեն իր անտիպ ոտանաւորներն ալ օրուան նորու-
թիւն ըլլան թերեւս:

Այս յոյսով սպասենք:

ՀՐԱՆԴ ԱՍԱՏՈՒՐ

Ներկայէն աւելի՝ անցեալին, և անցեալէն ա-
ւելի՝ ապագային գրական մարդը:

Հրանդ Ասատուր առանձնաշնորհեալ վիճակ մը
աւնի: Հիմակ ինքն է թրքահայ միակ գրողը, որ
գիւրութիւն կը վայելէ ամբողջ ժամանակը գրակա-
նութեան նուիրելով լուրջ երկասիրութիւն մը
ստեղծելու երկարատեւ աշխատութեամբ: Միանգա-
մայն իր կեանքն ալ միացուցած է ճշմարիտ գրա-
գիտութիւն մը, Սիպիլի. երբեմն օրիորդ Զապէլ Խան-
ճեան, և այժմ Տիկին Հրանդ Ասատուր: Կեանքի ու
նսեւ գրականութեան լուծը մէկտեղ կրելու գրական
աւ սիրական ամուլ մը: Իր տեսակին մէջ եզրական
նորութիւն մը մեր գրականութեան համար: Կ'աշ-
խատին առանց հապճեպի: Ահա ինչու համար Հրանդ

Ասատուրը աւելի ապագային մարդը կը համարենք
քան թէ հիմակուան :

Օգտուինք այս դադարէն, յետադարձ ակնարկ մը
առլու համար անցեալին :

~ ~

Հրանդ Ասատուր 1885ի վերջերն էր որ Բարի-
զէն Պոլիս վերադարձաւ,
փաստարանութեան վկա-
յագրով : Ֆրանսայի մայ-
րաքաղաքին մէջ լուրջ
ուսանող մը եղած էր, բո-
ւէ մը իսկ պարտպ վատ-
նելէ վախնալով : Իր ըն-
տանիքին համար սիրազեղ
սրտով լեցուած, կ'ըմբռ-
նէր պարտականութիւննե-
րը որ կը ծանրանային իր
վրայ : Պիտի դար Պոլիս
ինքն իր ճամբան պատ-
րաստելու և դիպուածին
հարուածները դարմանելու : Ապագայ գրական երի-
տասարդը կանուխէն ուրեմն կը տաղնապէր որոշ
պարտականութեանց գաղափարով :

Հրանդ Ասատուր

Այդ ատենները Բարիզ տարագրեալ կ'ապրէր
Օտեան, Ամէնուէն պէս Ասատուր ալ հմայուած էր
այդ ժողովրդական անուէն, անոր՝ բարեկամական
համակրանքը վայելեց : Այդ բարեկամութիւնը հզո-
րապէս ազդեց երիտասարդ ուսանողին թէ՛ սրտին,
թէ՛ մաքին վրայ : Ըսենք՝ դժբախտ հեռեւանքներով
— քնակաւարար ըստ մեր կարծիքին :

Ջախջախուած մարդն էր այն ատեն Օտեան :
Նմանած էր առասպելին հովիւին, որ օր մը արքայա-

կան պալատ մը կը փոխադրուի՝ իբր թագաւորին փեսայ: Գիշեր մըն ալ յանկարծ այդ մեծութենէն խլուած, ինքզինքը նորէն իր հանգրուանը կը գտնէ, ցուպը ձեռքը, տուրեկը անութէն կախ: Օտեան իր հիւղակն ալ չէր վերադարձած: Վտարանդին էր, տարագրեալին աւանդական ցուպը ձեռքը, թշուառութեան մախաղը անութէն վար: Խորտակուած պետական անձնաւորութիւնը ըմբոստ մը չէր սասկայն: Բախտին տնօրինութեանց կը համակերպէր անպատականի մը համբերութեամբն ու անհոգութեամբը: Երբ Արեւելք թերթը հրատարակեց՝ Հրանդ Ասատուրին ծածկանունը քոնիկները, երեսփոխան հրապարակագիր մը՝ հանգուցեալ Ստեփան Փափագեան, որ լաւ պիտի ճանչնար իր ժամանակակիցները, Հայրենիքին մէջ Օտեանին վերագրեց ինչ որ նորեկ փաստաբանը ինք գրած էր:

Տարաբախտ տարագրին մահուանը լուրը Պոլիս հասնելուն, Հրանդ Ասատուր անոր յիշատակին նուիրեց տրտմաթախիծ բանաստեղծութեան ու վշտուկի իմաստասիրութեան էջ մը, որ չի մոռցուիր: Ու տասնըհինգ տարիներ են որ անցած են անկէ ի վեր:

Հրանդ Ասատուր անցեալին ու ապագային գրական մարդն է, ըսինք քիչ մը վերը. բացատրութիւն մը:

Երիտասարդ փաստաբանը 1887ին Պոլիս հասած օրը հետը կը բերէր նաև գրականութեան համար իր յանձնարարականը: Յօդուած մըն էր քարանթինայի սպասուածի ժամերուն գրուած: Արեւելք Անգլիոյ մայրաքաղաքին այդ նկարագրութիւնը փութաց հրատարակել, ու թուրք մամուլն ալ զայն թարգմանեց: Փոխառութիւն մը, որ յաճախադէպ պատահում չէր: Այդ առաջին յօդուածին գրած ընդունելութիւնը քաջալերանք մը եղաւ եր-

կիւղած սկզբնակին: Ա՛յ կանոնաւորապէս Արեւելին տուաւ այն փարիզեան համով հոտով քրոնիկները, որոնք «սկզբնակ»ը շուտով «նոր գրագէտ»ի աստիճանին բարձրացուցին: Շատ չանցած՝ Հրանդ Ասատուր սկսաւ վայելել համբաւ մը, որ կը տարածուէր մինչեւ Կովկաս ալ, ուր լսելիքները ընդհանրապէս կը խլանան պոլսահնչակ անուաներու դէմ: Ամուսնական խնդիրներ ուսումնասիրող յօդուած մը ամբողջապէս արտատպուելով դժուարահաճ Մեակին մէջ, այդ համբաւը նուիրագործեց:

Հրանդ Ասատուր ուշագրաւ հրապարակագիր մը եղած էր, դրական դրոշմով. սակայն փափաքեցաւ հետզհետէ ընդլայնել շրջանակը, ուր սղմուած էր: Մտաբերեց վիպագրութիւնն ալ փորձել. վիպասանի կոչումին կը պատրաստուէր մատենագրական խնամեալ ուսումնասիրութիւններով: Ընդարձակ վէպի մը ծրագիրը՝ որ մեր ժամանակին ընտանեկան-ընկերական բազմաթիւ խնդիրները կ'ընդգրկէր՝ կէս մը խորհուրդ, կէս մը ձեռագիր վիճակին մէջ իսկ հաւաստում մը եղաւ անոնց որ մօտէն տեղեկացան անոր: Այդ հաւաստումն այն էր, թէ փաստաբան հրապարակագիրը ինքզինքը նուիրելով վիպասանութեան, մեր նոր մատենագրութեան պիտի տար վէպեր, որոնք դիւրագործով սիրտ մը ու շուրջը դիտող միտք մը պիտի յայտնէին: Ծրագիրը ծրագիր մնաց: Այս լքումին պատճառները կրնան հոգեբանական ուսումնասիրութեան նիւթ ըլլալ: Ապագային կարելի է քննութեան առնել այս պարագան, երբ Հրանդ Ասատուր իբր պատմագիր ներկայանայ:

«Իբր պատմագիր» ըսուեցաւ: Նորավէպի մը փորձէն յետոյ՝ Հրանդ Ասատուր ըտլորովին պատմագրութեան յարեցաւ: Իբր նախապատրաստութիւն՝

ձեռնարկեց ինչ ինչ աշխատութիւններու, որոնց մէջ Զօրայեանի և Պարոնեանի կենսագրութիւնները: Այս վերջին գործէն հրատարակուեցան քանի մը կտորներ: Սակայն հոգեկան վարանումները, որոնք Հրանդ Ասատուրը նահանջի պարտաւորեցին հրապարակագրի ասպարէզէն ու թեւակտուր թողին վիպասանի թռիչքը, այդ միւսնոյն պատճառները թերեւս — կամ՝ անտարակոյս — յետաձգեցին կենսագրականներու շարունակութիւնը: Ինքն՝ հեղինակը՝ ունէ մէկ գործին թերութեանը անդրադառնալու կարող, ընտելացած ըլլալով եւրոպական մատենագրութեան, բայց երբ կարգը սրբագրելու կու գայ, ան ասին վարանումը կը սկսի ու կը տեւէ: Քաղաքարի տարածման գրականութեան մէջ — թո՛ղ անիկա ներկայանայ ինչ ձևի տակ որ կ'ուզէ՝ յօդուած, վէպ կամ կենսագրական — հայ հեղինակ մը պէտք է քիչ շատ «ջլէբաց» մը — տան-ֆիւլօք երեւոյս: Տասնըհինգ տարիներու գրական կեանքէ մը ետքը, Հրանդ Ասատուր տակաւին տեսքն ունի ամփոփող նոր հարսի մը: Հիմակ կը ներկայանայ իբր պատմագիր մը, Հիւանդանոցի ընդարձակ օրացոյցին մէջ Պատմական ժամանակագրութիւնը, զոր ինք գրած է, աշխատութիւն մըն է, որուն օգտակարութեանը վրայ աւելորդ է ծանրանալ: Ընդհանուր գոհունակութիւնը որ յայտնուեցաւ ազգին մէջ, կ'ապացուցանէ թէ՛ գործին կարեւորութիւնը, թէ՛ անոր պատրաստութեան խզճամիտ կանոնաւորութիւնը:

Կը տեղեկացուի թէ Հրանդ Ասատուր այժմ ինքզինքը նուիրած է Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքանրուն, և հետեւաբար Կ. Պոլսոյ հայոց ալ, պատմութիւնը գրելու: Տարակոյս չկայ թէ հայ ժողովուրդը ջերմագին շնորհակալութեամբ պիտի ողջունէ այդ պատմութիւնը, որ հայութեան ժամանակակից կեանքը

խմաստատիրելու նիւթերը պիտի հայթայթէ : Ուրեմն, առ այժմ սպասենք ապագային :

Այս քանի մը տեղեկութիւնները վերջացնելու տալն ըսենք, թէ Հրանդ Ասատուրի գրական յատկութիւններն են զաղափարներու յատակ արտայայտութիւն, ոճի պարզութիւն, լեզուի ճշգրտութիւն ու կանոնաւորութիւն : Իբրեւ խորհող մարդ՝ յառաջդիմութիւնը հանդարտօրէն բարեշրջումի մէջ փնտռած է, առանց պատմութեան ընթացքին վրայ բռնադրօսիկ ճնշումի : Հապճեպին թշնամին է : Իր գաղափարներուն համակարծիք ըլլանք կամ ոչ, պիտի ընդունինք որ խղճամիտ գրող մը եղած է միշտ, ու պիտի մնայ :

ՀՐԱՆԾ

«Բազմավեպ» 1903

էջ—378—385

ՎԵՐՋ

ՃԵԴՈՒՄ. — Արփիար Արփիարեանի մահուան բըւականը, սպագրական վրէպով մը, իր նկարին տակ նշանակուած է 1907. պիտի ըլլայ 1908:

Արուսեան, Արուսեան
История Турецко-Армянского
теракта 19-го века.

Италия, 1944

գրք 15-րդ.

Այս գրքին սպազմաբանական սկիզբ 1943 Հոկտ. 1-ին
Լուսա 1944 Յունուար 13-ին:

198
203

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220030978

15 աս-հի .

[92]

II
30978

ԳԻՆ 40 Ե. Դ.

Դիմել:

«ՀԱՄԱԶԳԻԱՅԻՆ»

B. P. 868

LE CAIRE